

7/19
2/3 1/2

Міністерство освіти України

Херсонський державний педагогічний університет
Історичний факультет

**ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

**“ПІВДЕННИЙ АРХІВ”
(історичні науки)**

Випуск II

Херсон 1999

Затверджено вченою радою
Херсонського державного педагогічного університету.

Рішення президії ВАК від 8 вересня 1999р.
(бюлетень №5, 1999г.).

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. - д.і.н., професор (головний редактор);
Добролюбський А.О. - д.і.н., професор;
Колесник І.І. - д.і.н., професор;
Сінкевич Є.Г. - к.і.н., доцент (відповідальний секретар);
Сусоров В.Д. - д.і.н., професор;
Тригуб П.М. - д.і.н., професор.

Мова видання: українська, російська.

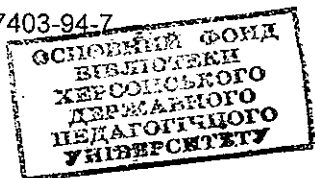
Адреса: Україна, 325000, м.Херсон, вул.40 років Жовтня,27,
Херсонський державний педагогічний університет,
історичний факультет. Телефон (0552) 24-04-37, 24-34-36.
Sinkevich@kspu.kherson.ua

405789

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки.
Випуск -2/ Херсон. -Айлант. 1999. 200 с.

У збірнику розміщені матеріали доповідей та виступів
міжнародного симпозіуму "Історіографія в системі історич-
ної науки".

ISBN 966-7403-94-7

© ХДПУ, 1999
© Айлант, 1999

Учасникам міжнародного симпозиуму
"Історіографія в системі історичної Науки".

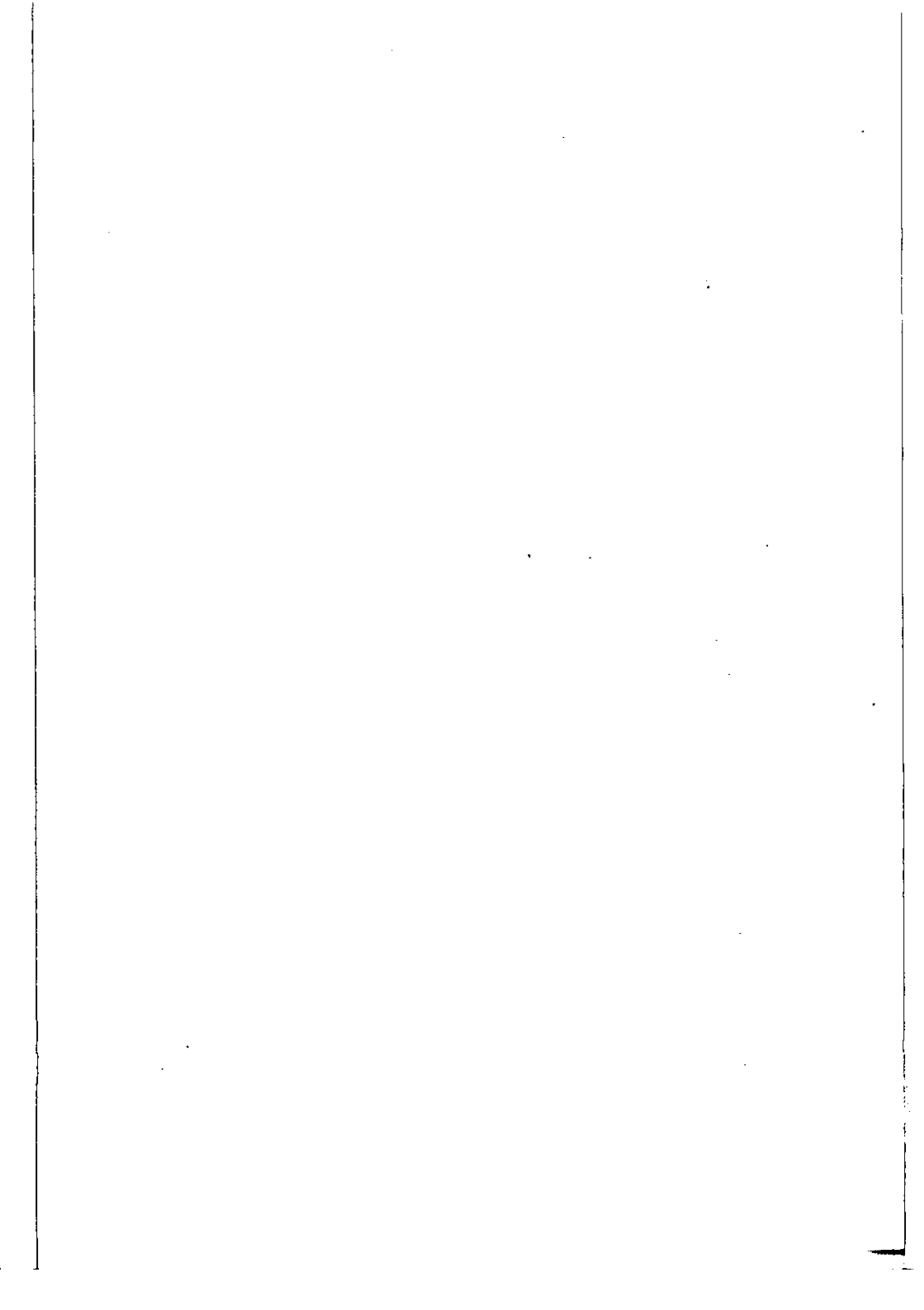
Ваш симпозиум відбувається у знаменний час українського державотворення, яке тісно пов'язане з пробудженням у мільйонів наших співвітчизників стійкого інтересу до минулого Батьківщини. В системі історичного пізнання особливе місце посідає історіографія. Саме вона є своєрідною точкою опори у дослідженні нашого історичного минулого.

Важко переоцінити плідну працю фахівців історіографів у підготовці фундаментальних праць, підручників та посібників. Глибоко усвідомлюючи виняткову роль історіографії у створенні літопису нашої країни, розвитку гуманітарної освіти, відродження історичної пам'яті і формуванні на цій основі національної свідомості народу, держава буде всіляко сприяти Вашій подвижницькій діяльності.

Бажаю успіхів у Вашій творчій праці.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Леонід Кучма

Зміст

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

І.І.Колесник – Історіографія як тип культури (Український інваріант)	8
Л.В.Таран – Українська історіографія на порозі перемін	13
В.Г.Сарбей – Історична наука й Українська історіографічна спадщина у системі українознавства	19
В.О.Горбик – Багатотомний "Звід пам'яток історії та культури України" в контексті сучасної історіографії	27
О.А.Удод – Методологія дослідження духовних цінностей українського народу: 1920–30-і рр.	34

БІОІСТОІОГРАФІЯ

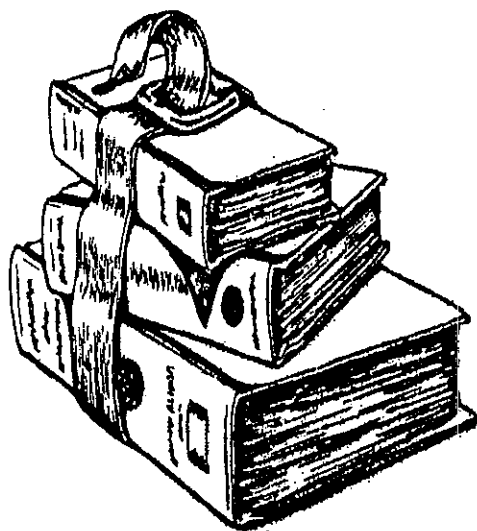
И.В.Максименко, Т.Н.Попова – К проблемам биоисториографических исследований	41
Т.Срогош, А.Чернеца – История Подолья в творчестве Антона Иосифа Ролле	46
О.О.Коник – Польський історик Фелікс Конечний: Доля вченого в долі держави	53
В.М.Андрєєв – Д.І.Дорошенко та його роль у формуванні української історіографії як окремої історичної дисципліни	62*
В.В.Ржеуцький – Іван Крип'якевич як дослідник української історичної науки	74*
Г.В.Давлєтова – Творча спадщина Д.І.Донцова і проблема її використання в українській історіографії	81
А.М.Мердак – До питання про історіографію особистості А.Е. де Рішельє	83
Д.С.Вирський – В пошуках «Золотого віку».	

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

А.О.Добролюбський, Ю.А.Добролюбська – Антропологічна методологія дослідження матеріальної цивілізації в працях Фернана Броделя	102
Л.О.Нестеренко – Деякі питання дослідження абсолютних монархій в історіографії	107
О.В.Мішуков – Пам'ятка української історіографії	112*

І.О.Ворончук – Історична демографія України XVI-XVIIст.: стан, проблеми, методи	125
С.С.Андрєєва – Проблема Запорозько-Татарських взаємин періоду нової Січі в українській історіографії 1920-30-х рр.....	140
О.Р.Давлєтов – Проблема генези німецького варіанту фашизму в сучасній вітчизняній історіографії (кін. 80-х – 90-ті рр. XX ст.).....	144
Ф.Я.Ступак – Проблема благодійності в спеціальній періодиці	148
О.П.Тригуб – Церковне краєзнавство на півдні України в першій половині 90-х рр. XX ст.....	161
С.Ш.Айтов – Українська історіографія та журнал «Основа» як культурна система	165
А.В.Бойко – Питання достовірності археографічної спадщини А.О.Скальковського	174
А.Атаманенко – Джерельна база досліджень з історії джерелознавства та археографії.....	183
Л.О.Цибуленко – Дорадянські дослідження проблем соціально-економічного розвитку міського самоврядування.....	190
Наші автори:	198

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ІСТОРИГРАФІЯ ЯК ТИП КУЛЬТУРИ (УКРАЇНСЬКИЙ ІНВАРІАНТ)

На сторінках наукової преси багато йдеться про нинішній стан та перспективи розвитку історичної науки в Україні. Щоб досягнути її можливості і перспективи варто подивитися на неї як би «з боку», з точки зору типу культури, складовою якої являється історична наука.

Механізм існування науки у просторі певного типу культури єдиний, проте на національному ґрунті він має свій власний код. Український інваріант зв'язки «наука – культура» привертає увагу під кутом зору концептуальної «невловимості» української культури.

Домінантною рисою української культури були чуттєвість, емоційність, кордоцентричність. Одні вбачають в цьому позитивні якості, інші – вади. Так, Памфіл Юркевич емоційність українців розглядав як «прикмету національної вищості». Дмитро Чижевський, продовжуючи лінію «філософії серця» П.Юркевича, також наголошував на позитивних рисах емоційності українців. Вячеслав Липинський навпаки підкреслював негативні ознаки емоційно-чуттєвого чинника української вдачі, такі як запальність і швидке схолодження, дразливість, зосередженість на дрібницях, байдужість до важливих дій[1]. Звідси зрозумілі й негаразди українців в сфері політики, яка неможлива без строгої організації розуму та вольового поступу щодо здійснення мети. В унісон В.Липинському І.Лисяк-Рудницький вважав, що брак «логосу» – «хронічна слабкість української духовності»[2].

Специфічною ознакою української культури є її лінгвоцентризм. Зрозуміло, емоційно-чуттєвій вдачі українця найбільш відповідним був «художній» стиль мислення, охудожнення дійсності та минулого життя й свідомості. Саме мова протягом століть була носієм етнічно-релігійної культурної ідентичності українського народу. В культурному просторі українців мова, словесність виступає справжнім замісником філософії. Світовідчуття українців відбилосся не у філософських та природознавчих трактатах, як на Заході, а в поезії, народній епіці, піснетворчості. До речі, фольклор як носій «мовної поведінки» українського народу довгий час був «альтернативою літературі».

Генетичну рису української культури становить її селянськість, антеїзм (від імені давньогрецького героя Антея, який брав свою силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зміг побороти, лише відірвавши від землі). Хліборобські ідеали впливали з родинного стилю життя і

пронизували свідомість і селянина, і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві, і як це не парадоксально, в державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу).

До коду української культури належить і поняття українського сцієнтизму. Наявність останнього спростовує саму ідею неповноти української культури. Звичайно, український сцієнтизм – антипод європейського, засадничою характеристикою якого є логіко-раціональний компонент, настанова на активну, творчу діяльність, спрямовану в зовнішній світ[3].

На відміну від європейського український сцієнтизм характеризується підвищеною рефлексією, прагненням втекти від життя в сферу духу, глибини душі. Духовна енергія українських інтелектуалів розтікається начебто вшир, по всьому простору культури, насичуючи усі форми витвору духу – релігійну проповідь, публіцистичний памфлет, поезію, письменство, живопис, музичний твір тощо.

Для українського сцієнтизму притаманне інтуїтивне шукання смислів, ірраціоналізм мислення, містицизм. Українська демонологія відповідає інтуїтивним, містичним струнам української душі. Знаковою постаттю українського сцієнтизму являється Микола Гоголь в оточенні прекрасних покійниць, відьом, утоплениць, чортів, віїв.

Український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. Формотворче начало більш властиво західному сцієнтизму. На українському ґрунті чуттєвість, зміст, настрій поглинає форму. Приповідна пісенність українського народу, на думку Миколи Шлемкевича, – це «геніальний примітивізм», який вбиває творчі таланти. «Жертвою закоханості у пісні» став М.Лисенко.

В українському малярстві переважають етюдні мотиви, пейзажі, як вияв чуттєвості. В українському народному театрі голосний сміх дівчат, співи і танці потопляють розмову та дію.

М.Шлемкевич фіксує і парадоксальність українського індивідуалізму – це «індивідуалізм без індивідуальностей», тому що індивідуалізм – це «ясна окрема форма»[4]. Український індивідуалізм – являє ліричну втечу від твердих форм, структуруючого, формотворчого начала.

Брак «логосу», формотворчого елементу в українській культурі зумовлює перевагу з-поміж мистецтв лірики та музики, а серед мистецьких стилів – романтизму, символізму, експресіонізму. Такі формотворчі стилі як класицизм та реалізм залишалися чужими в українській культурі.

Важлива риса української культури, яку помітив І.Лисяк-Рудницький, – це стихійний антропоцентризм. Український антропо-

центризм спрямований здебільшого на розбудову особистості, а не експансію у зовнішній світ. Любов до рідного краю, природи, хати, мови, пісні, інтерес до звичаїв, побуту, внутрішня релігійність – це складові стихійного гуманізму української психічної вдачі.

Разом з тим константні риси будь-якої культури виявляються у процесі взаємодії з іншими культурними світами.

Одним з найвизначніших зовнішніх впливів була християнізація населення Руси-України. Прийняття християнства візантійського зразку було не трагічною помилкою, чи історичною несподіванкою, як вважав Ст.Томашівський, а цілком відповідало емоційно-чуттєвій домінанті слов'янсько-української вдачі.

До речі, ренесансні та реформаційні впливи на українському ґрунті також мали здебільшого етико-релігійне забарвлення. Із західних впливів найбільш співзвучним українській душі було барокко. Українцям взагалі властива стихійна барокковість. Вона виявляється в тому, що в народному мистецтві-промислі орнамент переважає над конструкційними формами, мова українців більш образна і лірична ніж філософська, тобто не здатна відтворювати точну думку[5]. Емоційне напруження, боротьба стихій почуттів, релігійна піднесеність, емоційна розчуленість, гіпертрофованість почуттів, красномовство – усі ці риси барокового стилю знаходять сприятливий ґрунт у глибинах української свідомості й культури.

Цікаво, що в тілі української культури повною мірою так і не прищепилися такі європейські формотворчі стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика.

Найбільш відповідним українській культурній стихії став романтизм, здебільшого в німецькому консервативно-ірраціональному варіанті. Європейський романтизм, який, за словами Г.Гадамера, відкрив «таємницю індивідуальності», красу і цінність рідної мови, відродив героїку минулого, на українському терені став гаслом, ідейним підґрунтям культурно-національного відродження.

Актуалізовані романтизмом поняття «народ», «народність», «нація» увійшли до свідомості української еліти і плебейських мас як символи їх історичного буття, зв'язуючий розчин між державними установами і культурним життям.

Загалом ідеологічні засади романтизму цілком корелюються з такими рисами українського культурного типу, як антеїзм, емоційність, філологізм та антропоцентризм.

Культурна матриця визначає особливості української історичної науки (як літератури, мистецтва, моди, природничих наук тощо).

Наприклад, родинність це не лише ознака соціального існування та психіки українця, але й специфічна форма організації історич-

ної праці в умовах бездержавності та інституційної нелегітимності культурного життя в Україні. Осередками культурно-історичної праці протягом XVIII – XIX ст. в Україні були резиденції багатих дідичів – меценатів, високих посадових осіб, панські маєтки, літературні салони, масонські ложі, політичні товариства, земляцтва, громади. Тяглість української культурної та наукової традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, які протягом багатьох поколінь давали видатних представників української науки, літератури, мистецтва, історії. Варто згадати родини Марковичів – Маркевичів, Репніних – Волконських, Білозерських – Кулішів, Максимовичів – Тимковських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових – Косачів тощо.

В 1920-х рр. ця одвічна традиція культурних династій проявилась своїми позитивними і негативними рисами у феномені родини Грушевських на ниві української історичної науки. М.С.Грушевський «свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій», переслідуючи широкі наукові плани і протестуючи проти насильницької «советизації» з боку уряду. Втім, «родинний сепаратизм» М.С.Грушевського був повністю знищений командно-адміністративною системою у період переходу її до політики стандартизації наукового мислення[6]. За радянські часи традиція наукових династій в галузі української історіографії була зведена нанівець.

Селянськість як генетична риса української свідомості зумовила сталий інтерес українських істориків до проблем народу, його минулого, побуту, свідомості, творчості, культурних традицій.

Українській історіографії властива і стихійна барокковість, яка виявляється в тяжінні до красного слова, вибагливості, емоційності стилю. Зміст, інформація в історичному дослідженні часто переважають над структурою, систематизованими викладами, загальними схемами. Продукція більшості українських істориків має «камерний характер», в творчості домінують майже несвідомо «малі» форми: статті, розвідки, рецензії, есе, начерки, спеціальні монографії.

Багатотомні праці з'являються на початку XX ст. під безперечним впливом європейського інтелектуалізму та вимог історичної науки в Україні, яка вступала у фазу пасіонарного піднесення. Популярні в радянській історичній науці колективні праці були лише сурогатом крупних форм, які не реалізовували формотворчі інтенції української історичної думки.

Бароккові імпульси в українській історіографії виявлялися у «нерозчленованості» мислення (аматорство, енциклопедизм, дилетантизм), існуванні такої специфічної сфери дослідження як україно-

знавство, ядро якого, на думку М.С.Грушевського, становили історичні дослідження.

Романтичні впливи, пов'язані із фольклорно-мовною та етнографічною орієнтацією української історичної науки XIX – поч. XX ст. Так, українська етнографія, яка сягає своїм корінням до антикварної діяльності XVIII ст., за словами М.С.Грушевського, стає «бойовою наукою надовго, майже на усе XIX ст.»[7].

Мовно-літературна стихія українського романтизму зумовила бібліографічно-джерелознавчу акцентуацію української історичної науки. Культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання – родова риса українських істориків. Більшість з них в Україні і поза її межами прямо декларують свою прихильність до «документальної школи»[8]. На ділянці української історіографії «енергія документальності» перевершує «імпульси раціоналізму». Звідси цілком зрозуміле поширення в українському науковому етосі таких типів істориків, як «історик-бібліограф», «історик-джерелознавець», «історик-археограф». Натомість такі типи, як «історик-критик», «історик-систематик», «історик-аналітик», серед українських істориків були менш популярні.

Антропоцентризм української історіографії заслуговує на спеціальне дослідження. Персоналізм на українському ґрунті завжди мав свою специфіку: йшлося не стільки про особистісне, скільки про колективне індивідуальне начало в українській історії, як-от віче, громада, родина, козащина, народність. Показовий і той факт, що культурна антропология як предмет дослідження завдяки зусиллям М.С.Грушевського і К.М.Грушевської та їх співробітників, під впливом соціологічної школи Е.Дюркгейма і його наступника Л.Леві-Брюля, виникає в Україні раніше ніж у Франції, де була репрезентована «школою Анналів».

У наш час саме історична наука дає можливість усвідомити самих себе як окрему психологічну та історичну область Європи. Національно-державницька концепція розвитку європейських країн, як вважають сучасні дослідники, зокрема М. фон Хаген, не є універсальною. Українська історія із її багатими і до кінця не визначеними перспективами – конструктивний матеріал для реалізації так званої «наднаціональної перспективи», враховуючи такі фактори історичного минулого України, як поліетнічність, дисконтинуїтет державного устрою, унійна традиція, прозорість кордонів та аморфність культури[9].

Прийшов час, коли історична наука має творити культурні цінності і впливати на тип культури, що відповідає сучасним світовим стандартам наукового пізнання.

Настав момент входження української історичної науки в єдиний історіографічний простір. Як тут не згадати слова Юрія Шереха (Шевельова), що Карфаген нашої провінційності має бути зруйнованим?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1 Див.: Онацький С. Українська емоційність // Українська душа. К., 1992. С.37.
2. 2 Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Історичні есе. Т. 2. К., 1994. С.403.
3. 3Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. 1995. № 28 (6). С. 150.
4. 4 Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. С. 110.
5. 5 Лисяк-Рудницький І. Розмова про барокко // Історичні есе. Т. 1. К., 1994. С.65.
6. 6 Див.: Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 144-145.
7. 7 Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2 т. СПб., 1914. Т. 1. С. 15.
8. 8 Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18. № 1-2 (Summer – Winter 1993). P. 44.
9. 9 Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. 54. № 3 (Fall 1995). P. 658-673.

Л.В.ТАРАН

УКРАЇНЬСКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА ПОРОЗІ ПЕРЕМІН

Український історіографічний процес завжди був невід'ємною складовою частиною світового розвитку історіографії. У колишньому СРСР було прийнято поділяти науку на пролетарську (марксистську) і буржуазну, визнавати все зростаючі успіхи першої та кризи другої, яка "все поглиблювалася". В останнє десятиліття умови розвитку історичної науки в країнах СНД та Україні суттєво змінилися. Змінилося і ставлення до немарксистської історіографії. Було визнано, що стан історіографії тієї чи іншої епохи визначається історизмом її історичної свідомості. Саме від сутнісних характеристик епохи, рівня розвитку наук як природничого циклу, так і гуманітарних, залежить структура знань людей про світ і про самих себе, як суб'єктів історії" [10,с.3].

По новому була поставлена проблема кризи історичного знання як іманентного явища в розвитку науки, що час від часу природньо

виникає та періодично дебатуються вченими всього світу. Криза виступає як зміна наукових парадигм внаслідок зміни соціальних та наукових умов розвитку історіографії.

Чи є в наявності криза української історіографії? Якщо криза історії, як науки, звичайно є результатом зміни суспільних умов її розвитку, підвищеного запиту людей сьогодення до свого минулого, а також інтересу до історії інших народів та держав, то українська наука все це зараз, безумовно, переживає. По-друге, на сьогодні в наявності криза марксистської парадигми, яка так довго була єдиною дозволеною методологією історії в СРСР та Україні, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуваннями загальної ходи розвитку філософії історії. Нині спеціалісти як далекого, так і близького зарубіжжя єдині в одному: історія повинна писатися на основі багаточисленності поглядів та оцінок[8]: зараз самий синтез теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій розглядається як органічний компонент розвитку науки[6,с.10]. Сучасні вчені "низько вклоняються" позитивізму, марксизму, веберіанству, неокантіанству, структуралізму, школі "Анналів", кризі школи "Анналів", постмодернізму..., не вважаючи це якимось вульгарним релятивізмом, а поділяючи переконаність М.М.Бахтіна в тому, що "...не кожний правий по-своєму, а усі праві разом"[2,с.208]. В сучасній українській історіографії можна відмітити зміцнення позицій позитивізму, оскільки в передмовах до своїх найновітніших праць найбільші і найсерйозніші історики України закликають один одного "говорити правду" про минуле, запевняють в тому, що видобуття цієї правди залежить від чесного ставлення до джерел, вірять в те, що історичний факт видобувається шляхом прямого прочитання джерел. Між тим, як зміст історичного джерела залежить не лише від минулого, але й від самого історика, його знань, інтелекту, ініціативи, вміння використати інструменти праці[11,12]. Крім того, кожне покоління істориків створює свій образ минулого, "пише свою історію", тому що ставить свої питання минулому і свідчення джерел оцінює у відповідності із системою ціннісних орієнтацій своєї епохи /габітус/. З часів неокантіанців таке ставлення до релятивізму істини в науці історії стало загальноновизнаним. Я би сказала, що видобуття правди кожним поколінням істориків залежить просто від ставлення до джерел, і проблеми епістемології історичного знання зараз становлять передній край науки.

Більше ста років тому корифеї французької позитивістської історіографії Ш.В.Ланглуа та Ш.Сеньобос, книги яких були настільними для російських і українських вчених кінця XIX–початку XX ст., писали: "Історія є уживання в діло документів". Одне із сучасних зва-

жених визначень науки історії таке: "Історія є однією з форм "наукової" практики - продукує знання але модальності цієї практики залежить від зміни її технічних процедур, від примусів, які поміщають її в соціальне середовище та інститути знання, в яких вона здійснюється, а також правил, які із необхідністю керують її написанням"[2,с.204]. З часів "перебудови, а особливо незалежності в Україні, як і в інших країнах СНД, умови праці історика суттєво змінилися: в науковій обіг були введені і продовжують вводитися нові джерела (хоч автор далекий від ідеалізації становища в цій сфері роботи науковців), вийшли друком твори репресованих вітчизняних істориків, які десятиліттями перебували у спецховищах, увійшли в науковий обіг замовчувані праці зарубіжних дослідників, був налагоджений творчий діалог з істориками діаспори. Однак, як слушно відмітив С.В.Кульчицький, ...історіографічна спадщина зупинилася на початку ХХ століття, а вади зарубіжної україністики багато в чому пояснюються їх відокремленістю від архівів[9,с.9]. Він вбачає нагальним завданням української історіографії створення узагальнюючих праць історії України на основі нових концептуальних засад.

У галузі переосмислення загальних підходів до своєї історії сучасна україністика здійснила справжній прорив. Якщо до останнього десятиліття історія України розглядалася вітчизняними істориками, як складова частина російської історії, або під кутом зору відносин України з Росією, то відверто усі їхні зусилля спрямовані на розробку проблеми української історичної самоідентифікації та континуїтету українського історичного процесу. Йде природний процес зміни трактування діяльності історичних осіб, окремих проблем, або цілих періодів історії.

На сьогодні українська наука історії не може обминути деяких проблем, які є важливими для всієї післярадянської гуманітарної науки. Переважна більшість українських істориків – і це однозначно звучало в обговоренні даної доповіді на Вченій раді інституту історії України – залишаються марксистами. Марксизм, як методологія в Україні, і в світі слугував розвитку науки, позитивно впливав на історіографічний процес. І це не дивлячись на те, що з відомих причин в СРСР з початку 30-х років йшла десуб'єктивізація марксистської теорії. Тому з п'яти складових парадигми марксизму, якими є матеріалізм, діалектика, історизм, системність та об'єктно-суб'єктний підхід до історичної реальності, радянська історіографія витратила дві останні, а відтак витратила людину в історії, (і в теорії пізнання) перетворилася на історію соціологічних та політико-економічних абстракцій, в якій немає місця конкретній людині, що наділена психікою, суб'єктивним ставленням до суспільства, має певні уяви щодо

свого місця в світі, в системі виробництва та діє у відповідності із ними[4,5].

З початку 30-х років методологією переважної більшості історичних праць в СРСР був спрощений, вульгаризований марксизм, який зімкнувся з позитивізмом, із здатністю останнього заземлюватися на емпіричне, конкретне, на економічні фактори, маскуватися під матеріалізм і марксизм. На сьогодні головним завданням і світовою – не лише української історіографії – є подолання і позитивізму і марксизму, подолання на шляхах методологічного плюралізму. Це робить нагальною творчу мутацію української науки історії; лише це дасть можливість по-новому висвітлити як історичний шлях України в цілому, так і окремі його складові компоненти.

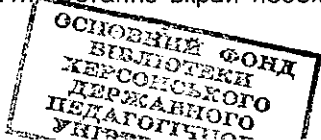
У контексті сказаного, на весь зріст постає проблема пошуку критеріїв історичного синтезу. Останнє робить нагальним перетворення науки історії з такої, якій в радянські часи було приписано завоювати істини історичного матеріалізму або політичної економіки – в самостійну науку, з правом розривати теоретичну проблематику предмету[1]. Їй необхідно включення в методологічні дискусії сучасності, діалог із найбільш перспективними течіями світової історіографії, а тією ж французькою історіографією, де найяскравіше у ХХ ст. проявився рух за історичний синтез. Їй необхідно подолати фрагментацію предмету історії, поєднати в своїх висновках результати усіх наук про суспільство і людину, які до цього часу вивчають лише "автономні процеси", функціонування окремих складових предмету історії. Не можна сказати, щоб гуманітарні науки України зовсім не враховували методологічні знахідки немарксистської історіографії ХХ ст., серед яких найсуттєвішими є поняття ментальності та лінгвістичний поворот, здійснений в рамках постмодернізму. Йдеться про багаторічні зусилля академіка Я.Д.Ісаєвича[7], про вихід з 1992р. такого щорічника, як "Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей" (редактори О.П.Толочко і Н.М.Яковенко), таких видань, як "Генеза", "І" і т.д. Однак, це приємні винятки, а в цілому українські гуманітарні науки розділені між собою такими високими перегородками, які не дозволяють побачити людину в історії та вивчати її, застосовуючи принцип міждисциплінарності, в певному географічному, економічному, соціальному, демографічному, національному та інших контекстах свого часу /в світі існують цілі школи, що реалізували ці підходи/, побачити як вона бореться й виживає в них. На хвилях нової "українізації" з'явилися вже й біографії видатних діячів України, але бракує біографій як відображення нестандартної поведінки героя, що зумів по-своєму актуалізувати тогочасне соціальне середовище /казус/[3,с.18]. Не практикується в нас усна історія, мікроіс-

торія, кліометрія, французька школа "Анналів" тому дала в XX ст. плеяду яскравих, талановитих, обдарованих, неперевершених в світі істориків, що постійно займалася й займається вирішенням історичного синтезу та проблемами епістемології історії. Вона змогла об'єднати на одному єдиному дослідницькому полі – полі історії – результати усіх наук про людину, постійно оновлювала своє уявлення про предмет і методи дослідження. Остання проблема просто найболючіша для української історіографії: вона майже не дебатувє проблеми теоретичного джерелознавства, епістемології історії, які є зараз пріоритетними для світової російської історіографії; все це поки що залишається поза увагою українських фахівців.

Для творчої переорієнтації української історіографії необхідні були б й організаційні зусилля. В жодному з трьох Київських історичних інститутів НАН України - інститут історії України, Інститут археології, Інститут політології та національних відносин немає відділу з теорії та методології історії. Конче необхідним є і створення Інституту Загальної історії, головним завданням якого, на моє переконання, буде вписати історію України в контекст світової історії.

В Україні втрачена всесвітня історія як в дослідженні, так і у викладанні. В дореволюційні часи взагалі не існувало цього штучного розподілу науки історії на загальну і вітчизняну. Найбільші історики України в минулому такі, як М.С. Грушевський, М.П. Драгоманов, І.В. Ковалевський та багато інших вдало і природньо поєднували в дослідженні сюжети всесвітньої й української історії.

У нас немає шкіл античників, візантиністів, медієвістів, зусиллями окремих ентузіастів тримаються нова та новітня історія країн світу. Втрачені цілі вітчизняні уславлені школи. В той час, як в Росії в 60-70 роках "російсько-українська історична школа" вивчення аграрних проблем французького XVIII ст. перебудувалася на нових методологічних засадах, в Україні вона просто припинила своє існування. Історія України не може бути адекватно відображена без глибокого знання всесвітньої історії, бо вона є лише її приватним випадком. Нам необхідно справжнє оновлення наших університетів /їх робить такими не мода на назву, а праця їх науковців/, в країні немає нової іноземної літератури, джерел та періодики. Підводячи деякі підсумки, хочеться висловити впевненість в тому, що українська історіографія стоїть на порозі великих перемін, вона бачить, усвідомлює й обговорює свої проблеми. Посилання на М.Блока, Л.Февра, Ф.Броделя, здається, поволі стають модою в українських працях з питань методології історії. Це теж непогано, бо і так проявляє себе усвідомлення необхідності для нашої науки історії увійти в світовий історіографічний процес XXI століття. Останнє вкрай необхідно то-

му, що застосовуючи нові методологічні підходи, визнавши нові завдання своєї науки, вона допомагає зрозуміти не лише тенденції минулого, але й майбутні перспективи розвитку України і людства.

Більш докладно проблеми, підняті в цій статті висвітлені в наступних працях автора: Л.Таран. Историческая мысль Франции и России. Киев, 1994; вона ж. Провідні тенденції світової історіографії в XX столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. історичний журн. 1998, №5 та 1999, №1, вона ж. Пока история не станет наукой // Зеркало недели, 21 лютого 1998; вона ж. Українська історична наука вчора і сьогодні // Історія України, 1998, №7.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки //Всеобщая история; дискуссии, новые подходы. – М.,1989. – Вып.І. – С.93-94.
2. Баткин Л.М. Poleмические заметки //Исторические записки. М.,1995. – Вып. І/119/8.
3. Безсмертний Ю.Я.Что за «Казус»...//Казус.1996.С.18.
4. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории//Вопросы философии. – 1990. – №4.
5. Гуревич А.Я. Социальная история и историческая наука//Вопросы философии. – 1990. – №11
6. Ёмар М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы //Исторические записки. – М.,1995. – Вып.І/119/
7. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип.І; 1996, Вип.2; 1997. Вип.3.
8. Ковальченко І.Д. Сущность и особенности общественно-исторического развития //Исторические записки. Теоретические и методологические
9. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – Київ, 1996. – С.9
10. Мальков В.Л. Предисловие //Современная зарубежная марксистская историография. М.,1989.
11. Bloch. Apologie pour l'histoire. P. 19, P. 22,
12. Febvre L. Combats pour l'histoire. P.1953. p. 116-117.

ІСТОРИЧНА НАУКА Й УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА У СИСТЕМІ УКРАЇНОЗНАВСТВА

В особистій бібліотеці автора цієї статті є бібліографічний раритет з часів Української національно-демократичної революції. Це книжка кишенькового формату на 160 сторінок. На обкладинці зверху читаємо: "Політична бібліотека під редакцією Миколи Залізняка" (отже, йдеться про серійне видання, ініціатором і керівником якого виступив активний діяч українського національного руху, починаючи з періоду демократичної революції 1905 р., посол УНР у Фінляндії 1919-1920 років, згодом політичний емігрант у Відні, що після арешту 1945 р. чекістами помер 1950 р. у радянській в'язниці[1]). Нижче на обкладинці розглядуваної книжки славнозвісний Шевченковий заклик: "Борітеся - поборете!" і наймення автора Ш.Левенко (тепер ми вже знаємо, що під цим псевдонімом приховувався не менш видатний діяч українського національного руху, один з найбільших в Україні ХХ століття вчених-гуманітаріїв, з 1929 р. академік ВУАН Степан Рудницький, що 1933 р. потрапив до зловісної країни "ГУЛАГ" і 1937 р. був розстріляний там її охоронцями[2], які, безперечно знали й про цю "крамольну" книжку, одна назва якої "Чому ми хочемо самостійної України" напевно викликала у них прилив шаленої люті; та ще й на додаток: позначення місця і року видання з явно підозрілим для проводирів Жовтневої соціалістичної революції змістом - Київ - Стокгольм - Львів, 1917).

Саме у столиці Швеції, в українській друкарні з оптимістично-обнадійливою назвою "Поступ" і була тоді надрукована книжка, яку М.Залізняк у передмові від видавництва, датованій 18 вересня 1917 р., проголосив "катехізмом головніших елементів національно-політичної української ідеології"[3]. А ми б у наш час без щонайменших сумнівів віднесли б книжку Степана Рудницького до класики українознавчої літератури. Цілком українознавчим є зміст цієї науково-популярної праці, структуру якої становлять дев'ять розділів: I Що таке Україна? II Що таке раси й народи? III Що таке український нарід? IV Українська раса. V Українська мова. VI Історичні основи української національної ідеї. VII Українська культура. VIII Українська земля. IX Якої нам треба самостійної України? Згадку нами книжки Степана Рудницького слухною, бо вона анітрохи не втратила свого пізнавально-повчального значення і свого актуального й сьогодні авторського заклику "... Є святим обов'язком кожного українця пізнати свій нарід як найбільш основно, щоби виробити собі національний

питомий світогляд і на його основі поспільно та одностайно з земляками працювати для добра свого народу"[3,с.28-29].

Сталінська антиукраїнська репресивно-винищувальна машина мала підстави жохатися творчого доробку фундатора антропологеографії синтетичної українознавчої наукової галузі, що охоплює проблематику географії, етнографії, історії, славетно відомого в усьому світі вченого, який сам так визначив головну мету своєї науково-дослідницької праці: описати "Україну як місце перебування українського народу і освітлить бодай найважливі взаємини, що в'яжуть українську землю й український народ в одну цілість, яка живе в нашій уяві як "Соборна Україна", показати український народ "окремою антропологеографічною одиницею, яка має повні права на рівноправність і самостійний розвиток між усіма іншими народами світу"[4].

Додамо до цієї декларативної заяви, що сам С.Рудницький, який однаково високопрофесійно розбирався у проблемах географічної, історичної, етнографічної наук, зумів у своїх працях найбільш повно виразити національну ідею, органічно поєднавши в ній народницький і державницький аспекти, які нині у наукових дискусіях штучно і безпідставно стали протиставляти один до одного. Що вже викликало правомірний публічний протест з боку авторитетних фахівців української історіографії. Академік НАН України Я.І.Ісаєвич, наприклад, категорично заявляє (і ми його в цьому повністю підтримуємо), що розподіл українських істориків ХІХ – першої половини ХХ ст. на "народників" і "державників" надто схематичний, що насправді найвидатніші представники української історіографії творчо поєднували здобутки різних напрямків історичної думки, включно з "народницькими" і "державницьким"[5]. На цій же позиції стоїть сучасний відомий фахівець у галузі історичної думки в Україні ХІХ ст. професор Ю.А.Пінчук, який свої історіографічні спостереження узагальнює так: "... ретельний огляд творчої спадщини провідників вищезгаданих напрямків дає підстави для висновку про синхронізм співіснування в них обох, як найважливіших, ідей державності й народності"[6].

Отже, як політичний заповіт, з одного боку, і як методологічна настанова у галузі історії України та історії її історичної науки сприймається сьогодні такі багатозначні узагальнюючі рядки з книги С. Рудницького "Антропологеографія України", що побачила світ в Ужгороді понад 70 років тому: "Українці доказали, що хочуть бути окремих народом і мати свою окрему національну державу. Цю всенародну волю треба вважати головною заповіддю самостійності української нації. З нею без найменшого сумніву повинна числитися і політика, і наука"[4,с.31]. В наш час і перша, й друга, додамо ми, так само зважатимемо на фактичний матеріал і авторські узагальнення

випущеної у світ 1994 р. львівським видавництвом "Світ" збірки вибраних творів С.Рудницького[7]. Нашим сучасникам вона цілком може прислужуватися як навчальний посібник з українознавства. В ньому вони знайдуть корисні відомості з географії, економіки, етнографії, антропології, соціології, політології, мовознавства, культурознавства й історії українського народу, тобто майже всіх наукових галузей і навчальних предметів, які становлять комплекс наукових знань, об'єднаних спільним поняттям "українознавство", як його розумів один з основоположників інтегрованої українознавчої науки академік Української академії наук Сергій Єфремов (1876-1939), коли 1920 р. опублікував свій посібник "Українознавство"[8], та й як його розуміє академік Академії наук Вищої школи України Петро Кононенко – автор найновішого виданого 1996 р. вузівського підручника з українознавства. В ньому зазначено: "Україна - це цілісність етнічна, територіально-географічна, національно-культурна, мовна тощо" [9].

Водночас опублікований довідник джерел з питань змісту методології та методики викладання українознавства в системі освіти (автори: все той же академік П.П.Кононенко з колегами по інституту українознавства Національного університету ім. Тараса Шевченка Л.К.Токарем і Л.Л.Маляренко) далі поглиблює розуміння українознавства, уточнюючи що його предметом ї Україна й українство в минулому (історичні уроки), сучасному (стан, проблеми) та майбутньому (концепції, прогнозування, планування розвитку)[10]. Нам таке визначення особливо ім пропонує, бо воно, по-перше, підкреслює першорядне місце в українознавстві набутих багатьма поколіннями дослідників історичних знань, по-друге, фактично повертається до витоків українознавства, зачинателями якого були фахівці передусім історичної науки, і, по-третє, воно утверджує традицію академічного українознавства, започатковану 1918 р. Саме того року у збірнику праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук зазначалося:

"Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби щодо студіювання України. Ненормальні умови утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію, почасти тільки почали студіювати, почасти мають вони такі вади, що потрібні виняткові потуги аби заповнити існуючі перепустки... новітня Академія повинна допомагати зростові української національної самосвідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безконечних виявах"[11]. Як бачимо з

цих цитат, до яких прямо були причетні і тодішній міністр народної освіти і мистецтв гетьманського уряду Микола Василенко, і академік Володимир Вернадський - тоді ще кандидат на посаду президента новоутворюваної Української академії наук, ці найавторитетніші вчені, один з яких справді за фахом був істориком, а другий-зовсім не гуманітарій, а геніальний природознавець, обидва на перше місце в академічних студіях висували історію України, очевидно сподіваючись, що саме вона насамперед забезпечить виконання найважливішої на той час загальногромадської місії центрального наукового осередка держави піднести національну самосвідомість і культурний рівень широких народних мас.

У тому ж напрямку розвинуті положення складеної тоді ж пояснюючої записки до проекту "організації історично-філологічного відділу УАН". До його складу увійшли 8 кафедр, "що торкаються українознавства в широкому розумінні цього слова", а саме: 1) історії українського народу; 2) граматики й історії української мови; 3) народної української усної словесності; 4) історії українського письменства; 5) історії українського мистецтва; 6) етнографії та історичної географії України; 7) археології України; 8) історії української церкви[11,с.1]. З українознавчих коментарів авторів Записки-визначних учених-українознавців Д.І.Багалія, А.Ю.Кримського, Г.Г.Павлуцького, Є.К.Тимченка в наш час привертають увагу такі: 1) запропоноване порівняно більше число академічних вакансій для катедр українознавства пояснюється особливою вагою останніх "в справі відродження й поширення культури самої України"; 2) висунення на перше місце "серед усіх паростей українознавства" історії українського народу обґрунтовується тим, що "вона захоплює не тільки його фактичні події, але й геть усякі сторінки його історичного життя і між ними в загальних рисах і археології краю, і історичну географію з етнографією, і історію культури, церкви, мистецтва"; 3) на решті створення окремої катедри історії української церкви пропонувалося "з уваги на особливе значення церкви в історії українського народу і в його сучасному житті і за-для його будуччини" (коментар до цього найбільш розлогий і сприймається сьогодні-після кількох десятиків років панування загальнодержавного тоталітарно-атеїстичного пресингу як найактуальніший науково-координаторський дороговказ: "Боротьба за віру в українського народу провадилася разом з боротьбою за волю і національність. Церква була живою силою в цій боротьбі і була міцно зв'язана з народним життям. Вона органічно зв'язана була і з письменством, з так званими пам'ятками полемічної літератури, котрі складалися в оборону православ'я і проти унії, що до них силували нарід"[11,с.2].

Вважаємо, що положення вище процитованих документів понад 80-річної давності не втратили значною мірою свого сенсу й у наш час. Їх актуальність підтверджує й недавно укладена угода про творче співробітництво інституту історії України НАН України та Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка щодо дальшого розгортання українознавчих досліджень. На виконання цієї угоди і на замовлення інституту українознавства автор цих рядків розробив план-проспект до запланованої інститутом українознавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка праці "Вивчення історіографічної спадщини українознавства як засіб вироблення уроків історії в сучасному історичному процесі розбудови суспільства і держави в Україні". Тут визначено такі розділи: 1.Історіографічні пам'ятки Київської Русі та настанови в них, звернені до сучасників і потомків; 2.Українське козацьке літописання і спроби їх авторів проникнення в суть історичних подій; 3."Історія русів" як українознавча історико-публіцистична пам'ятка; 4.Українознавчі засади перших синтетичних праць з історії України Д.Бантиш-Каменського і М.Маркевича; 5.Історичні погляди Т.Шевченка в українознавчому контексті; 6.М.Костомаров як історик України і основоположник наукового українознавства; 7."Книга буття українського народу" - перший колективний синтез узагальнення уроків вітчизняної і всесвітньої історій; 8.Українознавча спадщина П.Куліша: наповнення історичного досвіду авторськими підходами до його вивчення; 9.Праці О.Лазаревського і наша сучасність: історичні паралелі у вивченні негативних явищ державотворення; 10.Чим може прислужитися у вивченні історичного досвіду українознавча спадщина Д.Яворницького; 11.Узагальнення уроків вітчизняної та всесвітньої історії у наукових українознавчих і загальносуспільнознавчих працях І.Франка; 12.Висновки В.Липинського з аналізу державотворчого історичного процесу в Україні, 13.Творча спадщина М.Грушевського - найвище досягнення українознавства початку XX ст., в тому числі й в осмисленні історичного досвіду та уроків історії.

Ясно, що не зверхньо-зневажливе до вітчизняної історіографічної спадщини, а уважне творчо критичне освоєння її здобутків (з обов'язковим врахуванням досягнень сучасної світової історичної науки) є одним з першочергових завдань українознавства. Це тим більше важливо, що й досі не створено всебічно відображеної історії одного з найбагатолітніших етносів Європи - українського, всіх сторін його життя протягом віків.

Адже, як правило, основний зміст усіх узагальнюючих праць з історії України, хоч би й написаних з протилежних ідеологічних пози-

цій і виданих чи-то давно, чи недавно, становить політична історія з більшими або меншими екскурсами в історію соціально-економічну. Але ж політична історія - це лише одна із сфер реального багатогранного життя суспільства чи країни, сфера, якої завжди займався і займається вузький прошарок населення, той, що посідає державну владу чи бореться за неї найрізноманітнішими засобами: від поміркованих, законопослушних до радикально-насильницьких.

Сьогодні об'єктом першочергових досліджень з історії України в її вузькому розумінні та українознавства в найширшому його значенні має бути сам народ, його життя в усій його нормальній функціональності без обов'язкового зосередження всієї уваги на його катаклізмах (війнах, повстаннях, революціях тощо). Історія народу як етносу має відобразити всі три основні складові частини його життя: 1) економічну, 2) політичну, 3) духовнокультурну. В цих трьох складових частинах історії одного народу важливо простежити традиціоналізм у : виробництві, визвольних змаганнях, громадських інституціях, культурних надбаннях, релігійних віруваннях, взаєминах з сусідніми народами.

І якщо прагнути до якнайповнішого висвітлення цієї історії, то обмежуватися лише етнічною територією українського народу не можна. Треба розкрити й історію компактних розселень чи поселень українців у всьому світові, тобто простежити історію всіх ближніх і дальніх діаспор. Але тут також проблема : не заводити цей процес лише до статистичного вивчення кількісних показників українців, розчинених серед інших народів, наприклад, в населених пунктах Росії, Білорусії тощо. Вивчати потрібно, на нашу думку, лише компактні поселення, які зберігають етнічні, національні риси культури і менталітету українського народу, не ігноруючи, звичайно, і внеску окремих діячів українського національного походження в історію, культури, народне господарство інших народів.

Марксизм мав рацію, коли розглядав природні потреби людей як первинне в їх житті: перш ніж займатися політикою, наукою, тощо, люди мають пити, їсти, одягтися. Отже, в історію українського народу має знайти відображення еволюція у віках приготування їжі, виготовлення одягу і взуття, будівництва житла. Нагадаємо багатозначний, на наш погляд, факт що Микола Маркевич, який першим з українців створив багатотомну узагальнюючу працю з історії України, є також автором ґрунтованої як на свій час праці "Обичаи, поверья, кухня и напитки малоросиян" (1860 р.).

Багатий такого роду етнографічний матеріал накопичено нашими попередниками: чимало з них, у тому числі й найвидатніші корифеї української історіографії Микола Костомаров, Пантелеймон

Куліш, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, були не просто істориками, а у широкому розумінні народознавцями і залишили після себе відповідні праці, які також з користю для справи можуть бути використані сьогодні. Треба сказати, яким способом на тому чи іншому етапі свого розвитку народ матеріально себе забезпечував і у будні, і у свята, як працювали наші предки, які знаряддя праці використовували, показати еволюцію цих знарядь від трипільської культури до наших днів.

Правда, техніка у праці з історії українського народу не повинна заслонити людину. Свого часу академік Михайло Грушевський, висуваючи завдання якнайсерйознішого вивчення історії техніки і форм господарства, попереджав, що вони мають бути лише тлом, на якому "був би представлений розвиток народного життя в його побутових формах"[12]. При цьому не можна упустити серйозного вивчення громадських традицій на Україні: у праці, суспільному, духовному і релігійному житті народних мас, в економічній кооперації. Адже й сам народ - це власне велика громадська спільнота. В його різноманітних обрядах і звичаях, переданих з покоління у покоління, відображено глибоко індивідуальне, властиве лише народові світосприймання.

Історики-українознавці повинні розкрити світобачення й історичні погляди саме народних мас, дати змогу, як висловлювався академік Михайло Грушевський, самому народу "сказати своє слово про минушину, проголосити своє право на історію свого краю, на котрий заявляли претензії російські і польські імперіалісти, і осудити їх політику"[13]. А хіба не актуально звучить прямо звернене до наших сучасників перестереження Михайла Драгоманова, насправді адресоване українсько-галицьким народовцям 70-х років XIX ст.: "І тут більш спорилося про те, чи малоруси самостійний чи окремий од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатись, як живе, дума, говорить народ, чому йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати"[14].

Доводиться із жалом констатувати, що українська історіографія не дуже-то просунулася вперед від того її стану, який видатний історик-народознавець Пантелеймон Куліш майже півтора століття тому узагальнив таким своїм переконливим спостереженням: "... величавий образ малороссийского простолюдина, это глубоко нравственное лицо, которое ведет свое происхождение от неизвестного нам общества... Пораженный этим явлением, ум читает в нем деяние истории, гораздо серьезнейшей, нежели козачество, гайдамачество и все, чем наполнены наши исторические сочинения. Душа чует здесь начало народной жизни, развитое при неизвестных нам

счастливых обстоятельствах и, мимо искусственных возбуждений нравственности, усвоенных гражданскими обществами, продолжающее жить само в себе и само для себя"[15].

Сьогодні історична наука в Україні в її синтетичній галузі - історії українського народу, розвиваючись за уявною спіраллю, досягла такого стану, який вимагає повернення до проблеми і завдань, що їх висунуло життя в процесі українського національного відродження XIX ст. Тоді це вилилося у масове захоплення освіченою молоддю фахове бачення розвитку історичного процесу. Воно також диференціювалося відповідно з різними сторонами багатогранності того процесу: соціально-економічної, політичної, культурологічної тощо. Народознавчу ж інформацію історики-фахівці стали використовувати головним чином стосовно давньої і середньовічної історії України, а для новітнього часу цілком віддали її вивчення фахівцям-етнографам. Сьогодні ж знову стають актуальними завдання синтезу здобутків різних галузей суспільствознавчих (гуманітарних) знань щодо українського народу в народознавчу історію, яка й буде найвищим досягненням українознавства, повсякчас спрямованого на формування й поширення масової української національної свідомості, зміцнення історичної пам'яті українського народу[16].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Без позначення авторства] Залізняк Микола // Енциклопедія українознавства. – Том 2.-Перевидання в Україні. – Львів. – 1993.
2. Пашів О.О. Передмова // Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів. – 1994. – С.5-34.
3. Левченко Ш. Чому ми хочемо самостійної України. – Друге розширене видання. – Київ. – Стокгольм – Львів. – 1917. – С.3-4.
4. Рудницький С. Основи землезнання України. Друга книга: Антропогеографія України. – Ужгород. – 1926. – С.3, 31.
5. Ісаєвич Я.Д., академік НАНУ. "Народницький" і "державницький" напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)". (м. Глухів, грудень 1996 р.). – К. – 1996. – С.5.
6. Пінчук Ю.А. Народницький і Державний напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків. – 1995. – С.160.
7. Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів. –1994. – 416 с.
8. Єфремов С. Українознавство. Покажчик потрібнішої для самоосвіти літератури. – К. – 1920. – 64 с.

9. Кононенко П.П. Українознавство. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К. – 1996.
10. Кононенко П.П., Токар Л.К., Маляренко Л.Л. Українознавство в системі освіти Довідник джерел з питань змісту методології та методики викладання. – К. – 1996. – С.5.
11. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К. 1919. – С.3,6.
12. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорно-го матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.5.
13. Грушевський М. П'ятдесят літ "исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.100.
14. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. – К. – 1970. – Т.1. – С.346.
15. Куліш П. Об отношении малороссийской словестности к общерусской (эпизод к "Черной раде") // Куліш П. Твори в двох томах. – К. – 1989. – Т.2. – С.467-468.
16. Горбань Т.Ю. З історії становлення українознавства // Український історичний журнал. – 1994. - №5. – С.68.

В.О.ГОРБИК

БАГАТОТОМНИЙ "ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ" В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Пам'ятки історії та культури – важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони виступають єдиними свідками еволюції людства. В них закодовані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії і культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення. Найбільш видатні з них – це Києво-Печерська Лавра та Софія Київська за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства – пам'яток вітчизняної і світової культури неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину України, коли утиски культури поєднувались з національними. Пам'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина від сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства. Тривалий час було за-недбано вивчення теорії та історії культури, вкрай недостатньо приділялось уваги дослідженням, охороні і використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось, як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності або й гірше – рецидивами націоналізму. Останніми роками пам'ятки страждають від нігілістичного ставлення до них, виділення на їх збереження вкрай мізерних коштів. Більшість з них перебуває у важкому, нерідко катастрофічному стані.

Погіршує їх становище юридична беззахисність. Прийнятий у 1978 році закон "Про охорону і використання пам'яток історії і культури" мало що змінив у трагічній долі пам'яток. В нових умовах поступу України до становлення ринкових відносин потрібен новий закон, який би захистив пам'ятки від ділків. Проект цього закону давно розроблений, обговорений у профільних наукових установах і впливових громадських організаціях, перш за все. Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури, але не може вибороти бюрократичні бар'єри.

Ускладнює долю нерухомих пам'яток те, що за їх збереження відповідають різні установи. Україна є єдиною країною у світі, де державне управління збереженням пам'яток доручено двом суб'єктам управління – Міністерству культури та мистецтв України та Державному комітетові у справах містобудування та архітектури. Зараз на Міністерство культури і мистецтв покладена відповідальність за збереження і використання пам'яток історії, археології та монументального мистецтва, яких перебуває перед державою охороною понад 132 тис. та керівництво роботою 42 історико-культурних заповідників. У віданні Держкоммістобудування перебувають пам'ятки містобудування та архітектури – 14 тис. та 6 історико-архітектурних заповідників. Громадськість України, і, перш за все, активісти Українського товариства охорони пам'яток історії і культури ставили питання

про створення єдиного державного органа управління з розгалуженнями на місцях, який би відповідав за збереження пам'яток. Але ця вкрай потрібна пропозиція не знайшла підтримки на державному рівні.

Важливим для збереження пам'яток є повна, всебічна науково апробована інформація про їх кількість, стан, характеристику кожної із них. Таке завдання було поставлено перед виконавцями масштабної державної програми в галузі культури "Звід пам'яток історії і культури України", який був задуманий як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Це – енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Україна повинна знати якою багатющою історико-культурною спадщиною вона володіє. Знати – це вирішальний крок, щоб належно її зберігати. Задумано 28 томів Зводу – по тому кожної області. Автономної республіки Крим, містам Києву і Севастополю і українським пам'яткам зарубіжжя. Це не лише дасть можливість піднести справу збереження пам'яток на новий рівень, а й гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені.

На місцях ведеться робота по дослідженню нерухомих пам'яток, написанню текстів томів, їх ілюструванню. Науково-методичну допомогу обласним (міським) редколегіям і численним авторським колективами надають інститути гуманітарного профілю Національної Академії Наук України – історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства, а також Архітектурні установи. Після того, як Україна стала незалежною державою виникла нагальна потреба у зміні концептуальної основи Зводу. І така робота була здійснена.

Головною редакційною колегією Зводу, інститутами гуманітарного профілю НАН України, їх підрозділами, перш за все, відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України (була здійснена значна підготовча робота по виробленню нової сучасної концепції "Зводу", методики написання томів.

Зокрема були підготовлені ряд збірників статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м.Києва[1].

Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям в ході розробки нової концепції та відповідних "Методичних рекомендацій"[2]. На їх розвиток було підготовлено збірник "типових статей" про пам'ятки, які уточнювали теоретичні положення. Проблеми підготовки Зводу обговорювались на загальноукраїнських та регіональних конференціях. Вони були предметом обговорення Всеукраїнської наради, що відбулася в березні 1993 р. в Луцьку.

Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях[3].

Редагування рукописів томів здійснює спеціально утворена Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури.

Важливим питанням є принципи і критерії відбору і оцінки пам'яток, які мають ґрунтуватись на науковій основі, бути вільними від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів теоретичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Звід – це енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Тому досить різнобічною є його джерельна база, як всього видання, так і його історичної частини. Це, перш за все, численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює основні аспекти регіональної історії. Важливе значення мають періодичні видання, музейні зібрання.

При рецензуванні рукописів томів ми особливу увагу звертали на залучення матеріалів архівів і, перш за все, тих, які раніше були закриті для дослідників, – зокрема компартії, КДБ та інших. Впродовж багаторічної роботи над Зводом були здійснені пошуки, виявлення пам'яток, загальна їх кількість збільшилась за ці роки більш ніж вдвічі і досягла майже 147 тис. Так, археологи здійснили широкомасштабні пошуки, виявили нові численні пам'ятки. Це означає вагоме збільшення джерельної бази, відкриває нові перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України.

Серед них – появу на нашій землі найдавнішої людини, існування першої землеробської трипільської культури, походження слов'ян, виникнення Київської Русі.

Під час підготовки Зводу значну увагу слід приділити недостатньо вивченим пам'яткам дорядянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. В першу чергу це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його прагнення до незалежності і державності. Неповно досліджені пам'ятки козацтва, які яскраво відбивають самобутність, неповторність розвитку України доби середньовіччя. Особливістю історичного розвитку України було поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

Особливістю історичного розвитку України було поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часу Київської Русі – періоду витоків української державності. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення.

До томів Зводу включаються меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя. Це залишки споруд, де розташовувалось козацтво, – січі, сотні, курені, полки. Виникнувши винятково як військові формування, вони перетворилися в місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. Недостатньо увічнені події, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна війна XVII ст.

До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, які відбивають віхи життя видатних діячів України Д.Вишневецького, П.Сагайдачного, І.Мазепи, П.Калнишевського та інш., діяльність яких раніше або замовчувалась, або зображувалась у спотвореному вигляді. Ряд статей присвячено пам'яткам визвольних рухів – опришків, гайдамаків, коліївщини.

В томах видання висвітлюється національно-визвольний рух в Україні пізніших часів. Це об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості як громадівський рух, діяльність народницьких організацій.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні – ратуші, мерії. Це стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських фінансово-економічних структур в Україні у 19 – на початку 20 ст. Йдеться про думи, земства, біржі.

При написанні Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших

концептуальних змін. При наданні статусу пам'ятки раніше перевага надавалась об'єктам, пов'язаним з діяльністю Компартії і рад.

Щоб відновити історичну правду необхідно зосередити увагу на об'єктах, де розташовувались установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Західно-українська Народна Республіка. Кризь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників тих подій.

Виявлені місця, пов'язані з зародженням національних збройних сил: вільного козацтва, січових стрільців, Української Галицької Армії. В ході дослідження об'єктів доби національно-визвольних змагань переглянуті оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в них участь. Це, насамперед, стосується широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії. В Україні в 1937-38 рр. було заарештовано 267 тис. громадян. Це – перш за все, представники національної інтелігенції. "Розстріляне відродження" – так пізніше були названі ці явища 20-30 років.

Серед репресованих відомі вчені С.Єфремов, М.Слабченко, письменники Д.Драй-Хмара, М.Куліш, талановитий художник М.Бойчук, реформатор української сцени Л.Курбас.

У зв'язку згубною політикою щодо селянства, насильницькою колективізацією в Україні відбулися голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 рр. Пам'ять трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Повна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток 2-ої світової війни, які складають найчисельнішу групу пам'яток томів Зводу. При увічненні подій цього періоду більша увага почала приділятися початковому – найбільш трагічному періоду війни, пам'яткам частин Червоної армії, які перебували в оточенні, поховань воїнів, що загинули в полоні. Ґрунтовного і неупередженого аналізу вимагає історія ОУН-УПД. Не забуті у Зводі і наші сучасники, зокрема, активні діячі дисидентського руху.

В цілому здійснюється робота з різною активністю по підготовці Зводу в регіонах України. Завдяки значним зусиллям міської редколегії повністю завершена і відредагована виходить а світ 1 частина 1 книги тому "Київ", пам'ятки якого будуть представлені у 2-х книгах. Перша частина підготовлена великим авторським колективом – біля 200 авторів 108 авт. арк. Вона містить біля 700 статей, понад 1100 чорно-білих, і кольорових ілюстрацій, 341 план, 15 карт. Висвітлено історію і культуру Києва від стоянок первісної людини до сучасності, описані унікальні архітектурні пам'ятники, духовно-релігійні споруди,

осередки культури, декоративна скульптура, пам'ятки сучасної історії, пам'ятні історичні місця боротьби за свободу та незалежність України, меморіальні будинки та могили видатних діячів. Про Київ видано багато книг – академічних, популярних, путівників, фотоальбомів. Але можна з впевненістю сказати, що подібної праці не було. Київ буде подано через його видатних людей, визначні споруди. Починається книга з віщуванням апостола Андрія. Показавши своїм учням на дніпрові кручі, він промовив: "На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков". Виходом книги буде покладено початок найбільш повного і ґрунтового видання в галузі культури.

Завершується підготовка тому по Чернігівській області, підготовлені основи 2 частини 1 книги "Київ", томів по Севастополю, Київській області. На різних стадіях підготовки знаходяться інші томи Зводу. На жаль, не приділяється достатньої уваги підготовці тому Зводу по Херсонській області.

Є об'єктивна причина зниження темпів підготовки томів Зводу – це питання його фінансування. Потрібні значні кошти на обстеження пам'яток, підготовку текстів і ілюстрацій, редагування, виготовлення тиражу.

Помилковим був відповідний пункт постанови Кабінету Міністрів від 14 березня 1992 р. "Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України", яким фінансування й матеріально-технічне забезпечення підготовки і випуску Зводу відбувається за рахунок місцевих бюджетів і матеріальних ресурсів. Уряд повинен з центрального бюджету хоч частково фінансувати цю найбільш масштабну державну програму в галузі культури. Про це Головна редколегія Зводу повідомляють обласні редколегії, які не мають належного фінансування із скромних місцевих бюджетів. Головна редколегія увійшла з пропозиціями до уряду по централізованому фінансуванню видання.

Підготовка томів Зводу важлива не лише тим, що активізує пам'яткоохоронну діяльність, а й краснзнавчий рух на місцях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип.1. – К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуру народов. СССР по Украинской ССР. Вип.2. – Харьковская область. – К., 1984, Матеріалу к Своду памятников истории й культури народов СССР по Украинской ССР. Вип.3. – г. Киев – К., 1985; Матеріали к Своду памятннков истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 4. – Черниговская область. -К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины. Вип.5. Полтава, 1987; Методіка підготовки статей о памятниках исторки й культури. Вип.6. –

- дготовки статей о памятниках истории и культуры. Вип.6. — К., 1988; Памятники истории и культуры Запорожской области: Материалы к Своду памятников истории и культуру народов СССР по Украинской ССР Вип.7. —К., 1990; Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.8. — К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области; Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. Вип.9. — К., 1991.
2. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К., 1993.
 3. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії і культури України. К., 1999.

О.А.УДОД

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: 1920–30-І РР.

1. Сучасна українська історіографія відзначається увагою до методологічних проблем пізнання минулого. Відчувається нагальна потреба в посиленні теоретичного рівня історичних досліджень, розширенні предмета історичної науки, оновленні її принципів та соціальних функцій, модернізації дослідницького інструментарію. Сучасна теоретична база та методи історичного пізнання мають забезпечити створення такої ж сучасної методики добування достовірної інформації із нетрадиційних історичних джерел. Історіографи вимушені відповісти на виклик, спровокований значним розширенням джерельної бази в результаті змін в розумінні самого предмета історичної науки.

2. Актуальним і перспективним є дослідження не стільки політичної, економічної чи навіть соціальної історії, як історії власне повсякденного, буденного життя людей. В.Й.Ключевський визначав змістом історичної науки «історичний процес, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людей в його розвитку і результатах». Він також переконливо доказав, що ідеї, думки, почуття людей є такими ж історичними фактами, як і всі інші. Не випадково й спеціальна комісія ЮНЕСКО, визнаючи предмет культури людства, в 1992 р. у відповідній резолюції до поняття культури віднесла й ідеї та духовні цінності людей.

У Європі історія повсякденності займає стабільне місце в структурі історичного пізнання. В останні роки цей напрямок активізувався

в Росії (Н.Ледіна). У Фінляндії реалізується дослідницький проект «Норми і цінності і зміни в радянському суспільстві в 1920 – 1950-х р.р.»(керівник Тімо Віхавайнен). А пріоритет в цій сфері досліджень належить американським і англосаксонським історикам, особливо тим, хто належить до т. зв. ревізіоністської або нон-тоталіристської школи.

Вивчення ціннісних орієнтацій людей містить в собі значний науковий інтерес в зв'язку із загальною гуманітаризацією науки, поступовим відходом від сцієнтизму в самій філософії сучасної освіти та виховання. Така точка зору, не дивлячись на її суб'єктивність і навіть інколи недостатню компетентність, дозволяє побачити події в незвичайному ракурсі – в їх "людському вимірі", взяти оцінки простих людей, їх думки і почуття, особливо стосовно тих економічних чи політичних процесів, які пройшли через долі людей в так званому переломні епохи.

Оціночний аспект повсякденного сприйняття людьми сучасності та історії є об'єктивним явищем, органічним елементом системи моральних цінностей. На більш високому рівні духовної культури на цій основі формується суспільна думка, що дозволяє сприймати дійсність в її істинних, а не міфічних причинно-наслідкових зв'язків.

Крім наукового інтересу власне до духовного життя людей, не спадає активність дослідників щодо феномену радянського соціалізму, особливо періоду 1920–30-х р.р. Ми повинні зрозуміти, що сталося в Україні за ці два десятиріччя. З дослідницької і гуманістичної позиції цікавою є та реальність, з якою зустрічалась "маленька людина", звичайний український громадянин, чия духовність та й навіть фізичне тіло піддавались реформуванню в цьому гігантському соціалістичному експерименті.

3. Позитивним явищем сучасної української історіографії є вироблення різних (багатьох) моделей пояснення історичного процесу. Переборюється колишня звичка досягти обов'язково єдиного, остатнього рішення.

Об'єктивно (та й справедливо), що саме філософія продовжує традиційно заповнювати методологічну прогалину конкретно – історичних і історіографічних досліджень. Філософські основи залишаються базовими для забезпечення реконструкції структури духовних цінностей українського народу в ту чи іншу історичну епоху.

Теоретичною основою досліджень цієї тематики може бути ціла низка напрямків і течій. Серед них класичні – 1) гегелівська діалектика(прогрес духу, значення духовності); 2) позитивізм і неопозитивізм; 3) прагматизм (прогресивізм); 4) екзистенціалізм; 5) пост-модернізм. Комунікативна теорія Ю.Габермаса; 6) герменевти-

ка Г.Гадамера, феноменологія М.Гайдеггера. Не слід нехтувати й «марксистсько-ленінською» філософією, хоч би й через її еклектичний характер.

У сучасній філософії більше уваги надається ціннісному (аксіологічному) підходу в історії. Неооб'єктивісти вважають, що якраз ціннісні судження визначають специфіку історичного пізнання (Мевіг А. Природа історії). А Стерн підкреслював, що «вибіркові принципи, у відповідності з якими історик виділяє певні факти і возз'єднує їх з іншими, залежить від категорій, які він використовує, стандартів цінностей, що він сприймає... (Стерн А. Філософія історії та проблема цінностей). справедливим є їх установка не судити, а розуміти історію. Красномовною є назва роботи неооб'єктивіста Т.Хаскела – «Об'єктивність – це не нейтральність»(1990р.)

Марксистська філософсько-історична література, захищаючи принцип партійності, стверджує, що із введенням в історіографічну практику категорії цінності вноситься й елемент суб'єктивізму, що підриває, нібито, саму природу історичного пізнання. Але так само важко (навіть неможливо) уникнути й аксіологічних суджень в історії. Ю. Афанасьєв, реалізуючи проект «Росія в XX ст.» заявив у передмові до книги IV цієї серії про прагнення відійти від ціннісних висновків. Але, на її думку, «абсолютно безоціночна, тільки пояснююча історія – щось дуже незрозуміле... Якби історія була тільки наукою. напевно, це й було б можливим. Але ж вона й мистецтво, й історія переживань, прагнень, симпатій і антипатій, ревнощів і зрад, й історія життя «поганих» і «хороших» людей... Історія людства як би цілком персоніфікується і сприймається не тільки розумом, але й емоціями».

Сучасна українська історіографія дедалі більше звертається до антропологічного підходу, коли вся історія розглядається крізь призму людини, розвиток її особистості. За даного підходу увага акцентується на формуванні духовного світу людей, еволюції світогляду людей, причинах, що зумовлюють трансформацію духовних цінностей народів.

Мабуть, одним із провідних у методології став нині цивілізаційний підхід. Його загальна засада – це природа людини «поза часом і простором». Загальна логіка людського саморозвитку давала змогу повторювати в різних цивілізаціях ідентичний шлях розвитку. «Цивілізація - стадія», згідно з цим підходом, складається з двох основних компонентів: 1) базові ідеї, цінності, продукovanі в переконання і норми; 2) продуктивні механізми передачі соціального досвіду (традиції, образи, ідеали, ритуали, культи, канони, табу та ін.)

4. Вивчення духовних цінностей не може бути плідним без застосування класичних, провідних загальних методів дослідження.

Це, насамперед, історико-структурний метод. Необхідно розподілити духовні цінності на базові (загальнолюдські, або вселюдські) та конкретно-цивілізаційні (народ, населення в даний відрізок часу) і відносини з епохою, домінантними ідеями.

Другим провідним методом є конструктивно-генетичний, коли стежимо, як змінювались духовні цінності у просторі та часі (укр. національна революція 1917–1921рр. та 1929р., традиційні цінності та модерністські ідеали революційної епохи; захід України та східна частина в залежності від ступеня» революційних перетворень»).

Історико-компаративістський (порівняльний) метод передбачає порівняння і зіставлення різних систем духовних цінностей за їх носіями (російський народ як носій цінностей провідної(панівної)нації і становище українців у 1929–32 рр.), встановлення регресу і прогресу в формуванні морально- ціннісних засад духовного життя народу.

5. Аксіологія (від грец. – axia - цінність) – філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і структурі ціннісного світу.

Згідно аксіології, оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення буде обов'язково включати в себе певне відношення вченого до предмету дослідження. Таке відношення (ставлення) відображає ціннісний підхід до об'єкта і виражається в оціночних судженнях. Безперечно, що навіть такі загальноновживані дефініції в історичній науці й освіті як "прогресивний", "ліберальний", "демократичний", "революційний" та ін. за своєю сутністю вже передбачають оцінку події, явища, особи, до яких вони відносяться. Від оціночної діяльності історика прямо залежать результати дослідження.

Ціннісний підхід в історичній науці був ініційований на рубежі XIX і XX ст.баденською школою неокантіанців у Німеччині В.Віндельбанд (1848–1915. рр.), Г.Ріккерт(1863–1936 рр.). Суть аксіологічного методу пізнання, на думку німецьких філософів, полягає у віднесенні об'єктів, що вивчаються, до тих чи інших цінностей, завдяки чому й здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка. Серед безумовних цінностей людського буття називаються цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, релігії. Г.Ріккерт взагалі вважав "основною проблемою світогляду" саме проблему "взаємного відношення цінності та дійсності", а для теорії цінностей, на його думку, "інтерес представляють якраз такі цінності, які збуджують посягання на значущість, а не тільки в сфері культури можна

безпосередньо зустрітися із дійсністю, що пов'язана з такого роду значущими цінностями... Філософія повинна розкрити викристалізоване в них різноманіття цінностей."

Аксіологічний метод пізнання полягає і в відборі дослідником тих фактів минулого, які зв'язані з культурними цінностями, що їх сприймає історик-дослідник. На думку Грушевського саме такий підхід до історії дає змогу сповна використати її виховуючий потенціал. Історія, - писав вчений, - є "неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей із становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій - включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого."

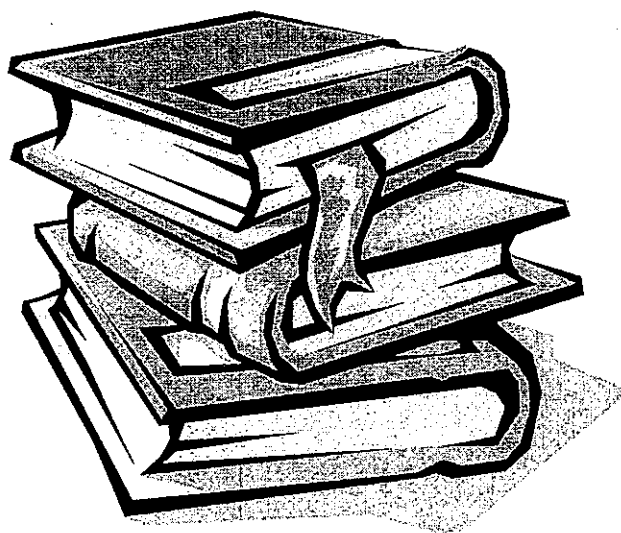
6. Зрозуміло, що аксіологічний підхід ввійшов у повне протиріччя з тими догмами, які насаджувались в історичній освіті у 1920-30х рр. в умовах комуністичного тоталітарного режиму, а тому до початку 90-х років про особисто-ціннісні аспекти викладання історії не було й мови. З кінця 1920-х рр. більшовики розпочали масований наступ на теоретичному фронті. Всіляко було спотворено й суть вчення про цінності. У 1933 р. Академією Наук СРСР було видано досить солідний збірник статей "Пам'яті Карла Маркса" (до 50-річчя з дня його смерті) за редакцією М.Бухаріна та А.Деборіна з претензіями на "витриманість з точки зору ортодоксального марксизму". Академік О.Тюменев у статті "Марксизм і буржуазна історична наука", не підбираючи толерантних виразів і наукових аргументів, звинуватив В.Вільденбанда і Г.Ріккєрта в "підпорядкуванні історії - філософії, перетворення історичної науки в служанку (ancilla) ідеологічної філософії". Завдання істориків (філософії історії) створювати систему цінностей було названо "задачею відшукування квадратури кола, перетворення історії в надісторію". "Якщо ми прослідкуємо ріккєртіанську ціннісну теорію, - писав О.Тюменев, - в її генезі і розвитку, ми побачимо, що вона своїми коренями відходить в історичну науку... чисто церковних вчень про гріхопадіння і покаєння..." Інші "гріхи" - це "остаточний відрив теорії від практики", "перетворення історії в галузь чистого споглядання", "крайній суб'єктивізм" і т.п.

Відхід від традиційної вітчизняної історії та методики, відрив від світової науки, політизація науки й освіти привела до того, що "історичне пізнання, як і викладання історії в школі та вузі в повоєнний період, виявилися спотвореними, а соціально-історична пам'ять - деформованою. Вони були повністю підпорядковані вихо-

ванню активних будівників комунізму... Історичний процес трактувався здебільшого лише як прямолінійна зміна суспільно-економічних формацій. Це поступово призвело до його соціологізації, схематизації, безособовості, до скорочення живого, образного матеріалу та його денаціоналізації..."

В наш час теж інколи лунають голоси про те, що аксіологічний підхід заперечує об'єктивність історії, приводить до суб'єктивізму в її висвітленні. Такі заяви є результатом поверхового розуміння суті факту в історії, методів і прийомів досягнення істини в суспільних науках. У зв'язку з цим слід зазначити, що "знання історії суспільства складається із знання історичних фактів та із знання історичних теорій, що пояснюють ці факти... Всякий науковий факт - це результат теоретичної реконструкції і тому ніяких самодостатніх фактів, фактів самих по собі не існує і існувати не може. Теоретична реконструкція... неминуче прив'язує факти до певної точки зору, до певного бачення дійсності. ... Пояснення якогось історичного явища чи історії взагалі – це тільки одна з багатьох можливих інтерпретацій (одне з багатьох витлумачень) даного наукового факту з деякої однієї з багатьох можливих існуючих точок зору".

БІОІСТОІОГРАФІЯ

**К ПРОБЛЕМАМ БИОИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**

«Биография человека и лицо его, - его физика и вместе дух, - имеют фокус, до которого все идет, расширяясь и вырастая, а после которого все идет, умаяясь и умирая... Это имеет выражение себя в серии меняющихся лиц человека, из которых только об одном лице можно сказать, что тут и в эти свои годы он... «достиг себя».

В.В. Розанов

За последние столетие мировая наука претерпела ни одну смену познавательных ориентиров и подходов в переосмыслении интерпретационных моделей, применяемых к общественной жизни. Существенные трансформации произошли в биографической традиции: полностью изменился облик "биографического письма"[1] и его роль в гуманитаристике. Новая социальная и мировоззренческая реальность способствовали переходу от письменной фиксации жизненного пути непосредственных участников исторических событий к целостной реконструкции индивидуального облика личности во всем ее неповторимом своеобразии. Осознание историками познавательных открытий философской герменевтики и так называемого лингвистического поворота, освоение ими возможностей современного психоанализа и постструктурализма, социологии, литературной критики всё это содействовало пересмотру методов и концепций в построении индивидуальной биографии.

Современная научная мысль акцентирует своё исследовательское внимание на биографическом жанре. В одних случаях «биография используется для того чтобы, подчеркивая уникальность жизненного опыта личности, доказать не сводимость индивидуумов и их поведения к общим нормативным системам, в других, как считает Дж. Леви, биографию воспринимают как идеальный полигон для проверки научных гипотез, касающихся повседневной практики и реального функционирования и законов и социальных норм»[2].

Большая часть методологических задач, стоящих перед современной исторической наукой, приложима также и к биографическим исследованиям. Сюда относится, в частности, такие проблемы, как взаимосвязь с другими общественными дисциплинами, масштаб анализа, соотношение между нормой и практикой, а также сложнейшие проблемы границ человеческой свободы и рациональности.

Один из методологически значимый вопросов касается соотношения между историей и повествованием. Биография - особый синтетический жанр, в котором задачи и приемы художественной литературы применяются к историческому повествованию. Влияние художественной литературы чаще косвенное, чем прямое, показало задачи, вопросы, психологические и поведенческие схемы, требующего от историка документального обоснования. Но недостаток информативных источников не позволяет историкам аргументировать свои рассуждения, часто приводя к упрощенным объяснениям. Источники ничего не говорят о том, как именно человек принимает решения, они отражают лишь конечный результат этого процесса, описывая уже состоявшееся событие. С одной стороны, это способствует возрождению нарративной истории, а с другой - возбуждает интерес к новым типам источников, в которых можно было бы отыскать разрозненные свидетельства, отражающие повседневные поступки и мысли человека. Но отсутствие источников, с помощью которых можно было бы раскрыть личностные качества индивидуума, его сомнения и колебания не единственный камень преткновения для историка, взявшегося за написание биографии. Проблема расхождений между индивидом как частью общества и его внутренним самоощущением, сейчас обрели особую остроту. Именно сложность личности, постепенность и нелинейность её становления, учитывая свойственные ей противоречия, заставляют расширить диапазон познавательных процедур, используя подходы, характерные для современной философии, антропологии, психологии, лингвистики, истискусственного интеллекта и др.

Свою типологию подходов в решении проблем перспектив биографического жанра предложил Дж.Леви, выделив «подлинно крупные направления», представляющие собой «новые пути, по которым следуют те, кто пытается сделать биографию инструментом исторического знания»[2]. Это - [«просопография и модальная биография»], когда элементы биографии отдельного человека оцениваются, как исторически важные, если они могут служить иллюстрацией типических форм поведения каких-то социальных групп или коллективов; [«биография и контекст»], когда важна эпоха, среда, окружающая индивидуума. «В подобных работах, - замечает ученый, - контекст зачастую предстает как нечто застывшее, однородное. Он как бы служит неподвижной декорацией биографии. Судьбы людей легко укореняются в таком контексте, но они не воздействуют на него, не изменяют его»[2,с.199].

Следующие два типа: [«биография и пограничный случай»], когда биографии необходимы для того, чтобы рассказать о крайних

ситуациях и ["биография и герменевтика"]. Герменевтический подход "привел к признанию невозможности написания биографий. Тем не менее повлиял на историческую мысль, подсказав исследователям, что к биографическому материалу следует подходить с большей широтой, избегая однозначных оценок человеческих судеб"[2,с.201].

Конечно, данная классификация не исчерпывает всех направлений биографического жанра. В данном ряду можно назвать психобиографию, которую не все ученые считают достойной внимания. Пример приложения психоанализа к биографическому материалу, поданный ещё З.Фрейдом, оказался настолько впечатляющим, что долгое время психоаналитическая ориентация была ведущей в исследованиях психобиографического характера, придавая им в лучшем случае экзотический характер. Дальнейшее развитие психологии и психоанализа позволили психобиографии выйти на новый концептуальный уровень. Современная психобиография на Западе является мощным научным течением с развитым понятийным и категориальным аппаратом.

В трудах российских авторов концепции психобиографии уделено также достаточно внимания[3]. Так, например, А.Г.Ковалев и В.Н.Мясищев в работе "Психические особенности человека", пишут о том, что "психобиография изучает индивидуальную историю развития посредством биографического метода" и "этим методом изучается процесс развития личности и формирования тех её особенностей, которые больше всего интересуют исследователя"[4]. «Психобиография имеет задачу на основе понимания условий жизни, переживаний и поступков исследуемого лица, в частности, его деятельности, которая отражает эпоху и общественную и историческую ситуацию, охарактеризовать и саму личность»[4,с.242]. О ведущей роли психоанализа в формировании области психоисторических (психобиографических) исследований можем прочесть в статье Б.Г.Могильницкого[5], Н.А.Логиновой, которая придерживается той точки зрения, что психоаналитические биографии, жизненные истории, психogramмы служат интенсивному, многостороннему или даже многоуровневому изучению индивидуальности человека[6].

Когда речь идет о персонаже биографии, тут не может быть второстепенных вопросов. И психология героя, и род его деятельности, и его характер, а также эпоха, в которой он жил, - все имеет важное значение. Поэтому биографическая реконструкция предполагает воссоздание трех основных уровней детерминации: социального, социально-научного (когда речь идет о человеке науки) и личностного. Кроме того, она предусматривает воссоздание социо-

культурных образов эпохи и внутреннего мира изучаемой личности, что представляется наиболее сложным, ибо предполагает опору не только на факты, но и на интуицию историка. Представление, согласно которому научная биография как жанр должна быть чем-то вроде «сухой персоналии», где властвуют даты, цифры, формулы, цитаты, и совершенно отсутствуют эмоции, мысли автора, его догадки, находит все меньше сторонников[7].

Важным моментом при реконструкции контекста, «социальной плоскости», на которой действует индивидуум, и которую мы черпаем из тех же источников, является момент «встречи» мысли историка с мыслью автора исторического документа. Здесь соединяются современность и прошлое, образуя особое «пространство истории». Переплетение пластов времени, даёт возможность наблюдать различные исторические интерпретации и концепции. «Эти интерпретации культурами разных эпох, эти интерпретации историков, которые жили до нас, недавно и давно, - все они присутствуют в нашем исследовании. Здесь происходит постоянная перекличка, взаимодействие и взаимовлияние различных времен»[8]. Особое звучание данная проблема приобретает в контексте изучения биографии человека науки, если наука – история. Исследователь сталкивается с множественно проецируемой реальностью, с одной стороны: происходит наложение современного ему культурного контекста на историческое время изучаемой личности, сквозь призму различных источников, оставленных предшественниками (теми, кто уже рассматривал данный вопрос). В каждый новый период происходит новое переосмысление того или иного культурный контекста. С другой стороны – научная деятельность историка и его труды также составляют особый пласт исторической действительности.

Кроме того, принципы изучения биографии ученого имеют ряд особенностей. Ещё М.М.Богословский писал о существовании трёх типов историков: историк-мыслитель, историк-художник и историк-исследователь. Исследователь ищет и устанавливает факты; художник, интуитивно вживаясь в прошлое, творчески воссоздает события; мыслитель – больше философ, он осмысливает готовые исторические факты, оценивает их общее значение для всего исторического процесса. По словам М.М.Богословского, «эти три типа не всегда встречаются в раздельном виде, они бывают и смешаны в возможных сочетаниях»[9].

Данная типология перекликается с описанной Н.И.Кареевым системой исторического знания в виде некой древовидной модели, состоящей из мощной корневой системы и ствола (ветви и листва). Корни – это непосредственная источниковедческая работа над ма-

териалами («аналитическая, детальная, изолирующая»), а крона – идейные обобщения («систематическая» и «объединяющая»). И «вопрос не в том, что нужнее и ценнее, ибо обе работы одинаково нужны и каждая имеет свою ценность, а в том, какая из работ более всего отвечает «влечениям» данного исследователя».

Существование связи между микро - и макроуровнями исторических исследований проблематично, и все же, неоспоримо, что становление профессионала в науке проходит, некие ступени и не все достигают последней, в силу различия в характере научного творчества.

Главным предметом, целью и средством биоисториографического изучения являются не только творческого наследия ученого, но и процесс введения в науку его произведений, то есть выделение как причин написания книги, так и того, насколько традиционна ее тема в творчестве данного историка и историографии в целом[10]. По мнению Н.И.Родного, основное в научной биографии – это анализ тех логических ситуаций развития науки, которые дают ключ к расшифровке деятельности конкретного ученого[11].

Распространение практики междисциплинарности в гуманитаристике, попытки нового осмысления биографического знания с учетом социальных, психологических, мировоззренческих предпосылок привели к возникновению новых направлений: «социальной истории» (в конце 60-х гг.), «микроистории» (сер. 70-х гг.), «истории повседневности» (сер. 80-х гг.) и появлению сообщества интеллектуальных историков. «Феномен новой интеллектуальной истории побуждает историков, которые соотносят себя с профессиональным сообществом, к критической саморефлексии и переосмыслению содержания своей работы, заставляет осознать условность основополагающей историографической установки – говорить, писать от имени прошлого»[12].

Новые направления современной исторической науки, обогащают наши представления о ходе исторического познания, пополняют исследовательский арсенал, расширяя проблемное поле биоисториографических исследований.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. "Биографическое письмо как тип гуманитарного знания есть текстуальная представленность на языке данной культуры феномена личностной индивидуальности"/Валевский А.Л. Основания биографии. К., 1993. С.88.
2. Леви Дж. Биография и история //Современные методы преподавания новейшей истории. М., ИВИ РАН, 1996. С.191.-

/Джованни Леви - профессор Венецианского университета, возглавляющий серию изданий «Микроистория»

3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М.: Наука, 1977. 380с.; Ганзен В.А., Фомин А.А. О понятии типа в психологии //Вестн. С.-Петербург. ун-та. Сер.6. Вып.1. 1993. С.49-56.; Жизненный путь личности: (Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) /Отв. ред. А.В.Сохань. Киев: Наук. Думка, 1987. 277с.; Мошкова Г.Ю., Юревич А.В. Психобиография – новое направление в изучении науки //ВИЕТ. 1989. №3. С.67-75 и др.
4. Ковалев А.Г., Мясищев В.Н. Психические особенности человека. В 2 т. Т.1. Л.: ЛГУ, 1957. С.229.
5. Могильницкий Б.Г., Николаева И.Ю., Гульбин Г.К. Американская буржуазная «психоистория»: Критич. Очерк. Томск, 1985. 273с.
6. Логинова Н.А. Жизненный путь как проблема психологии //Вопросы психологии. 1980. №1. С.154-158.
7. Кляус Е.М. Психологическая деталь в научной биографии //Человек науки. М., 1974. С.204.
8. Гуревич А.Я. «Территория историка» //Одиссей. Вып. 1996. М., 1996. С.109.
9. Богословский М.М. Историография, мемуаристика, эпистолярная. М., 1987. С.98.
10. Герасимова Ю.Н. источники биографии человека науки //Биография как вид исторического исследования. Сб. науч. тр. Тверь, 1993. С.41.
11. Родный Н.И. Биография и логика //Человек науки. М., 1974. С.151.
12. Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории //Одиссей. Вып.1996. М., 1996. С.23.

Т.СРОГОШ ,А.ЧЕРНЕЦКА

ИСТОРИЯ ПОДОЛЬЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АНТОНА ИОСИФА РОЛЛЕ

Девятнадцатое столетие принесло усовершенствование методологии работы историков, в результате чего они в высшей степени становились профессионалами в области исследований прошлого. Такая ситуация была результатом возникновения университетских кафедр истории, семинаров и школ, связанных с личностью «мастера». Одновременно по-прежнему велись, а даже развивались, любительские исследования. Эти условия возникли в результате того, что представители давнейших школ еще были в живых и создавали новые труды, влияя на своих учеников, а те, в свою очередь, не могли, хотя в наименьшей степени, не ознакомиться с новыми методами исследований[1].

Таким образом, любительское историографическое течение по-прежнему преклонялось перед литературными формами, такими как: исторические напевы и сказы, а многие авторы девятнадцатого столетия придавали своим сочинениям стихотворный вид (за литературную ценность 3- томной «Истории Рима» Феофор Моммсен получил в 1902 году Нобелевскую премию). Именно в описанное историографическое русло вмещается творчество А.И.Ролле.

Иосиф Антон Ролле (известный в литературе под именами Иосиф Аполинарий, а также Антон Иосиф), родился в, так называемой, Генроховке около Шаргорода, в Могилёвском уезде, на Подолье, 26 сентября 1830 года. Время его рождения, кажется неоднозначным, так как С.Кеневич в биографическом очерке о нём указывает 1829 год[2]. Родители (Иосиф Викентий и Мария из семьи Зверковских) воспитывали сына в обстановке семейной теплоты и единодушия, одновременно, уже с раннего детства, формируя его приверженность к родным вещам. Особенно они растили в нём любовь к своей стране и к её прошлому[3].

Свое образование Ролле получал вначале дома, под руководством матери, а затем он посещал школы в Яришеве, Шаргороде, и Гумани, потом был учеником гимназий - в Немирове, Виннице и Белой Церкви[4]. Экзамен на аттестат зрелости, он сдал 29 июля 1849 года в Киеве. Учёбу в высшем учебном заведении он начал в 1850 году на медицинском факультете Университета Святого Владимира в Киеве[5]. Училище это он окончил с отличием в 1855 году[6].

К исполнению служебных обязанностей Ролле впервые приступил в Яришеве, где он работал врачом в земельном владении, а затем домашним врачом губернского предводителя дворянства - Яна Сулятицкого. В Яришеве он жил до 1861 года. Лета 1855-1861 являются чрезвычайно важным периодом в жизни А.И. Ролле, потому что именно в это время сформировались, во-первых, его медицинские интересы (психиатрия)[7], а во-вторых, исторические увлечения. На исторические интересы А.И.Ролле сильно повлияла встреча с Франциском Ковальским (архивистом в Тульчине у Потоцких). Ковальский поощрил врача воспользоваться тульчинским архивом, богатым историческими и культурно-бытовыми материалами. С того времени до конца жизни Ролле вел архивные поиски. Их результатом были сведения, давшие врачу возможность обогащать его исторические знания беллетристкой. На этом месте следует упомянуть, что в 1858 году Ролле вступил в брак с Италией Защи́н-ской, дочерью адвоката, уполномоченного многих помещичьих семей[8].

В 1961 году супруги Идалия и Антон Иосиф Ролле поселились в Каменце Подольском. Каждый день А.И.Ролле был распределен между его увлечения и работу. Днём он принимал пациентов, а вечером встречался с друзьями, которые приходили не к Ролле - врачу, но к доктору Антону И., чтобы послушать исторические рассказы. Ночь была предназначена для литературной деятельности[9]. Несмотря на все свои обязанности, Ролле находил ещё время вести общественную работу. И так, между прочим, вместе с другими врачами он обосновал Подольское Врачебное объединение, Общество Благотельности, а также образцовую лечебницу для нищих[10]. Однако с течением времени Ролле постепенно отстранялся от профессиональных и общественных дел, но почти до последней минуты своей жизни он работал над историческими очерками. Он скончался 21 января 1894 года[11].

Творчество Ролле насчитывает свыше 300 публикаций. Работы эти выходили в свет в большинстве случаев под следующими псевдонимами: Адскриптус, Антон И., А.И.Р., Др А.И., Др. Антон И., Д-р Антони И., Др Ант. И., Др Антони И.Р., Др А.И.Р., Др И.Р., Иосиф из Генриховки, И:Р., И.В.,И.В. Доктор[12], Пирожко Фульгенциуш[13]. Публикации А.И.Ролле это стихи, подражающие Байрону и Гейне, работы из области медицины (в целом 75), а также самая важная группа - исторические труды[14]. В своих исторических работах Ролле больше всего обращал внимание на вопросы связанные с восточными окраинами Речи Посполитой. Среди них можно выделить около 50 статей, посвященных истории Подолья. Именно эти статьи являются предметом анализа в настоящем докладе.

Почему как раз Подолье приковало такое большое внимание этого автора? Во-первых потому, что он там жил и работал, что уже было упомянуто в биографии, а во-вторых, как пишет сам автор, к Подолью можно было привязаться, так как это район возбуждающий восторг красотой природы, обильем зверей, плодородностью земель[15].

Анализируя творчество Ролле, касавшееся Подолья можно прийти к выводу, что эти труды разделяются на три основные группы. К первой можно отнести биографические исследования, другую составляють сочинения на тему достопримечательностей материальной культуры. В состав третьей группы входят труды, связанные с выученной профессией самого автора, значит с медициной. Однако из-за ограниченных рамок доклада мы можем поддать анализу только избранные статьи.

В биографических очерках, Ролле пытался представить различные типы личностей. Однако особенно занимала его характери-

стика людей, которые, так же как и он, возлюбили Подолье. Примером такого биографического рассказа является статья, посвященная поэту, Маврикию Гославскому. Автор пишет в ней, что если мы бы попытались посчитать, многократно упоминаемое и одновременно настолько возлюбленное Подолье в сочинениях поэта, мы бы убедились, в том, что количество этих упоминаний по всей вероятности превышает сто. Дополнительной чертой этих сочинений является идеализация Подолья. Но любовь к родной земле это, к сожалению, только этап в жизни поэта, так как через некоторое время он начал писать французские романы, скорее восхваляя в них новых героев, чем указывая человека из окраин. В противовес Гославскому для Ролле всегда самым важным был человек.

Тем не менее, если ограничить анализ лишь только к первому периоду творчества поэта, то сходство между автором рассказа и его героем видно и в том, что оба описывали всё, что вызывало их интерес. Гославски писал о радости, скорби, красивых женщинах, местностях возбуждающих восторг, о достопамятных днях в истории, но всегда наряду с уважением, присущим красоте или славе, появлялось трогательное воспоминание старой земли Корятовичей. Поэт описывал вещи обычные и поэтому на всем Подолье люди оказывали ему много уважения.

Поэт Гославски пользовался большой заинтересованностью окраинных девушек, тем более, что был он талантливым автором думок. Думки принесли ему большую известность среди местного населения, а самая прославленная исполнялась в разных случаях, вызывая у слушателей чувства, что трудно было бы лучшим способом высказать свои соображения, употребляя лёгкие, мимолётные строки, «наряжая» мысли в привлекательный наряд поэзии. Но Ролле, кроме описания творчества Маврикия Гославского, назначил себе цель более возвышенную, а именно, описать фактов из жизни поэта. Намерение такое возникло у автора рассказа, - когда он осознал, что любой человек на Подолье слышал стихи и песни Гославского, но почти никто не знает его биографии. Здесь нет времени ни места, чтобы привести полную биографию Маврикия Гославского, но надо ещё раз подчеркнуть, что Ролле приблизил своим читателям личность подольского поэта[16].

Другим биографическим очерком является рассказ посвящён Анне из семьи Грабянков - Рациборовской, на примере которой Ролле представил тип женщины обитавшей на восточной окраине, но принадлежавшей к высшим слоям общества. Личность эта совершенно непохожа на, раньше упомянутого, Маврикия Гославского. Ролле считал, что она неразрывно связана с Подольем. В свою

очередь героиня настоящего рассказа это не «свойский» персонаж, хотя она родилась на Подолье. Для И.А.Ролле она была женщиной с искренностью польской дворянки, но поведением милым и привлекательным, не хуже французской маркизы. Её, нетипичный для Подолья, способ поведения, стал образцом, которому подражали многие женщины. Можно сказать, что пани Анна «основала» школу, из которой вышли многие женщины, украшающие Подолье и одновременно чрезвычайно непохожи на своих прабабок[17].

Биографические рассказы А.И.Ролле опирались на подробные источниковедческие исследования. Информации эти можно дополнить словами В.Свирского, который утверждал, что на всем Подолье не было семьи, корней которой не изучал бы Ролле[18].

Следующую группу рассказов Ролле составляют очерки, затрагивающие вопросы материальной культуры. Самой большой среди работ Ролле и одновременно наиболее показательной для упомянутой выше группы, является труд под заглавием «Небольшие замки подольские на мультанской окраине» (*Zameczki podolskie na kresach mułtańskich*). В названном сочинении Ролле перевел на бумагу свои знания на тему истории всего Подолья, одновременно выделяя в этом рассказе историю отдельных местностей, значит Каменца Подольского, Жарновца, Паневец, Чернокозиц, Бара, Могилёва, и Шаргорода. В этом труде автор описывал, как жили там люди и как боролись за свою страну - Подолье - противостоя туркам и казакам, как в этих условиях создавали и разрушали семейные богатства. Таким образом, все писательские усилия автора сосредоточились на повседневной жизни жителей Подолья. Однако, чтобы не смешивать этой группы работ с биографическими трудами, следует подчеркнуть, что Ролле рассказывал об истории сквозь призму людей проживающих на Подолье, большое внимание уделяя достопримечательностям этих земель. Поэтому он писал о крепостях, способах их укрепления, монастырях, костёлах, церквях, а также о кладбищах. Достопримечательности эти, для автора, исполняют роль сценического оформления театра, на досках которого разыгрывается история упомянутых местностей, а также жизнь людей там обитающих. Именно поэтому, достопримечательности материальной культуры составляют настолько важную часть этих работ[19].

Работы, принадлежащие к этой группе можно охарактеризовать на примере крепости, которая многие годы считалась самой лучшей в Речи Посполитой, значит крепости в Каменце-Подольском. В «Небольших замках подольских на мультанской окраине» Ролле указал историю этого сооружения. Во время владения Карятовичей (рода, который освоил Подолье), в Каменце на-

ходил только так называемый старый замок, который с течением времени, и по мере технического прогресса, был модернизирован. Однако модернизация эта оказалась недостаточной. Оттуда при Сигизмунде III был построен, так называемый, новый наземный замок, завоеван в 1672 году турками. Турецкое владение в Каменце имеет два аспекта - город укреплялся как крепость, но одновременно жилые дома и храмы разорялись. Крепость, которой стал Камень, была отобрана туркам в пользу Речи Посполитой при Августе III. После завоевания крепости не наступило её дальнейшее развитие, наоборот наступил постепенный упадок каменецкого замка. Хотя обновление крепости началось ещё при Августе III, и продолжалось при Станиславе Августе Понятовском, то финансовые ресурсы в течение этого времени были настолько невелики, что реставрацию не окончили[20].

Третью группу сочинений Ролле составляют труды из области медицины. Дополнительно их можно подразделить на две группы. В состав первой из них входят работы, посвященные медицинским вопросам на Подолье[21]. Здесь можно указать на те сочинения, в которых автор описал историю благотворительных заведений и больниц, находившихся на этой территории. Вторую группу составляют работы, которые являются отчётами о медицинской жизни Подолья[22] в широком плане. Количественно статьи, причисляемые к отчетам, преобладают над историческими трудами (которых в целом несколько). Несмотря на это, в настоящем докладе статьи, относящиеся к медицинским работам, имели для нас второстепенное значение.

Память о А.И.Ролле жива до наших дней, а его работы, дошедшие до нас это лучший памятник. Труды эти, по мнению самого их автора, это «скромный венок для смертных», сплетенный из народных сказов русского народа, венок, который будет существовать дольше, чем великолепная гробница.

Исторические работы А.И.Ролле неизменно очень популярны, благодаря тому, что они достигают вершин литературного искусства. Добавочное достоинство этих статей заключается в их богатой источниковедческой основе, которая сегодня в большинстве недоступна историкам, так как с течением времени она подверглась разрушению.

Минусом этих трудов Ролле является недостаток критицизма автора по отношению к собранным источникам. Все работы Ролле, несмотря на их минусы, это настоящая сокровищница знаний для современных историков[23].

Наконец стоит процитировать слова Е.Топольского, о том, что работы, причисляемые к литературному руслу, могут оказаться значительно глубже в научном плане, чем сухое и неглубокое рассуждение[24]. Слова эти подтверждает личность героя настоящего доклада - А.И.Ролле.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. J. Topolski, *Od Achillesa do Beatrice de Planissolles. Zarys historii historiografii*, Warszawa 1998, c. 108; ero же, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1998, c. 6; ero же, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, cc.96-97.
2. S. Kieniewicz, *Rolle Józef Apolinary* [в кн:] *Polski Słownik Biograficzny* pod red. E. Rostworowskiego, т. XXXI/4, т. 131, Kraków 1989, c. 564.
3. W. Zawadzki, *Wstęp* [в кн:] *Dr Antoni J. (Rolle), Wybór pism*, Kraków 1966, c. 7.
4. *Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut», т. XV, Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski*, oprac. zespół pod kier. Z. Szejkowskiego i J. Maciejewskiego, Warszawa 1978, c. 453.
5. S. Kieniewicz, op. cit. c. 565.
6. *Bibliografia literatury polskiej...*, c. 453.
7. Свои знания он углублял два раза за границей. В 1858 году в Зоненштайн и в 1860 году в Париже. Ср. S. Kościński, *Słownik Lekarzy polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy polskich oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do 1885 r.* Warszawa 1888, cc. 422-424.
8. W. Zawadzki, op. cit. c. 14.
9. Ibidem, c. 16-17.
10. *Bibliografia literatury polskiej...*, c. 454.
11. W. Zawadzki, op. cit. c. 19.
12. *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, opracował A. Bar przy współudziale W.T. Wiślockiego i T. Godłowskiego, т. I, Kraków 1936, c. 20.
13. *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, opracował A. Bar przy współudziale W.T. Wiślockiego i T. Godłowskiego, т. II, Kraków 1938, c. 86.
14. S. Kieniewicz, op. cit. c. 565.
15. Dr Antoni J., *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, т. I, Kamieniec nad Smotryczem, Warszawa 1880, c. 4.
16. Dr A.J. (Rolle), *Maurycy Gosławski, Szkic biograficzny* [в кн:] *Dr A. J. (Rolle), Sylwetki literackie*, т. III, Kraków 1966, cc. 245-279.
17. Dr. Antoni J., *Anna z Grabianków Raciborowska. Opowiadanie z końca zeszłego stulecia* [в кн:] *Niewiasty kresowe. Opowiadania historyczne*, Warszawa 1883, cc.191-243.
18. W. Świrski, *Ze wspomnień o śp. Dr. Antonim J., «Archiwum Historii i Filozofii Medycyny» 1930, nr 2, c.3.*

19. Dr Antoni J., Zameczki podolskie na kresach multańskich, т. I-III, Warszawa 1880.
20. Dr Antoni J., Zameczki podolskie na kresach multańskich, т. II, Warszawa 1880, cc.5-45.
21. Dr Antoni J., Zakłady dobroczynne i szpitale w dawnym województwie podolskim, «Przegląd Lekarski» 1867, т. VI, ? 17, cc. 131-132, ? 18, cc.140-141, ? 19, cc.149-150; ero же, Szpitale, służba zdrowia, choroby panujące nagminnie w dawnym Województwie Podolskim od początku do XV wieku, «Dwutygodnik Higieny Publicznej Krajowej» 1872, ? 9, cc. 33-35, ? 10, cc. 37-39, ? 19, cc. 63-64.
22. Dr Antoni J., Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Lekarzy podolskich za rok ubiegły 1863, «Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego» 1864, т. LI, ? 2, c. 115. Ero же, Korespondencja z Kamieńca, «Przegląd Lekarski» 1867, ?14, c. 11, ? 15, cc. 118-119. Ero же, Korespondencja z Kamieńca, «Przegląd Lekarski» 1867, ?14, c. 11, ? 15, cc. 118-119.
23. S. Kieniewicz, op. cit. c. 566
24. J. Topolski, Metodologia..., c. 96.

О.О.КОНИК

ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК ФЕЛІКС КОНЕЧНИЙ: ДОЛЯ ВЧЕНОГО В ДОЛІ ДЕРЖАВИ

У відомому посібнику з історіографії історії південних і західних слов'ян, виданому Московським університетом у 1987 р.[1] про Фелікса Конечного немає згадки, ні як про історика, ні як про редактора краківського журналу "Слов'янський світ", назва якого говорить сама за себе. Правда, автори посібника – в основному це відомі російські, українські і білоруські вчені, зазначили, що це пише перша спроба створити цілісну картину вивчення історії зарубіжних слов'янських народів [1]. До того ж, з різних причин ім'я Фелікса Конечного не було дуже популярним і серед самих польських вчених. Принаймні, в такій ґрунтовній праці Стефана Кеневича, якою є його "Історія Польщі. 1795-1918." ні для Ф.Конечного, ні для редагованого ним часопису, місця не було відведено [2]. Кеневич дуже вимогливо підходив до відбору сюжетів і фактів для своєї книги, та і перший, краківський період творчості Конечного,[3] очевидно, для польських вчених не стояв на першому плані в умовах соціально-політичних реалій ПНР. Тільки в останні 10-15 років, Конечний, хоч і через Лондон, через тамтешні польські видання, в зворотному перекладі з англійської, повертається зараз в польську історіографію [3]. Знають його і в Україні – фахівці – історики-медієвісти, спеціалісти в галузі

філософії історії. Але з огляду на те, що значну долю наукової спадщини та історичної публіцистики Ф.Конечного складають праці з історії Східної Європи, Росії зокрема, пропонується тут публікація також може видаватися виправданою.

В дидактичному плані також корисно порівняти трактування однієї й тієї ж події істориками з різних – в даному випадку, слов'янських – країн. Тим більше історика, котрий навіть серед своїх колег був знаний як прихильник "сміливих, не завжди вмотивованих тез" (мова йшла про відносно ранні роботи Конечного, присвячені історії Польщі за П'ястів і Ягеллонів)[4]. Цікавою є і характеристика більш пізнього, міжвоєнного періоду творчості Ф.Конечного: "Ворог царату, але прихильник співіснування з Росією, перебільшував значення поділу слов'янщини на православну і католицьку. Викликав також живий спротив своїми традиціоналістичними поглядами і повним полемічним темпераментом відношенням до всього, що не є римо-католицьким[4].

Очевидно, тут не можна не враховувати часу появи статті про Ф.Конечного в "Польському біографічному словнику" – 1967 рік. При всій академічності цього видання, започаткованого ще в 1935 році Краківською академією мистецтв, це був час міцних досить позицій ПОРГ, яка, в свою чергу не могла "керувати наукою" без огляду на відповідні відділи ЦК КПРС. А вже ця організація, як відомо, і на рідне православ'я дивилася дуже косо, не те, що на якийсь там римо-католицький світ чи його прихильників в історичній науці. До того ж, згаданий "полемічний темперамент", прихильність історика до Романа Дмовського, непримиренного опонента національного лідера міжвоєнної Польщі, "Начальника держави" Юзефа Пілсудського, робили позицію Ф.Конечного досить вразливою і в Польщі санаційній, і в Польщі, яка будувала соціалістичне суспільство. Вразливою, але дуже актуальною в умовах авторитарного чи тоталітарного суспільства.

На деякі місця з історичної публіцистики Ф.Конечного звертає увагу польський історик Р.Ядчак. Особливо переконливо звучать – пише він – слова Конечного в статті під назвою "Розмноження більшовизму", опублікованій у 1930 р. в "Мислі Народовій". Конечний в ній робить закид тодішнім польським властям в застосуванні більшовицьких методів здійснення влади над громадянами через "приручення" суспільства на користь державних інституцій. "А тим часом в дійсності політична сила є не чим іншим, як тільки еманациєю... суспільної. Але про те не можуть знати неукі. /.../ Пригнічення суспільства є властивістю візантійської цивілізації, а ще в більшому ступеню туранської./.../ В Польщі поширюється культ "начальства",

якому все дозволено, а державність ідентифікується по-московському з однією особою, ніби з містичною тугою, ніби за якимось Миколаєм Ш [3,с.403].

Про те, як розумів тоді Конечний візантійську цивілізацію, а особливо туранську, якій протиставляв цивілізацію латинську, Р.Ядчак коментує, окрім іншого, на підставі реферату Ф.Конечного під назвою "До методології науки про цивілізацію", яку той виголосив під час VI Загального з'їзду польських істориків у Познані в 1925 р. Отже, Конечний вирізняв сім великих цивілізацій-сучасниць: брамінську, китайську, жидівську, туранську, візантійську, арабську і латинську. Хоча, за Конечним, різні цивілізації можуть співіснувати одночасно, але їх синтез не є можливим. В туранській цивілізації, котра народилася в північно-східній Азії і далі охопила терени Русі і Московської держави, переважає табірне життя, а життя особи підпорядковане всевладній державі. Латинську цивілізацію характеризує, натомість, її тісний зв'язок з християнською релігією, опора держави на суспільство, а права – на етику, політичний плюралізм і національність, котру Конечний визнавав за "найвищий прояв християнсько-класичної (латинської) цивілізації"[3,с.403].

З цих фрагментів загалом видно, що ні режиму Сталіна, ні Пілсудського, ні їх наступників такі історико-соціологічні викладки не підходили. Конечний в Польщі мав репутацію визнаного, хоча і спірного історика, але довгий час, за визнанням польських істориків, у самій Польщі не мав належної уваги. був більше знаним на заході, особливо після публікації англійською мовою його роботи "Про чисельність цивілізацій" в 1962 р. з передмовою Арнольда Тойнбі [3,с.405]. Більше того, як стверджує автор статті про Конечного в PSB Юзеф Мітковський, прихильність Конечного до "латинської" цивілізації, його переконаність у зверхності західної культури, забезпечили йому визнання західних, зокрема західнонімецьких істориків, попри те, що в руслі західної культури на перше місце він ставив польську культуру і попри виразні антинімецькі настрої автора [4,с.499].

Витоки і того, й іншого слід, очевидно, шукати в першому, краківському періоді життя і наукової праці Фелікса Конечного, в умовах розвитку польського суспільства після розборів кінці ХУІІІ ст. і точніше було б говорити не про антинімецькі як такі, а антипруські з одного боку та антиросійські настрої його з іншого, а польська культура, за думкою Конечного, мала б стояти в центрі слов'янського світу. Саме такими, в усякому разі, видаються провідні ідеї Конечного як редактора краківського часопису "Слов'янський світ" (1905-1914 рр.). Краків, разом з західною Галичиною, належав до анексованих Авст-

рією територій але – принаймні, в географічному відношенні – претендував на центр Європи. Він був давнім польським культурним центром, з королівською усипальнею на Вавельському пагорбі, з живим духом польських державницьких традицій. Краків був також старовинним університетським центром, містом професорів і студентів, творчої інтелігенції. Саме тут у грудні 1901 р. було засновано Слов'янський клуб, інституцію, "доступну тільки для поважних осіб, котрі займаються слов'янознавством" не як аматори, а шляхом наукових пошуків і досліджень слов'янського світу[5,с.1]. Підкреслювалось, що цей світ буде вивчатися саме з польської точки зору (13), і слов'янофілство членів клубу є суто польським слов'янофілством. Після трьох років діяльності члени клубу започаткували видання часопису – місячника "Слов'янський світ". Отже, як і Слов'янський клуб, так і новий часопис мав займатися вивченням взаємин поляків, Польщі з слов'янським світом. В першому числі часопису (січень 1905 р.) було вміщено реферат професора Ягеллонського університету Богдана Лепкого про роботу Клубу. Там йшла мова про взаємини поляків з Руссю (з уточненням – Русь – Україна і Росія), чехами, словенцями, південними слов'янами, словаками – саме в такій послідовності[5,с.2-18]. Значне місце журнал відводив також розгляду відносин з німцями та австрійцями. І якщо стосовно австрійців, судячи зі змісту опублікованих в "Слов'янському світі" матеріалів, редакція займала досить виважену і обережну позицію, то стосовно Прусії, зокрема, вона була відвертішою. В цілому редагований Ф.Конечним друкований орган був схильний підтримувати ідеї паризької латино-кельтослов'янської Ліги, головною з яких можна вважати солідарність в боротьбі з германізацією[5,с.68]. У світі, як відомо, тоді вже швидко відбувалася поляризація сил майбутніх учасників світової війни, і розірвані між трьома імперіями поляки шукали найприйнятнішого для себе варіанту розвитку подій.

Краківський "слов'янський клуб" і Ф.Конечний значною мірою залежали від австрійських властей і не відкидали австрославізму; "геополітичні" погляди Ф.Конечного, про те, які він розвивав на сторінках редагованого ним видання були значно складнішими і заслуговують на окремий розгляд. Тут слід відзначити хіба що ту обставину – а саме прихильність до ендеції, і Р.Дмовського зокрема – яка в подальшому позначиться на особистій долі цього вченого. Отже, Ф.Конечний на початку століття у своїх поглядах на шляхи набуття Польщею незалежності певною мірою і з великими застереженнями солідаризувався з поглядами лідера польських національних демократів Романа Дмовського, який міг говорити відверто і чітко.

Думовський, політик з підросійської Польщі, депутат Російських Державних Дум, плекав дещо парадоксальні, але чи не класичні в геополітиці плани використати військовий потенціал однієї з великих держав – учасниць розділів Польщі, зокрема Росії, для ...відновлення єдності тієї ж Польщі. Він чекав війни між Німеччиною, з одного боку, та Росією і Францією з іншого; за найбільшого ворога вважав Німеччину, за найбільшу загрозу – її політику германізації польських земель. Русифікація, на думку Думовського, не могла мати успіху в Польщі, завдяки більш високій польській культурі. Звідси тактика: шукати зближення з Росією, переконувати її (тобто правлячі кола Росії передусім) в необхідності допомоги полякам з тим, щоб, перемігши в війні, Росія відібрала в Німеччини і Австрії польські землі і тим самим їх возз'єднала. Далі – автономія в складі Росії може стати першим кроком до незалежності[6]. Певна річ, в підавстрійській Польщі подібні ідеї Ф.Конечний не пропагував, а його твердження про те, що "слов'янська справа полягає на спільності політичних спрямувань, остаточною метою яких є державне об'єднання, оперте на три моря: Чорне, Балтійське і Адріатичне"[7] можна було трактувати по-різному, в тому числі і з точки зору австрославизму.

Судячи з усього, Ф.Конечний і його однодумці з "Слов'янського світу" однаковою мірою остерігалися загрози як пангерманізму, так і панрусизму. Представником цієї останньої течії в паризькій латино-кельто-слов'янській Лізі був голова московського слов'янського товариства Артур Череп-Спиридович, який тяжів, за словами оглядача з "Слов'янського світу", до перетворення панславизму в "паназіатизм" [5,с.71]. Або, за згаданим уже визначенням Ф.Конечного – до розширення сфери впливу "туранської" цивілізації.

До відновлення Польщею незалежності, до 1918 р. так чи інакше Конечному доводилося враховувати політичні реалії. Проте любов до Польщі була альфою і омегою його роботи як історика і публіциста. Це симпатична і зрозуміла риса. Певна річ, можна закидати односторонність, певний романтизм і навіть, можливо, якоюсь мірою реакційність в такому випинанні саме латинської, або римокатолицької складової християнського світу, але... Православний християнський філософ М.Бердяєв також підкреслював загальновизнану, за його словами істину в філософії історії, що "тільки романтичний рух, романтична реакція" зробили можливим належним чином пізнавати історичний рух[8,с.7-8]. Але віднесення, в даному випадку Ф.Конечного до тієї чи іншої течії чи історичної школи не є метою даного повідомлення і, зрештою, це справа фахівців. Для нас важливо те, що цей історик переконано і послідовно працював для

свого народу і своєї держави залюбив обставин. Добре, як на наш погляд, сказав про нього в передмові до англійського видання книги Ф.Конечного про цивілізації видатний англійський історик і філософ історії Арнольд Джордж Тойнбі: "Досяг він усього того, що досяг, протягом життя, яке було бурхливим і трагічним, і довгим. Особиста історія польського мислителя є образом того, чим є історія польського народу. "Непокірний" – є прикметником, який слово "Польща" викликає в непольській свідомості"[3,с.405].

Дійсно, особиста доля історика, особливо періоду німецько-фашистської окупації Кракова, останніх післявоєнних років життя вченого, мала трагічні ознаки: двоє з трьох його дітей, учасники руху Опору, загинули в боротьбі з гітлерівцями. Старшого, Чеслава, і його дружину було вбито німцями в ході придушення Варшавського повстання в серпні 1944 року. Молодший, Станіслав, був ув'язнений у Кракові в 1943 році і страчений в концтаборі в Бранденбурзі в жовтні 1944 р. Дочка Броніслава ненадовго пережила батька[4,с.498]. Отже польська справа була справою життя всієї родини Ф.Конечного, і його праця на ниві історичної науки не була порожньою грою розуму, а переконання – позою; за все було заплачено повною мірою. Але така доля, очевидно, не була чимось рідкісним в Польщі. Хоча, значною мірою, про Ф.Конечного як про особистість і як про історика можна говорити як про людину, котра "зробила себе сама".

Він був скромного походження, з польської родини, що осіла в містечку Граніце в Моравії і прибулої туди, "згідно з родинною традицією" зі Шльонська (Сілезії)[9]. Але народився Фелікс Кароль Конечний у Кракові, 1 листопада 1862 р., в сім'ї залізничного чиновника Юзефа Конечного. Ця звичайна біографічна деталь – місце народження – через певний час, коли Фелікс як редактор досить знаного часопису буде так чи інакше причетний до публічної політики, – набуде несподівано важливого значення в журналістській полеміці. В 1911 році "Слов'янський світ" вестиме полеміку з одним з угорських періодичних видань і на якомусь етапі, як це часто буває, угорський оглядач перейшов до особистих обставин життя Конечного. Він стверджував, зокрема, що Ф.Конечний – чех, видає свій часопис на чеські гроші, що чеські банки заповнили вже Краків, – а чехи є провідниками австрославізму, в якому потоне угорське королівство, і т.п. У цьому зв'язку Конечний іронічно відгукнувся в тому сенсі, що це вже вдруге протягом року люди цікавляться, де стояла його "колібка" (першим був "Тешинський щоденник", який стверджував, що стояла вона в моравському містечку Франкштадті) і що від такої уваги можна і загордитися. Але все ж не без гордості сказав, що народився в Кракові, і то – в самому центрі його, і ця обставина стала

підставою для хрещення малого Фелікса в не де-інде, а в знаменитому Маріяцькому костелі[10].

Так чи інакше краківське дитинство Конечного не було аж надто щасливим: мати рано померла, мачуха не дуже ділилася родинним теплом. Хлопець ріс сам по собі, проте це не завадило йому закінчити гімназію св. Яцка у Кракові і у 1883 р. стати студентом Ягеллонського університету. Слухав там лекції з історії, зокрема, Станіслава Смольки, лідера тодішньої польської медієвістики, відомого історика державницького спрямування Міхала Бобжинського, Вінцента Закшевського, філософів Мауриція Страшевського і ксьондза Стефана Павлицького[11].

В цей період почалося зацікавлення Ф.Конечного взаєминами Польщі періоду Казимира Великого з Лівонським орденом, і у 1887 р. з'явилась перша публікація Конечного на цю тему. Науковою роботою Конечного керував професор стародавньої грецької і римської літератури Максиміліан Ісжицький; 2 липня 1888 р. Конечний захистив на філософському факультеті Ягеллонського університету докторську (в нашій традиції – кандидатську, О.К.) дисертацію на тему "Найдавніші стосунки Інфлант з Польщею", тобто продовжив розробку відносин з Лівонським орденом, через яку пізніше вийде і до справ Московського царства. Скориставшись стипендією, наданою Краківською Академією мистецтв, з кінця 1889 р. до серпня 1890 р. відбув наукове стажування в Італії, де працював, в основному, в архіві Ватикану.

Після повернення до Кракова працював у Академії мистецтв – якийсь час помічником канцеляриста, а з вересня 1891 р. протягом шести років – ад'юнктом цієї Академії. В 1897 р. він цю роботу втрапив; влаштуватись на роботу у Краківському крайовому архіві не вдалося з-за протидії його директора. Причин біографи не вказують; залишається враховувати зауваження А.Тойнбі про "непокірність". Зрештою Ф.Конечний отримав місце роботи в Ягеллонській бібліотеці, де починав як практикант, пройшов усі ступені службового зростання і став зрештою хранителем фондів у відділі рукописів цієї бібліотеки. З 1900 року він очолював цей відділ, і працював тут до 1919 р., до переїзду в Вільно.

Діяльність його у Кракові була багатосторонньою. Він був членом Історичної (з 1891) і Літературної комісії (з 1901 р.) Академії мистецтв; редагував журнал "Слов'янський світ" (1905-1914 рр.) з 1896 по 1905 рік вів постійну колонку театрального рецензента в "Гшгелльонді польському". Водночас співпрацював з Товариством народної школи і народними університетами, виступав за збільшення народних шкіл, мережі публічних бібліотек, видавництв недорогих нау-

ково-популярних книжок тощо, і багато робив у цьому плані в Малопольщі і Шльонську.

При цьому всьому постійно і продуктивно працював як історик. Його наукова спадщина складає десятки наукових праць і сотні статей і рецензій, і вимагає окремого розгляду. Зазначимо тільки, що значну частину її складає східнослов'янська проблематика, яку він розробляв не лише в своїх статтях. Зокрема, хабілітацію (ступінь доктора наук в нашій традиції) для отримання професорства у Віленському університеті Стефана Баторія (спочатку його було запрошено туди заступником професора кафедри історії Східної Європи, пізніше він очолив цю кафедру) Ф.Конечний отримав на підставі раніше виданої роботи "Історія Росії". Р.Ядчак стверджує, що це перша історія Росії, написана поляком[3,с.397]. Складається вона з двох частин. Перша, під назвою "Історія Росії до 1449 р." побачила світ у 1917 р. і виклад в ній доведено до монгольського завоювання, друга називалась "Литва і Москва в 1449-1492 рр.", опублікована вже в кінці перебування Конечного в Вільно, в 1929 р., і основною темою її було Велике князівство Московське.

Вже в цій праці проявляється історіософська концепція Конечного про множинність або чисельність цивілізацій, які взаємно поборюють одна одну. Темою хабілітаційної лекції Конечного, виголошеної 20 травня 1920 р. були "Італійські першопочатки в генезі московського царизму". В своїх лекціях і семінарі з історії Східної Європи особливої уваги надавав історії Литви, Білорусії і Росії, критично оцінюючи їх історію з цивілізаційної точки зору. У 1929 р., внаслідок критичного ставлення не лише до Росії, але і адміністративних методів власного тодішнього уряду, професор Конечний отримав відставку, пенсію, і повернувся до Кракова. Формальною підставою було досягнення Конечним пенсійного віку, і клопотання університету Стефана Баторія про продовження контракту з ним Варшава залишила без уваги.

У Кракові Ф.Конечний повністю присвятив себе науковій і публіцистичній праці. В своїх зацікавленнях щораз виразніше просувався в напрямку релігійно-суспільної та історіософської проблематики. В Польщі він публікує такі роботи як "Польські Логос і Етос" (1921, т.1-2), "Про чисельність цивілізацій" (1935), "Розвиток моральності" (1938), восьмитомну працю "Святі в історії польського народу" (1937). В останні роки життя інтенсивно працював над остаточним оформленням своєї історіософської теорії. Однак результати цієї праці побачили світ лише кількома десятками років пізніше, коли, завдяки лондонському видавництву ім.Романа Дмовського була надрукована (в англійському перекладі) згадана вже його праця "Про

чисельність цивілізацій" (1962), а потім: "Візантійська цивілізація" (1973), "Жидівська цивілізація" (1974), "Про гармонію в історії" (1977), "Держава в латинській цивілізації" (1981), "Історичні права" з додатком "Німецький візантинізм" (1982), "Історія Росії", т.3 (1984).

В збірнику на 40-і роковини смерті вченого в 1989 році (Ф.Конечний помер 10 лютого 1949 р.) один з його учнів з гіркотою писав про долю наукової спадщини вчителя "Доля доробку професора в краї [Польщі, О.К.], є в цілому непоганою ілюстрацією мистецтва... неймовірного замилювання до марнотратства, поганой звички легковажити власним культурним доробком"[3,с.405].

Проте в останні роки наукова спадщина Конечного активно повертається до польського читача. Особливо інтенсивно працюють в цьому напрямку в Любліні (місто має два університети, один з яких – католицький). Отже, тільки протягом 1995-1996 рр. там отримали нове життя його праці "Протестантизм в колективному житті", "Польща між Сходом і Заходом", "Церква і цивілізація", "Про латинську цивілізацію" та ін. З'являються також репринтні відтворення робіт Конечного, статті про нього, його наукову спадщину.

Це вже є, очевидно, ілюстацією відродження інтересу в Польщі до цього вченого. Та обставина, що Ф.Конечний не був, м'яко кажучи, прихильником українців чи, принаймні, можливості національного самовизначення їх, не може закреслити його внеску у вивчення слов'янської історії, зокрема з точки зору польського вченого першої чверті ХХ ст., коли він активно займався цією проблематикою. Зараз інші обставини, інші цінності, наукове співтовариство все більше виходить з того, що історія пишеться на основі узагальнень численних і різноманітних поглядів і оцінок[12]. А відтак – це можна вважати аксіомою – чим більше їх є, тим більш широкою є база для синтезу, отримання нового історичного знання. Своє місце в спектрі оцінок історичного процесу має зайняти і Фелікс Конечний.

Публікація здійснена за підтримки Каси ім.Юзефа Мянзовського – Фонду підтримки науки (Варшава)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Историография истории южных и западных славян. Учебное пособие.- М., 1987.- 261 с.
2. Див.: Kieniewicz Stefan. Historia Polski. 1795-1918. Wydanie dziewiate.- Warszawa, 1997.- 597s.
3. Періодизація Р.Ядчака. див.: Jadczyk Ryszard. Wilenski okres Feliksa Konecznego //Studia historyczne. R. 1998,- z.3.- s.395.
4. Miłkowski Josef. Koneczny Feliks //Polski Słownik Biograficzny.- Т.ХШ. – s.499. (далі – PSB).

5. Świat słowiański.- R.I, t.I. Styczeń-czerwiec 1905.- s.1.
6. Eckert Marian. Historia polityczna Polski lat 1918-39.- Wyd. II poprawione.- Warszawa, 1985.- Wyd. Szkolne i Pedagogiczne.- s. 11.
7. Koneczny F. Sprawa słowiańska a sprawa polska //Świat słowiański.- R. IV, t.II. Lipiec-grudzień 1908.- s.859.
8. Бердяев Н.А. Смысл истории.- М.: Мысль, 1990.- с.7-8.
9. Біографічні дані тут і далі подаються на підставі. "Polski Słownik Biograficzny" t.XIII, 1967, s.498-499, та цитованої вже статті Р.Ядчака: Ryszard Jadczyk. Wilenski okres Feliksa Konecznego //Studia historyczne. R. XLI, 1998. 2.3.(162).- s.395-406.
10. Koneczny Feliks. Przykład sugestji politycznej z powodu wystąpienia Budapeści Hirlapu przeciw Światu Słowiańskiemu //Świat Słowiański.- R. VII. t.I, 1911.- s.42-43.
11. Стосовно впливу цих істориків на Конечного Р.Ядчак відсилає до роботи Ю.Скочинського: J.Skoczynski. idee historiozoficzne Feliksa Konecznego.- Krakow, 1991, s.15 i nast.
12. Див. зокрема: Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки //Укр. іст. журн.- 1999.- № 1.- с.85.

В.М.АНДРЕЄВ

Д.І.ДОРОШЕНКО ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ЯК ОКРЕМОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Д.І.Дорошенко (1882-1951) – відомий український історик, відіграв визначну роль у процесі становлення української історіографії як окремої історичної дисципліни.

Опинившись на вигнанні (з1919р.) Д.Дорошенко приймає активну участь в організації і роботі багатьох українських наукових установ (журнали "Хліборобська Україна", "Українське слово", Український вільний університет та Український вільний педагогічний інститут ім.Драгоманова в Празі, Український науковий інститут в Берліні, Український науковий інститут в Варшаві, Українська вільна академія наук та ін.). Під керівництвом вченого писалися дисертаційні дослідження з історіографічної тематики.

Втім, вважаємо, що найбільше Дмитро Іванович прислужився українській історичній науці здійсненням першої вдалої спроби наукового синтезу у галузі історіографії та закладенням ідейно-концептуальних підвалин цієї історичної дисципліни.

З березня 1921 р. Д.Дорошенко викладає як професор УВУ та Карлового університету в Празі. Основним предметом його викладів

була українська історіографія. З цих викладів і було підготовлено підручник для студентів – "Огляд української історіографії" (Прага, 1923).

Вважаємо, що до цієї праці Д.Дорошенко звернувся з огляду на тогочасний стан розвитку української історичної науки, перед якою постало завдання створення концепції розвитку наукової праці про дослідження історії України. На той час значна частина роботи по розробленню та дослідженню української історії була виконана, але майже не було досліджень загального характеру про розвиток української історичної праці. Складне завдання – виповнити цю поважну прогалину в українській історичній науці – й ставив перед собою Д.Дорошенко. Це було закономірним продовженням його попередніх дослідів з окремих питань української історіографії.

Українська історіографія завжди складала частину загального історіографічного процесу і водночас мала свою специфіку, що з'ясовується характером впливу національного відродження на процес історичного студіювання і дослідіу[1;69]. Хоча взаємозв'язок українського відродження та історіографії – це окрема методологічна проблема, у цілому розв'язання питань специфіки національного відродження дає ключ до вивчення розвитку української історіографії XIX – поч.XX ст.

Такою особливістю українського національного відродження, як і інших бездержавних народів, що розвивалися в умовах жорстоких політичних режимів, є надмірна ідеологізація, політизація духовного життя. На відміну, наприклад, від російських інтелектуалів, які концентрували свої зусилля у сфері теоретичних соціально-політичних утопій, релігійної філософії, духовна енергія українських інтелектуалів була спрямована до оборони права історичного існування свого народу, власної ідентифікації, самовизначення себе як окремої спільноти. Тому період витвору історіографії, цього природного чинника процесу відродження, співпадає з кульмінаційною фазою націотворчого процесу на українських землях: саме на 1880-ті – перші десятиліття XX ст. припадає ідейно-концептуальне і організаційне оформлення української історіографії. Не випадково у цей час з'являються перші загальні огляди з минулого української історіографії О.Піпіна, О.Лазаревського, М.Василенка, М. та Ол. Грушевських[1;69-70].

Вважаємо, що Д.Дорошенко, який і сам був визначним діячем українського національного руху починаючи з поч. XX ст., пов'язував історичні та історіографічні досліді з процесом національного самопізнання та створення нації і держави, а тому бачив в історіографії показник високого рівню історичної науки і ознаку розвинуто-

сті нації. Отже, створення Д.Дорошенком першого загального огляду української історіографії мало поставити українську націю та її історичну науку на один щабель з високорозвинутими європейськими націями, що вже мали свої національні історіографії.

Поява "Огляду" спричинилася до тієї ідейної боротьби, що йшла в колах української еміграції між прихильниками державницького та народницького напрямків в українській історіографії, у тому числі і за нове висвітлення розвитку української історичної науки.

Цілком природно – з огляду на стан суспільства та його самопізнання, як і на логіку розвитку науки, – що перш ніж стати окремим науковим предметом, українська історіографія тривалий час залишалася фрагментом загальної історії народу, більш чи менш вагомим; інколи – свого роду доповненням до такої історії.

До появи "Огляду української історіографії" вивчення української історіографії було "скоріше доривочним", а дослідники часто плутали джерелознавство з історіографією, приділяючи увагу виданням і вивченням джерел з української історії[2;55]. Крім того, українська історіографія окрім деяких винятків майже ніколи не була предметом університетських викладів (у 1870-1880-х рр. проф. В.Антонович читав лекції з української історіографії; М.Грушевський у другій пол. 1890-х рр. викладав у Львівському університеті; Д.Багалій у Харківському університеті).

Д.Дорошенко, починаючи свій "Огляд" й напевно усвідомлюючи його вагу, подав короткі відомості про праці своїх попередників – М.Грушевського, М.Василенка, В.Біднова, В.Іконнікова, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Багалія та ін.[3;5-6], які розробляли або окремі питання й періоди історії української історичної науки, або давали дуже короткі, побіжні огляди без загального, повного уявлення про розвиток історичної праці на Україні. Деякі з них навіть не можна назвати історіографічними. Так, В.Антонович, в "Источниках для истории Южной и Западной России" (Київ, 1881) скоріше подає огляд джерел до історії України козацької доби.

Праця В.Біднова "Що читати по історії України (коротенька історіографія України)" (Кам'янець-Подільський, 1919 та Катеринослав, 1920) є вибірковою бібліографією наукової й науково-популярної літератури до української історії, навіть не її коротенькою історіографією.

Вже після виходу "Огляду" Д.Дорошенка, у тому ж році побачила світ обширніша праця Д.Багалія "Нарис української історіографії" (Київ, 1923), в якій автор головним чином розглядає джерела до української історії княжої доби, окремі питання теорії історії й українського історичного процесу. Втім, не знаходимо в роботі Д.Багалія

нічого щодо наукового періоду української історіографії[4]. Також відомо що й І.Крип'якевич працював над аналогічною роботою.

Саме тому працю Д.Дорошенка можна вважати першим загальним академічним курсом української історіографії, що охоплював всі періоди розвитку української історичної науки від XI ст. й до поч.1920-х рр. "Огляд" складається зі вступу і 22-ох розділів. Робота має широкую й цінну бібліографічну основу: до кожного розділу автор подав вибрану бібліографію предмету та необхідну інформацію про важливіші історичні видання, що значно підвищує його науково-пізнавальну вагу. Саме це й дозволило деяким дослідникам (наприклад, Л.Білецькому) вважати цю працю історичною бібліографією.

Д.Дорошенко сконденсовано, у хронологічній послідовності досліджує головні етапи розвитку української історичної науки, аналізує діяльність українських наукових установ, висвітлює життя, науково-організаційну діяльність і творчість видатних українських істориків. Працю написано чітко й ясно, у зрозумілому, приємному для читання стилі, що притаманий багатьом роботам Д.Дорошенка. В "Огляді" відсутня чітка періодизація історіографічного процесу, матеріал подається незначними за обсягом тематичними блоками.

Щодо структури і змісту "Огляду", то тут є певні недоліки. Це непропорційність висвітлення розглянутого матеріалу. Одночасно заслугою Д.Дорошенка є те, що він не обмежився висвітленням процесу розвитку виключно української історичної думки, а показав її зв'язок з українознавством взагалі (літературою, етнографією, мовознавством), окремо зупинився на впливах на українську історіографію досліджень "чужих" істориків (російських, польських, західно-європейських).

Доволі докладно Д.Дорошенко розглянув українську історіографію XVII ст. та початків відродження XVIII ст., проте, головну увагу він зосередив на науковому періоді XIX-XX ст. Так, найбільш ретельно Д.Дорошенко провів аналіз творчості М.Максимовича[3;83-86], М.Костомарова[3;94-105], П.Куліша[3;105-114], В.Антоновича[3;127-136], М.Грушевського[3;185-195], В.Липинського[3;209-212]. Це можна пояснити поглядами історика на український історіографічний процес як на частину українського національно-культурного руху, сплески якого якраз припадають на ті періоди української історичної науки, що характеризуються поживанням історичної праці. Отже, з цього боку висвітлення автором "Огляду" розвитку української історіографії певною мірою виправдано, а докладність викладу про науковий період "правдоподібно причинилася до радше обмеженої історіографічної аналізи княжих літописів XI-XIII ст. і т. зв. Литовсько-руських літописів XIV-XV ст."[2;57].

"Огляд" має деякі помилки чи недогляди. Наприклад, датою заснування Київського університету помилково названо 1832 р., а не 1834 р., заснування Катеринославської вченої архівної комісії – 1905 р., а не 1903 р. і т.д. Всі ці хиби можна пояснити тими складними умовами, в яких Д.Дорошенко готував свою працю. Більшу частину недоліків було виправлено автором у наступних роботах, присвячених загальному розвитку української історіографії, або її окремим періодам.

Брак джерел та літератури відбився на викладі деяких частин "Огляду". Так, короткі нариси про М.Ханенка і його "Дневник" [3;35-36], О.Мартоса[3;77-79], О.Марковича[3;115] є близьким до тексту переказом робіт О.Лазаревського ("Презжие изыскатели малорусской старины" ("Киевская Старина", 1897. Кн.II) та ін.), на які Д.Дорошенко посилається у тексті.

Крім того, "Огляду" бракує висвітлення розвитку наукової методології, що є надзвичайно важливим при аналізі праць окремих істориків та історіографічних напрямків[5;14-15].

Поява такої праці як "Огляд" свідчила про певну теоретичну зрілість української історичної науки та її історії. Не дарма 1920-ті рр. характеризуються небувалим розквітом української історичної науки як в самій Україні так і за її межами, й позначаються як "ренесанс" або "золотий вік" української історіографії. Створення національної історіографії на підставі самостійних наукових установ (наукових товариств, комісій, часописів, університетських кафедр й академічних установ), розробка джерельної бази і концепції історії України, спричинялися до усвідомлення сучасного й минулого національної української історіографії, її соціально-культурних підвалин та ідейних витоків. "Огляд" став першою вдалою спробою самовизначення української історіографії доби її організаційної та ідейно-концептуальної інституалізації.

"Огляд української історіографії" стає підґрунтям для подальшої роботи історика у галузі української історіографії. Постають нові роботи Д.Дорошенка, присвячені загальному розвитку української історичної науки або її окремим періодам, які природно продовжували й доповнювали "Огляд"[7-13].

Робота Д.Дорошенка "Нарис історії України" окрім історіографії окремих проблем історії України та докладних бібліографічних нотатків містить історіографічний розділ "Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття і до наших днів" [14], де Д.Дорошенко вперше поділяє український історіографічний процес на князівський, козацько-гетьманський та науковий періоди. Найбільшу увагу історика привертав науковий період

української історіографії (початок якого датується останніми десятиліттями XVIII ст. і, тобто, припадає на українське національне відродження, чільним діячем якого був сам Д.Дорошенко). В "Нарисі" можемо бачити, що Д.Дорошенко певною мірою розрізняє вивчення розвитку української історичної праці над дослідженням минулими[14] з вивченням національно-визвольного руху як частини загальноукраїнської історії.

В одній з своїх останніх праць, "Джерела й історіографія", написаній у співавторстві з О.Оглоблиним для "Енциклопедії українознавства", Д.Дорошенко подає стислий нарис української історіографії, дух, зміст і періодизацію якої визначив державницький принцип[12;396]. Тут в остаточному вигляді подано періодизацію українського історіографічного процесу: Княжа доба (XI-XIII ст.), Литовсько-польська й козацька доба (XIV-XVII ст.), Козацько-Гетьманська доба (XVII-XVIII ст.), Наукова історіографія (XIX-XX ст.) [12].

Концепція української історіографії Д.Дорошенка постала на початку 1920-х рр. і вперше знайшла систематичний виклад в "Огляді української історіографії". Наступні синтетичні праці з цієї проблематики природно доповнювали та конкретизували її.

При вивченні історіографічної спадщини Д.Дорошенка надзвичайно важливим є розуміння ідеологічного підґрунтя його творчості взагалі і зокрема історіографічних праць. Вчений належав до державницького напрямку в українській історіографії, який був відзеркаленням розвитку зазальноєвропейської історіографії. Втім, хронологічно українське "державництво" виникло одним з найпізніших в Європі, тобто, в той час, коли державні напрямки в англійській, німецькій, російській та польській історіографії були вже високорозвинені[15;VII].

Державницький напрямок в українській історіографії формувався на національному ґрунті на основі історичних і соціологічних концепцій В.К.Липинського (1882-1931). Виник державницький напрямок на тлі пануючого тоді в українській історіографії народницького напрямку. В.Липинський, як ідеолог і теоретик української державності формувався під впливом своїх великих попередників – істориків-народників (особливо М.Грушевського, який об'єктивно сприяв становленню державницької історіографії[16;53-54]), пройшов еволюцію від народницької до власної – державницької – концепції історії України[17;101]. Сприймавши наукову схему і термінологію української історії М.Грушевського, історики-державники наповнювали український історичний процес новим змістом.

Державницький напрямок і його концепція українського історичного процесу набули свого подальшого розвитку, головним чином, завдяки працям української наукової еміграції (Д.Дорошенка, С.Томашівського, Б.Крупницького та ін.). Вчені-державники ставили у центр своїх досліджень вивчення української держави. Вони обґрунтовували погляд, що держава, а особливо національна, відіграє творчу роль в організації, керуванні та обороні суспільства. "Державники" протиставляли державотворчу роль української еліти (основна рушійна сила історії) руйнівній діяльності народних мас. Історики-народники у історичних концепціях віддавали примат соціально-економічним, а не державно-політичним інтересам. В центрі їх уваги стояв народ, під яким вони головню розуміли селянські маси, вважаючи їх вирішальним чинником історії. Отже, історики-державники інакше розуміли сутність українського історичного процесу, ніж прихильники народницького напрямку, застосовували інші критерії для його оцінки. Таким чином, сучасні дослідники української історіографії зараховують до державницького напрямку тих істориків, які в центр своїх досліджень ставили державу.

Д.Дорошенко прийшов до державницького світогляду через свою політичну діяльність. Сталося це вже на еміграції під особистим впливом В.Липинського (у доеміграційний період у творчості Д.Дорошенка ми не спостерігаємо державницьких поглядів, його оцінки мало чим відрізняються від загальнопринятих у тогочасній українській історіографії).

1920-ті роки характеризуються загостреною ідеологічною боротьбою між українськими політичними середовищами на еміграції. Безпосереднім й активним учасником цих баталій був Д.Дорошенко, він же стає головним провідником концепцій державницької історіософії, що охоплювали всі періоди української історії й різні ділянки історичної науки, в тому числі й історіографії. Нове висвітлення українського історичного процесу, а також і новий погляд на розвиток української історичної праці, на окремих українських істориків взяв на себе Д.Дорошенко.

Дослідження історіографічної спадщини Д.Дорошенка неможливе без розуміння його поглядів на предмет української історіографії як окремої історичної дисципліни. Вчений дивився на українську історіографію не тільки як на процес дослідження розвитку української історичної науки, а пов'язував зміст історіографії з дослідженням розвитку української національно-історичної думки. Поняття національно-історичної думки (у контексті історіографічного дослідження) ототожнюється у Д.Дорошенка з процесом національного самопізнання і уявляється як перманентний процес.

Отже, Д.Дорошенко дивився на процес розвитку історичної праці на Україні у контексті національного відродження, дослідження історії було для нього частиною ширшого процесу – національного самопізнання. На його думку, результатом національного самопізнання є зростання національної самосвідомості і таким чином він пов'язує вивчення української історіографії і національної самосвідомості[15;XXI].

Національна свідомість уявляється Д.Дорошенку, насамперед, як почуття української національної відмінності, що веде до прагнення української політичної незалежності[18;100]. Розглядаючи процес історичного пізнання паралельно з розвитком національної свідомості, Д.Дорошенко пов'язує історіографію з ідеєю державності й національного відродження. Українське національне відродження уявляється йому як "процес усе більшої національної свідомості" кінцевою метою якої є самостійна українська держава[18;99-100]. Тобто, розуміння предмету історіографії Д.Дорошенком безпосередньо в'яжеться з розумінням їм предмету історії, який, в свою чергу, витримано в суто державницькому дусі. Саме тому він вважав боротьбу за державний суверенітет українського народу найважливішою вихідною точкою історії України.

Визначення Д.Дорошенком предмету історіографічного дослідження як розвитку не лише праці над дослідженням рідного минулого, а й української національно-історичної думки, дозволяє йому залучати до українського історіографічного процесу видатних діячів українського національного відродження, які впливали на подальший розвиток історіографії (літераторів, мовознавців, етнографів та патріотично настроєних представників українського дворянства та інтелігенції). Окрему увагу приділяє Д.Дорошенко ідейним впливам на українську історичну науку і формування історіософії (насамперед державницької) таких визначних постатей як Т.Шевченко, М.Драгоманов, В.Липинський. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому у фундаментальних дослідженнях "національної історичної думки" (перш за все в "Слов'янському світі" та "Огляді") Д.Дорошенко пов'язує історію історичної науки з історією літератури. Втім, історії української літератури в нього також присвячено окремі розвідки та академічні курси.

Д.Дорошенко подає оригінальну інтерпретацію розвитку української історичної думки й наукових історичних досліджень як складової частини національно-культурного руху. Вчений пов'язував зростання інтересу до власної історії з своєрідним інстинктом самозахисту, самозбереження нації, що є загальною закономірністю суспільного життя[14;6]. Таким чином, Д.Дорошенко розглядав українських

істориків не тільки як діячів науки, а й представників національно-культурного руху, оцінював їх відповідно внеску в ідею української відмінності і в політичну справу. Цю думку Д.Дорошенко відстоював починаючи з "Слов'янського світу", де намагався дати узагальнений образ слов'янських етносів, виділити спільні риси їх національного відродження й боротьби за культурно-національне й політичне визволення, розвитку науки і письменства.

Постає важливе питання, за яким таки принципом Д.Дорошенко залічував дослідників до української історіографічної традиції. Доречі, він розширює предмет української бібліографії, що становила основу його історіографічних досліджень, і вважає, що до "української літератури" повинно бути залучено не тільки все, що видано українською мовою, стосується українського життя або належить авторам-українцям, а й все, що, як висловився Д.Дорошенко, незалежно від мови написання, "являється витвором українського духа"[19;144]. Д.Дорошенко під впливом ідей В.Липинського (про народ, націю та державу) залучає до українського історіографічного процесу тих дослідників, що розглядали Україну як окрему територіальну одиницю, були "органічно" пов'язані з Україною і прагнули її незалежності. Втім, він не відкидає кращих надбань російської, польської, німецької та ін. історіографій по дослідженню історії України.

Д.Дорошенко, виходячи з генетичного зв'язку історіографії з національно-державним почуттям, національно-історичною ідеологією, бачив головне призначення та користь вивчення української історіографії за-для відновлення культурно-політичної традиції, почуття історичної спадкоємності, зв'язку поколінь[3;3-5]. Думаємо, він вважав, що наявність досліджень у галузі національної історіографії свідчить не лише про певний рівень історичної науки, а й про культурний, політичний, ідеологічний розвиток народу, нації[20].

Хоча думка Д.Дорошенка про природний зв'язок між дослідженням розвитку української історичної науки і розвитком українського національного самопізнання, самосвідомості, на наш погляд, є безперечною, але дослідження "національно-історичної думки" заслуговує на окреме, глибинне вивчення істориків і політологів і цю проблематику можна розглядати окремо від історіографії як дисципліни, яка вивчає розвиток української історичної науки і також охоплює праці істориків, що не завжди займалися вивченням ідеї національного самопізнання українського народу[5;53].

Чітке визначення Д.Дорошенком ідейного підґрунтя українського історіографічного процесу дозволило йому у єдиній цілісності розглянути історичні умови і обставини розвитку праці над досліджен-

ням української історії, діяльність наукових установ та навчальних закладів, історичні концепції поодиноких істориків, їх найважливіші твори та творчі біографії.

У своїх дослідженнях Д.Дорошенко застосовував позитивістський метод. Вважаємо, що на методи наукового досліду Д.Дорошенка значно вплинула професійна освіта, отримана у Київському університеті. Тут проф.М.Довнар-Запольський та його учні (серед них був і студент Д.Дорошенко) продовжували традиції школи В.Антоновича. Отже, характерною рисою творчості Д.Дорошенка (за винятком робіт публіцистичного характеру) є прагнення якнайповніше вичерпати матеріал, в його працях відчувається велика повага до історичного, історіографічного факту, він наводить безліч імен, робіт, фактів, маловідомих моментів щодо наукових біографій українських істориків, чисельні бібліографічні довідки тощо. Крім того, у Д.Дорошенка відсутні чітка схема української історіографії й структурованість вислову. В його працях одночасно йдеться про різноманітні форми історичних пам'яток – літописи, мемуаристику, літературні твори, роботи відомих діячів на ниві українознавства тощо.

Щодо джерельної бази історіографічних досліджень Д.Дорошенка, то її становлять опубліковані праці істориків та історична література, мемуари та спомины (у тому числі власні спомины Д.Дорошенка про визначних істориків); доля архівних та неопублікованих джерел незначна.

Таким чином, фактографізм і бібліографізм історіографічних праць Д.Дорошенка репрезентують його позитивістський стиль мислення й той ідеал науковості, що був притаманий українській науці кінця XIX – початку XXст. Д.Дорошенко був представником сцієнтизму і ґносеологізму в історіографії.

Вважаємо, що в своїх узагальнюючих працях Д.Дорошенко вповні виконав завдання історіографічного синтезу – висвітлив розвиток і взаємодію різних концепцій української історії (а саме державницького і народницького напрямків) у зв'язку з загальними етапами історії української держави, ідейною боротьбою та внутрішніми закономірностями розвитку історичної науки.

Праці Д.Дорошенка спричинилися до подальших досліджень у галузі української історіографії. На основі створеної ним схеми розвитку української історіографії будували свої історіографічні дослідження такі українські вчені як Б.Крупницький, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин та ін.

Сприйняття широким науковим загалом як на еміграції, так і в радянській Україні концепції української історіографії Д.Дорошенка, що знайшло відображення в науковій літературі та університетських

викладах (та й сама ця концепція постала вперше у рамках академічного підручника) свідчить про її утвердження у науці і успішне виконання соціальних функцій — формування певних історіографічних поглядів і розвитку національної свідомості у суспільстві.

Першу в українській історичній науці загальну науково опрацьовану схему української історіографії було викладено Д.І.Дорошенком на сторінках "Огляду української історіографії" (1923 р.), поява якого свідчила про певну теоретичну зрілість української історичної науки та достатній ступінь розвитку попередніх історіографічних дослідів на поч. 1920-х рр. "Огляд" є явищем певною мірою закономірним. Ця праця стала першою вдалою спробою самовизначення української історичної науки доби її організаційної та ідейно-концептуальної інституалізації. Один "Огляд" вже забезпечує Д.Дорошенку визначне місце у розвитку української історіографії, її становленні як окремої історичної дисципліни.

Створена Д.Дорошенком концепція української історіографії була побудована на ідейно-концептуальних засадах державницького напрямку в українській історіографії. Її зміст, періодизація і схема наповнені державницьким розумінням українського історіографічного процесу, безпосередньо пов'язані з ідеєю державності і українського національного відродження.

Завдяки багатству історіографічного матеріалу в працях Д.Дорошенка, енциклопедичній ерудиції дослідника, його особистій причетності до значних ідейних і організаційних перетворень в українській історичній науці, створена ним концепція української історіографії довгий час залишалася саме науково опрацьованою. Вона підготувала поле української історіографії для більш ретельного її усвідомлення на підставі нових ідейно-концепційних засад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колесник І.І. "Регіональне" як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету. — Вип. 1. — Одеса: ОДУ, 1995. — С. 66-80.
2. Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. — 1982. — №3-4 (74-75). — С.40-78.
3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — Київ: "Українознавство", 1996. — 220 с.
4. Багалій Д. Нарис української історіографії. — Т.І. Літописи. — Вип.1 — Київ, 1923. — 138 с.
5. Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период. — М. "Высшая школа", 1978. — 255.
6. Doroshenko D. Ukrainian Historiography since 1914 // Slavonic Review. — 1923. — No.7. — P.233-239.

7. Dorosenko D. Entwicklung und Errungenschaften der ukrainischen Wissenschaftlichen Forschungstätigkeit in der letzten funfzig Jahren // Mittenlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S.1-10.
8. Dorosenko D. Die Entwicklung der Geschichtsforschung in den Sowjetukraine in den letzten Jahren // Mittenlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1928. – Heft 2. – S.35-56.
9. Dorosenko D. Die ukrainischen historischen Forschungen in den Jahren 1914–1930 // Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte. – 1931. – Band V. – Haft 4. – S.453-462.
10. Dorosenko D. Vjceslav Lypynskyj. Nacrtek z novejsi ukrajinske historiografije // Casopis Narodniho Musea. – 1932. – Sv.1–2. – S.1-18.
11. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – Київ: "Либідь", 1993. – С.26-39.
12. Дорошенко Д., Оглоблин О. Джерела й історіографія // Енциклопедія українознавства. – Т.I. – Ч.2. – Нью-Йорк, 1949. – С.396-405.
13. Дорошенко Д. Українська наука під прапором Шевченка. – Вінніпег, 1949. – 24 с.
14. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів // Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.I. – Київ: "Глобус", 1992. – С.3-15.
15. Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – Київ: "Українознавство", 1996. – С.V-VII.
16. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.1: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ, Філадельфія, 1994. – С.15-29.
17. Яковенко Н. Gente Rutenus natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський. Студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.1: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ, Філадельфія, 1994. – С.97-103.
18. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1993. – №3. – С. 97-107.
19. Дорошенко Д. Показчик української літератури в Росії за 1798–1897 роки // Науковий Ювілейний Збірник Українського Університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т.Г.Масарикові для вшанування 75-ти роковин його народження. – Ч.I. – Прага, 1925. – С.142-238.
20. Дорошенко Д. Слов'янський світ в його минулому й сучасному. – Берлін: "Українське слово", 1922. – Т.I, 240 с. – Т.II, 259 с. – Т.III, 264 с.

**ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

Останнім часом помітно активізувалися історіографічні дослідження. Тенденція цілком закономірна, якщо зважити на те, що сучасна українська історична наука переживає складний багатовимірний процес зміни парадигм та оновлення свого теоретично-методологічного підґрунтя. Кризова ситуація змушує сучасних дослідників звернутися до досвіду та традиції попередніх поколінь істориків.

Тепер майже погодинно досліджено життя і творчість М.С.Грушевського та його ідеологічного візаві В.К.Липинського. Особиста увага з боку вітчизняної історіографії до творчості цих особистостей є певною мірою виправданою. Адже якщо перший зробив епохальну спробу синтезу українського історичного процесу, що виявилася неспростовним свідченням про зрілість національної історичної науки початку ХХ століття, то з ім'ям другого пов'язана ідеологічно-концептуальна інституціоналізація історіографічного напрямку, який традиційно іменують державницьким. Втім не слід забувати, що поряд з цими, безсумнівно видатними вченими, працювала численна когорта істориків (якщо така назва буде коректною) "середньої величини", які, популяризуючи ідеї, цих корифеїв, намагалися привнести в їхні концепції власні оригінальні погляди та спостереження. До таких дослідників необхідно віднести і видатного українського історика І.П.Крип'якевича.

І.П.Крип'якевич (1886-1967) посідає особливе місце в українській історіографії. Вчений, що завдяки своїй непересічній ерудиції та багатовекторності наукових зацікавлень назавжди залишиться в аналах національної історичної науки не тільки як дослідник всіх епох історії України, а й як історіософ, історіограф, археограф, дослідник спеціальних історичних дисциплін.

Однак, з сумом доводиться констатувати, що, не зважаючи на вагомий внесок вченого у розробку найскладніших питань українознавства, вітчизняна історіографічна наука не спромоглася досі створити комплексне біоісторіографічне дослідження його творчості. І якщо висвітлення біографії І.П.Крип'якевича репрезентоване поодинокими, часом мемуарними розвідками, то його чисельна творча спадщина залишається поза науковою увагою.

Це не дивно, з огляду хоча б на те, що за радянських часів усі немарксистські праці історика було табуовано тавром "буржуазного націоналізму", що змушувало дослідників оминати таку небажану,

часом навіть небезпечну тематику. Дещо краще вона розроблялася в діаспорній літературі. Хоча й тут не можна вести мову про глибокі спроби історіософського осмислення найвидатніших праць вченого. Історіографічний аспект творчості вченого взагалі залишився практично недослідженим*. Лише тепер він починає привертати увагу науковців.

І.П.Крип'якевич залишив по собі солідну історіографічну спадщину, яка нараховує близько 30 бібліографічних позицій. Головний масив історіографічних праць науковця друкується в 20-ті роки ХХ ст. Характерно, що це відбувається на тлі завершення складного процесу ідентифікації та самовизначення української історичної науки, що в свою чергу надає могутній поштовх історіографічній рефлексії. В цей період українська історіографія перетворюється на окрему наукову дисципліну. Викристалізовується поняття про її предмет, під яким в різних інтерпретаціях розуміється "історія історичних вивчень" (М.С.Грушевський) чи то "історія розвитку наукової праці над дослідженням минулого краю" (Д.І.Дорошенко). Більше того, внаслідок соціалізації історичної науки історіографія виходить на новий організаційно-інституціональний рівень. Поступово вона стає окремим предметом університетських викладів**. Зокрема, історіографічні курси викладалися Д.І.Дорошенко в Українському вільному університеті у Празі., О.О.Оглобліним у Київському університеті. З'являється перша наукова установа, яка спеціалізується на вивченні української історіографії – Комісія української історіографії ВУАН [3; 7-8]. На шпальтах наукових видань друкуються численні історіографічні розвідки. Логічним наслідком такого історіографічного сплеску стала поява систематичних курсів, присвячених історії української історичної науки. Так, на початку 1923 року з'являється синтетична праця професора Д.І.Дорошенка "Огляд української історіографії", згодом з-під пера академіка Д.Багалія виходить перша частина "Нарису української історіографії". В цьому ж 1923 р. виходить у світ лекційний курс І.П.Крип'якевича "Українська історіографія ХІХ-ХХ вв." – праця, в якій найбільш рельєфно відбилися погляди науковця на український історіографічний процес.

* За виключенням розвідок М. П. Ковальського, який вперше звернув увагу на історіографічну спадщину науковця [1; 2] і навіть планував перевидати найціннішу історіографічну працю І.П.Крип'якевича "Українська історіографія ХІХ-ХХ вв."

** Спорадичні прецеденти викладання історіографії спостерігаємо і раніше. Зокрема, історіографічні лекції читали В.Б.Антонович, О.М.Лазаревський, М.С.Грушевський.

Появу цього курсу слід завдячувати дидактичній діяльності І.П.Крип'якевича у Львівському таємному університеті. В його основу було покладено лекційний матеріал, що викладався студентам філософського факультету впродовж 1922/23 навчального року. Курс було видано з метою надати студентам хоч якийсь сурогат підручника, а тому його було надруковано літографічним способом у формі скріптів.

Наразі невідомий період написання І.Крип'якевичем цієї праці. Принаймні його слід обмежувати кінцем 1922 – поч. 1923 р. Звісно, це не означає, що в активі історика зовсім не було певних історіографічних розробок. Водночас треба відмітити, що це була лише перша її частина. Отже, мала вийти й друга. Що стало на заваді? Перешкоди польської адміністрації? Відсутність фінансової підтримки? (перша частина була видана коштом "Фільософічної громади"). Хоча відповідь на це непросте питання може бути тривіальнішою, але не менш гіпотетичною. Річ у тім, що поява такої солідної, майже вичерпної як на той час, праці Дорошенко, імовірно, відкинула практичну потребу в написанні другої частини курсу. Мабуть тому в особистих архівних фондах не фігурує жодного натяку на її існування. Разом з тим навіть перша частина праці дає більш, ніж достатнє уявлення історіографічної концепції вченого.

Курс складається з двох об'ємних блоків, розмежованих роздільною пагінацією 1-25 і 26-66 сторінок, які поділено на 7 розділів, в яких подано аналіз розвитку української історіографії, починаючи з XI ст. й до першої половини XIX ст. Окремо слід виділити широкий бібліографічний відділ.

В праці І.Крип'якевич сконденсовано, за персоніфікованим хронологічним принципом розглядає головні етапи становлення та розвитку української історичної науки, висвітлює життя, науково-організаційну діяльність і творчість видатних українських істориків. При історіографічному аналізі науковець використовував традиційну на той час модель історіографічного дослідження. При цьому особливу увагу дослідник звертав на фактори, що превалювали в процесі формування історичного світогляду того чи іншого історика, на джерела та методологічне підґрунтя його праць і, відштовхуючись від цього, робив висновки стосовно його місця у вітчизняному історіографічному процесі.

Щодо структури і змісту праці очевидна певна непропорційність у висвітленні певних історіографічних питань. У першому розділі історіографічний матеріал XI-XVII ст. розглядається побіжно, майже конспективно. Більш докладніше автор зупиняється на творчості В. і Г.Полетик, проводить широкий аналіз "Історії Русів". Проте головна

увага дослідника (що є цілком виправданим) зосереджується на науковому періоді української історіографії (Д.Бантиш-Каменський, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш).

Втім, історіографічна творчість І.П.Крип'якевича не обмежується лише цією працею. Окрім курсу, з-під пера вченого вийшла низка історіографічних статей та розвідок, серед яких слід згадати такі як: "Археографічні праці М.Костомарова" (ЗНТШ тт.126-127), "Михайло Максимович як історик" (ЗНТШ т.147), "Михайло Грушевський: життя і діяльність" (Львів. Просвіта, 1935) та багато інших. Навіть в синтетичному творі "Історія України" науковець порушував проблеми розвитку національної історіографії, що дозволяє реконструювати його бачення місця українського історіографічного процесу в загальному контексті національної історії.

Для усвідомлення концепції історіографічного процесу в інтерпретації І.П.Крип'якевича надзвичайно важливим є розуміння теоретико-методологічних підвалин його творчості взагалі, та історіографічних праць, зокрема. Сучасні дослідники цілком слушно зараховують І.П.Крип'якевича до державницького напрямку в українській історіографії (9; VI). Становлення державницької історичної доктрини пов'язане з творчістю видатного історика і мислителя В.К.Липинського (1882-1931 рр.). Концепція Липинського, що постала як альтернатива пануючій в той час народницькій, в подальшому була розвинута в працях істориків, вихованців Львівської школи М.С.Грушевського (С.Томашівського, І.Крип'якевича, М.Кордуби та ін.), які, намагаючись протиставити в своїх дослідженнях державотворчу діяльність національної еліти охлократично-анархічним тенденціям народних мас, водночас не відкидали ідеї тяглості українського історичного процесу, обґрунтовану М.Грушевським. Тому в творчості І.Крип'якевича спостерігається своєрідний симбіоз ідей обох історіографічних напрямків з перевагою державницької історіософії.

В методологічному інструментарії історика домінував позитивістський метод, що було характерною рисою для генерації істориків, до якої він належав. Не викликає сумніву, що позитивізм І.П.Крип'якевича сформувався під впливом М.С.Грушевського – одного з найяскравіших представників "Київської школи істориків-документалістів" В.Б.Антоновича. Звідси для досліджень вченого характерний певний емпіризм, возвеличення ролі факту, скрупульозне ставлення до джерел, намагання в своїх висновках опертися на документальний ґрунт. Таким чином, про І.П.Крип'якевича слід говорити як про історика-державника консервативної течії, для якого притаманний позитивістський стиль мислення.

Цілком закономірно, що така ідеологічна позиція змушувала дослідника звертати особливу увагу на творчість істориків-народників, а з іншого – продовжувала сублімаційну тенденцію в оцінках ролі державництва в поступі національної історичної науки. Возвеличення козацьких літописців, анонімного автора "Історії Русів", новітніх представників державницької традиції на тлі різкого критичного ставлення до піонера народництва М.Костомарова дають ключ до розуміння провідної ідеї історіографічних пошуків вченого.

Так, головною хвилю М.Костомарова, до творчості якого І.Крип'якевич неодноразово звертався в своїх історіографічних нарисах та статтях[4;7], було нерозуміння значення держави для історії українського народу. Під особливо гостру критику дослідника підпав суспільно-політичний ідеал М.Костомарова – федералізм. Концепція "примітивного зв'язку малих громад без постійної влади" заперечувала державотворчі устремління нації, а отже, усувала природну потребу в державній самоорганізації українського суспільства. В підсумку творчість М. Костомарова в оцінці дослідника постає як негативна сторінка української історіографії[9;49-50].

В подібних тонах дослідник зобразив й творчість інших істориків-народників: В.Антоновича, М.Грушевського, П.Куліша. Хоча творчість останнього розглядається дослідником неоднозначно. Історіософський синкретизм П.Куліша, його постійне хитання в поглядах дозволили досліднику відстежити в працях цієї непересічної особистості й державницькі моменти. Так, негативний погляд на низове козацтво, який на нашу думку найімовірніше сформувався у П.Куліша під впливом праць відомого російського історика С.Соловйова, в подальшому набуде провідного значення в державницькій історіософії В.К.Липинського. Поруч з цим для І.Крип'якевича залишалася незбагненою пропольська, а пізніше проросійська орієнтація історика, а ще більше – незрозуміння Кулішем ролі еліт та тезис про неспроможність українців в державному будівництві[9;60].

Природно, що творчість своїх ідеологічних однодумців І.Крип'якевич оцінює цілком позитивно. В.К.Липинському, "індивідуальності сильній і творчій", дослідник відводить одне з найперших місць в українській історіографії [6]. Подібним чином оцінено творчість С.Томашівського [8].

Отже, державницька заангажованість І.Крип'якевича не дозволяла йому адекватно оцінити внесок істориків-народників у розвиток української історичної науки і породжувала тенденцію різкого протиставлення двох напрямків вітчизняної історіографії, що з сучасного погляду видається доволі штучним.

Розуміння історіографічного процесу дослідником безпосередньо пов'язано зі сприйняттям науково-обґрунтованої схеми М.С.Грушевського, безперервності (тяглості) українського історичного процесу. За І.Крип'якевичем розвиток національної історіографії постає в генетичному зв'язку з основними етапами історії України. Тяглість українського історичного, а відтак, історіографічного процесу, розглядається, як єдиний суцільний і нерозривний поступ на всім часовім просторі життя українського народу, в усі періоди його існування. Характерно, що еволюційний розвиток української історіографії розуміється дослідником як нелінійний висхідний процес. Пробудження або занедбання історіографічної традиції детермінується загальноісторичними перетрубаціями, особливо становленням або втратою національної державності. Сплески історичних досліджень спостерігаються на тих етапах історичного буття української нації, коли над нею нависає загроза політичної, а відтак етнокультурної асиміляції більш могутніми державами-сусідами. Саме тому вчений наголошує на тісному взаємозв'язку розвитку української історіографії з етапами становлення національної свідомості[5]. Інакше кажучи, український історіографічний процес, як складова культурно-історичного шару, відбиває світоглядну еволюцію українського народу. Адже історик як репрезентант певної історичної епохи в своїх працях віддзеркалює провідні суспільно-політичні ідеали сучасного йому суспільства. Звідси пробудження історичної самосвідомості народу дослідник розглядає, як закономірну імунну реакцію ідеологічного спрямування.

Тяглість українського історіографічного процесу в його державницькій інтерпретації І. Крип'якевич відстежує, починаючи з XI ст. Від давньоруських літописців через компіляторів козацької доби до становлення наукової історіографії XIX-XX ст. Разом з тим у своїх дослідженнях історик не подав чіткої періодизації розвитку української історичної науки. Втім, відштовхуючись від дослідницької періодизації історії України, спробуємо її реконструювати. Перший період – "Княжа доба XI-XIII ст." – домінування літописної традиції, другий – "Литовсько-польська доба XIV-XVI ст." – за літописами залишається роль провідної форми історіографії, третій – "Козацько-гетьманська доба XVII-XVIII ст." – історичні дослідження цього етапу репрезентовані трьома формами: "церковна історія", "політична історія" (Самовидець, С.Величко, Г.Граб'янка) та компілятивна історіографія (І.Гізель, Г.Сафронів, П.Кохановський); і, нарешті, четвертий – "Наукова історіографія XIX-XX ст." [5;9]. Відразу слід зазначити, що відокремлення трьох перших періодів ґрунтується на історичній періодизації, а виділення четвертого, крім того, має критерій вдоско-

налення методології історичних досліджень. Безперечно, така періодизація умовна, недосконала і не має єдиного критерію. Проте ця схема дозволила досліднику найбільш адекватніше відобразити органічну цілість та перманентність української історіографічної традиції.

Наприкінці зазначимо, що незважаючи на вагомий внесок науковця у дослідження історії української історичної науки історіографія не стала лейтмотивом його творчості. Дійсно, І.П.Крип'якевич більше відомий як першокласний археограф, а також як дослідник історії Української революції 1648-1667 рр. Зацікавлення вченим історіографічною проблематикою слід розглядати як загальну тенденцію, що була характерна для української історичної науки 20-х рр. XX ст. Втім безсумнівно ім'я І.П.Крип'якевича гідне згадки в числі тих хто стояв біля витоків національної історіографічної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства та історіографії історії України у лекційних курсах І.Крип'якевича // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 32-33.
2. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834-1908) і Іван Крип'якевич (1886-1967) Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії // Острозька Академія Наукові записки т 1 ч II Острог 1998. – С. 6-15
3. Колесник І.І. Українська історіографія: дисциплінарний та умовний статус // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: мова науки термінологія. – Дніпропетровськ, ДДУ, 1997. – С. 5-10.
4. Крип'якевич І.П. Археографічні праці М.Костомарова // ЗНТШ – 1918, тт. 126-127, С. 105-140
5. Крип'якевич І.П. Історія України. // Львів: Світ, 1990. – С. 425.
6. Крип'якевич І. П. (рец.) Липинський В. "Історичні студії та монографії". т. 3. Україна на переломі 1657-1659 р.р." // ЛНВ. № 1 – С. 84-86
7. Крип'якевич І.П. Микола Костомаров: в 40-ві роковини смерті. // Стара Україна – 1925 –с.92-94.
8. Крип'якевич І.П. Степан Томашівський // ЗНТШ, 1931. – Т. 151. – С. 225-230.
9. Крип'якевич І.П. Українська історіографія ХІХ-ХХ в.в // Львів: Накладом Філософічної громади, 1923, – С.66.
- Пеленський Я. Українська державна школа //Дорошенко Д.І. "Огляд української історіографії". Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українське видавництво, 1996. – С. 5-7.

ТВОРЧА СПАДЩИНА Д.І.ДОНЦОВА І ПРОБЛЕМА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сьогодні, коли перед нами стоїть завдання розбудови самостійної України, необхідно сформулювати свою національну ідею. Великого значення набувають праці українських вчених, політичних діячів, в яких акцент робиться на формування української національної ідеї та методах побудови незалежної держави. Чи не найбільш уваги приділяється постаті Дмитра Донцова, неординарного діяча, публіциста, літературознавця. В обсяг вводяться цитати, назви праць та вислови Дмитра Донцова, але при цьому є очевидним лише приблизне уявлення про творчу спадщину діяча.

Визнаючи актуальність даної проблеми, необхідно, перш за все, зазначити, що на сьогодні не існує робіт, у яких здійснювалося б комплексне дослідження даної теми. Але це не означає, що дослідник почав роботу на цілком незайманому полі. Питань, дотично пов'язаних з указаним вище комплексом проблем, торкалися ряд вітчизняних та зарубіжних істориків. Паралельно розглядалися окремі аспекти щодо цих проблем. Найбільш цікавила дослідників творча спадщина Дмитра Донцова, але це стосується представників іноземної діаспори. За 70 років існування радянського суспільства ім'я та творча спадщина Д. Донцова не стала предметом ретельного історичного дослідження серед радянських істориків. Цьому сприяла ідея, висунута ще В.І. Леніним про те, що "націоналісти типа Донцова дуже витончені націоналісти"^[1]. Авторіві відомі лише згадки про публіциста в зв'язку з його полемікою з Леніним^[2]. Увінчана тавром націоналіста постать Д.Донцова на довгі роки стала забороненою темою при вивченні історії суспільно-політичного життя України. Ще наприкінці 20-х рр. П. Любченко провідний діяч ЦК КП(б) України в статті "Старі теорії й нові помилки" обізвав Донцова фашистом^[3]. Далі розвинув цей підхід до оцінки творчості Д.Донцова видатний публіцист радянської доби Я. Галан^[4].

Але свідченням значимості й постійної актуальності Д.І.Донцова є те, що радянські історики, ідеологи так і не наважилися полемізувати з ним. Його тільки лаяли. Бо полемізувати – означало б опосередковано знайомити читачів з його думками, ідеями, оцінками, висновками. А для системи це було смертельно небезпечним. Тому проти нього було вжито найстрашнішого засобу: замовчування – цілковитого і абсолютного.

Негативне ставлення до ідей Д.Донцова панувала не тільки серед радянських істориків. Навіть Орест Субтельний в роботі "Історія України"[⁵] вказує на те, що "український інтегральний націоналізм Донцова цілком очевидно містив елементи фашизму і тоталітаризму". Протилежну точку зору висловлює інший представник діаспори Р. Єндик[⁶], який в своїй роботі розглядає основні принципи світогляду Дмитра Донцова. Першою роботою, яка найбільш повно і докладно описує політичний портрет та творчу спадщину Д.Донцова стала монографія американського дослідника М.Сосновського "Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку українського націоналізму", що була видана науковим товариством ім. Шевченка українською мовою в Нью-Йорку в 1974 році. Необхідно зазначити, що більшість істориків діаспори розглядають постать, ідеї Дмитра Донцова з точки зору їх впливу на формування ідеології ОУН, даючи їм позитивну чи негативну оцінку[⁷].

Лише після утворення незалежної України, коли були усунені ідеологічні заборони, з'являються перші більш-менш наукові чи науково-популярні розвідки щодо Д.І.Донцова. Наприклад, роботи С. Квіта[⁸], А.Почапського[⁹], Б.Червака[¹⁰], М.Леськової[¹¹], Ю. Вільчинського[¹²], Г.Сварник[¹³] та інших.

Цікаво, що існують дослідники, які під час розбудови незалежної держави кардинально змінили свої погляди щодо Д.І.Донцова, наприклад, М.Горєлов, Ю.Ремаренко. Вони за часів "застою" лаяли його, а тепер стали одними з найретельніших дослідників творчої спадщини Д.Донцова[¹⁴].

Стосовно впливу "інтегрального націоналізму" Дмитра Донцова на суспільно-політичні течії Європи, літератури взагалі не існує. Останнім часом дослідники діаспори та українські історики і політологи зробили спробу проаналізувати ступінь впливу тої чи іншої течії в історії України на початку ХХ століття. Це І.Лесяк-Рудницький[¹⁵], Т.Гунчак[¹⁶], інші[¹⁷].

Існують роботи, в яких дослідники порівнюють ідеї Д.Донцова з ідеями представників тої чи іншої суспільно-політичної течії. Наприклад, Г.Васькович[¹⁸], О.Ситник[¹⁹], Р.Рахманний[²⁰], інші.

Зроблений нами огляд історіографії проблеми свідчить, що до цього часу були порушені лише окремі питання теми. Спеціальних досліджень, які давали цілісне уявлення щодо теми досі немає.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В.І. Ліберальна буржуазія і соціалістичні опортуністи в національному питанні. – ПЗТ. – Т. 25. – С. 122.
2. Ленін В.І. Націоналістичний жупел «асиміляторства». – ПЗТ. – Т. 24.
3. Любченко П. Будівництво Радянської України. – Харків, 1928. – С. 92.

4. Галан Я. Избранное. – М., 1985. – С. 318-321.
5. Субтельний О. Історія України. – К., 1991. – С. 382.
6. Ендик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму. – Мюнхен, 1955.
7. Бойко Ю. Основи українського націоналізму. – Торонто, 1951.
8. Квіт С. Публіцист із Мелітополя // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 25-28; Він же. Царські жандарми та цензура про Дмитра Донцова // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 70-73; Він же. Трагічний оптимізм Дмитра Донцова // Слово і час. – 1993. – № 3. – С. 32-45; Він же. Дмитро Донцов // Шлях перемоги. – 1996. – 4-9 січня. – С. 3.
9. Почалський А. Українська націоналістична ідея у творчості Д. Донцова // Вісник АН УРСР. – 1992. – № 11. – С. 54-63.
10. Червак Б. Дмитро Донцов і український націоналізм // Українське слово. – 1993. – 13 вересня. – С. 3.
11. Леськова М. Народознавство в часописах Дмитра Донцова // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 16-20; Вона ж. Дмитро Донцов. Філософія людини і нації // Рідна школа. – 1996. – № 7. – С. 14-15.
12. Вільчинський Ю. Політична філософія Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 13-17.
13. Сварник Г. Архіви Дмитра Донцова // Пам'ятки України. – 1994. – № 3 – 6. – С. 124-126; Він же. Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 150-157.
14. Див. наприклад: Горелов М. Чорна сотня антикомунізму. – Харків, 1983; Він же. Криза організації українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі. – К. 1985; Він же. Передвісники незалежної України. – К., 1996.
15. Лесяк-Рудницький І. Історичне есе. – К., 1994. – Т.1-2.
16. Гунчак Т. Українська думка ХХ століття: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Сучасність. – 1986. – № 1. – С. 69-78.
17. Українська державність в ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дрегацова. – К., 1996.
18. Васькович Г. Дві концепції української політичної думки: В. Липинський – Д. Донцов. – Торонто, 1990.
19. Ситник О. М. Драгоманов і Д. Донцов в контексті української ідеї // Політологічний вісник. – К., 1995. – Ч.1. – С. 118-123.
20. Рахманний Р. Дмитро Донцов і Микола Хвильовий. 1923-1933. – Л. – 1894.

А.М.МЕРДАК

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЮ ОСОБИСТОСТІ А.Е. де РІШЕЛЬЄ

Письменник Ю.Тріфонов писав "Історія палає, як величезне багаття і кожен з нас кидає в нього свою хмизину"[2,с.3]. Історія без

особистості, без її діяльності не може повноцінно функціонувати, саме людина своїми справами дає поштовх, стає генератором певних процесів. Досліджуючи будь-яку подію, революцію, повстання, культурний розвиток певної держави, ми безпосередньо зіштовхуємось з колом людей, які були причетними до того чи іншого явища; через їх біографію можемо прослідкувати формування не тільки особистих якостей, але й розвиток суспільної думки, зміну політичної спрямованості і т.ін.

Протягом століть в світовій історіографії зустрічаються постійні звернення до біографії людини: "життєписи", "описи" і т.ін. Що спонукало до їх написання? Можемо безліч знайти тенденцій, але найголовніша з поміж всіх - це прославити свою епоху, показати яких людей вона народила, увічнити пам'ять про кращих синів і дочок рідної землі.

Арманд-Емманюель Софія-Септімані дю Плєсі де Рішельє - одна з непересічних особистостей ХІХ ст., залишив глибокий слід в історії не тільки своєї батьківщини, але й в історії Російської імперії, активно діючи в Новоросії.

Російська історіографія ХІХ ст. має певний доробок щодо особистості герцога Рішельє. Перш за все слід згадати Нотатки Одеського Товариства Історії та Старожитностей. В цьому збірнику містяться праці в контексті яких згадуються і особистість Арманда - Емманюеля. В роботі Смолянінова "История Одессы"[11,с.380-394], багато уваги приділяється діяльності Дюка де Рішельє в місті Одесі. Автор, пишучи свою роботу, не міг обминути увагою таку особистість, як Дюк, тому що саме герцог на зорі становлення юного міста доклав всіх зусиль, щоб підняти його престиж, піднести до рівня розвинених європейських міст. Смолянінов, описуючи часи Рішельє, подає короткі порічні відомості: що було зроблено герцогом для кращого і досконалішого розвитку міста, підкреслює значимість нововведень та роль герцога в цьому. У своєму дослідженні Смолянінов використовував різні джерела: архівні документи, збірки законів Російської імперії і т.ін. Він намагається до кожної тези зробити посилання, тобто підкріпити твердження документально. Робота цінна тим, що тут зібрані архівні матеріали, які на сучасному етапі не можливо знайти в архіві; таким чином, левову долю діянь Рішельє було б втрачено.

Подібний зміст має і праця Стемпковського (опублікована там же), яка має назву "О трудах Дюка де Ришелье по части управления полуденной Россией"[13,с.391-406]. Автор також намагається показати все те, що було зроблено Рішельє, але географічні межі набагато розширюються: згадується Херсон, Крим. Крім цього, автор

вводить багато моментів, які дають змогу побачити герцога не суто адміністратором, а й людиною. Скажімо такий момент, як те, що Арманд-Емманюель особисто розмовляв з людьми будь-якого стану, не розмежовуючи їх ні для себе, ні для оточуючих; переймався проблемами інших, турбувався про кращий добробут, знав поіменно всіх купців. Під час чуми в Одесі герцог особисто відвідував будинки, де прогресувала хвороба: надавав допомогу та поради. Тобто, автор намагається показати Дюка різнопланово, висловлює свою думку з приводу того чи іншого вчинку герцога, констатує факти і т.ін.

У 1898 році в збірнику друкується повністю "Заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей, посвященное славной памяти Дюка де Ришелье"[4,с.25]. Тут знаходимо вірші присвячені Дюку російською, французькою та латинською мовами. Подаються відомості про герцога і про його роботу. Цікаві згадки учнів Рішельєвського ліцею про Дюка, зокрема, пані Різо стверджує, що він був доброю, щирою і уважною людиною, дуже любив дітей, піклувався про учнів ліцею, постійно надавав всебічну допомогу. Надруковані і промови, які виголошувалися Е.М.Шкляревичем, М.Ф.Нодо, П.М.Протопоповим, О.Г.Тройницьким та ін. Звідси можемо почерпнути досить цікаві дані, дякуючи неординарності викладу, і сконцентрованості уваги на Рішельє саме як на особистості.

Не можна не згадати праці Аполлона Скальковського[9,с.190-226]. У своїх працях він подає короткі біографічні відомості Рішельє, розкриває діяльність герцога. Автор намагається охопити як найбільше матеріалу і показати різні спектри діяльності Дюка, робить спроби розкрити його повсякденне буденне життя, все це пов'язати з індивідуальністю герцога.

В своїй праці "Из портфеля первого историка Одессы"[9,с.190-226] Скальковський намагається досить повно висвітлити буденне життя Рішельє та показати його особистість, щоб виписати образ герцога цілісніше постійно звертається до опису умов життя міщан, показує інтер'єр Рішельє, співставляє, підкреслює працелюбність і скромність градоначальника.

"Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795-1825)"[10] Скальковського є досить ґрунтовною і глибокою працею. Починаючи писати про часи Рішельє, автор спочатку подає короткі біографічні відомості, а далі переходить до безпосередньої діяльності Дюка в Одесі. В роботі має місце значний фактичний матеріал: починаючи від витрат міста до народонаселення за родами. Через весь розділ прослідковується думка про визначальну роль Арманда-Емманюеля в цей період для розвитку Одеси. Досить цікавим є і

те, що Скальковський намагається поєднати хід розвитку Одеси з подіями європейської історії.

Назвемо таких авторів як Коханський В.[5], Атлас Д.[1], Рибас О.[8], які розробляли матеріали стосовно становлення і розвитку Одеси, природньо, не обминули увагою і Дюка. Всі згадані автори сходяться в думці, що герцог Рішельє був винятковою особистістю, а також дав поштовх та заклав ті механізми, дякуючи яким Одеса, на початку ХІХ ст., розвивалася і могутніла колосальними темпами.

Досить плідними з приводу цього питання є роботи Майкова О.[6], Міхєвича І.[7] та Яковлева В.[15]. Кожна з цих праць є унікальним доробком, в них розкривається весь життєвий шлях Рішельє в комплексі, послідовно висвітлено всі етапи життя і діяльності Арманда-Емманюеля: звертається увага на його освіту і виховання, показано талант і неординарність герцога.

В радянській історіографії ім'я герцога А.Е. де Рішельє майже не згадувалося. Це було пов'язано з його аристократичним походженням і монархічними поглядами. Можемо назвати працю Дружиніної О.І.[3]. Треба зазначити, що ця робота не присвячена суто герцогу Рішельє, а в контексті опису розвитку південної України 1800-1825р.р. міститься матеріал і про Дюка.

В сучасній українській історіографії можна назвати тільки роботу Третяка О.М.[14], в якій досить досконало, на основі різних джерел, висвітлюється біографія та діяльність Дюка. У цьому нарисі в комплексі подаються питання щодо особистості герцога та адміністративної і політичної діяльності.

Неможна обминути увагою і питання розгляду особистості Рішельє у французькій історіографії ХІХ ст. Праці присвячені герцогу, почали з'являтися у Франції досить пізно. Його біограф Круза-Кретет зауважив з цього приводу, що у Франції Рішельє забули раніше, ніж у Росії.

Це пояснюється, перш за все, політичною орієнтацією герцога, який розійшовся у поглядах з роялістами. По-друге, Рішельє був звинувачений у проросійській орієнтації. На вустах всіх його противників були слова, що це француз, який краще всього знає Крим [12]. Тільки в кінці ХІХст., в зв'язку з укріпленням російсько-французьких відносин, вийшов з опали герцог Арманд-Емманюель де Рішельє. Йому відведено досить багато місця у книзі Л.Пенго[18], були написані спеціальні роботи А.Рамбо[17] і Л.Круза-Крететом[16].

Отже, пік зацікавленості особистістю герцога та його діяльністю приходить на ХІХ- початок ХХ століть, як в російській, так і в французькій історіографії. Друга половина ХІХ ст. є досить плідною щодо появи робіт з даного питання. В роки радянської влади його ім'я

майже не згадується, тому що як вже зазначалося, він був нащадком аристократичного роду і до того ж, навіть після французької революції, залишився прибічником монархії, що зовсім не імпонувало ідеології радянської науки. В пострадянський період науковці основну увагу звертають на питання формування української державності, національної свідомості і т.ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1 Атлас Д. Старая Одесса: ее друзья и недруги. - Одесса: типолитография "Техник", 1911.
2. 2 Горбовский А.А. Закрытые страницы истории. - М: Мысль, 1988.
3. 3 Дружинина Е.И. Южная Украина: 1800-1825. - М.: Наука, 1970.
4. 4 Заседание Императорского Общества Истории и Древностей, посвященное славной памяти Дюка де Ришелье // ЗООИД.-Т.21.- Одесса: тип. "Экономическая", 1898.
5. 5 Коханский В. Одесса за 100 лет. - Одесса: тип. П.Францова, 1894.
6. 6 Майков А.П. Герцог Ришелье в России // Русская старина. - 1897. - июль-август. - с.33-49.
7. 7 Михеевич И. Биография герцога де Ришелье // Новороссийский календарь на 1850г. - Одесса: гор. тип., 1849.
8. 8 Рибас А. Старая Одесса. Исторический очерк и воспоминания. - Одесса: книж. маг. Г.Руссо, 1913.
9. 9 Скальковский А. Из портфеля первого историка Одессы // Из прошлого Одессы: Сб.статей.-Одесса: тип.Л.Кирхнера, 1894.
10. 10 Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795-1825). - Одесса: гор. тип., 1837
11. 11 Смолянинов А. История Одессы //ЗООИД. - Т.3. - Одесса: гор.тип,1853 - С.380-394
12. 12 Соловьев С.М. Император Александр I. - М.: Мысль, 1995.
13. 13 Стемповский И.А. О трудах Дюка де Ришелье по части управления в полуденной России //ЗООИД. - Т.10. - Одесса: слав.тип, 1877. - С.391-406
14. 14 Третьяк А.Н.Герцог Ришелье: документальный очерк // Вечерняя Одесса. - 1990. - 22-24; 27-28 августа.
15. 15 Яковлев В.А. Биография Де Рибаса, Ришелье и Воронцова. - Одесса: тип. Л.Кирхнера, 1894.
16. 16 Crouza - Cretet L. Le duc de Richelieu en Russie et en France: 1766-1822. - Paris, 1897.
17. 17 Ramboud A. Le duc de Richelieu et en France // Reven de Deux Mondes. - t.84: bureau de la reveudes Deux Mondes. - 1887- 1 november. - С. 618-662.
18. 18 Pingoud L. Les Francais en Russie et les russes en France/. - Paris, 1886.

В ПОШУКАХ «ЗОЛОТОГО ВІКУ»
(ренесансні історичні міфологеми в історіографічній
спадщині С.Оріховського-Роксолана)

Доба Ренесансу в Європі по-справжньому змінила «колір» світового часу. Вона дала потужний імпульс для розвитку людської спільноти, невичерпаний дотепер. Недаремно сучасний німецький філософ К.Ясперс назвав період XV-XVIII ст. «другим осьовим часом» в історії світу. Постренесансна новоевропейська культура, повернута до античного спадку, вже ніколи не легковажила історичним досвідом. «Відродження» стає незмінною культурною категорією, нескінченим процесом. Накопичення ж емпіричних даних вело до «наукової» революції XVII ст., єдиної революції, яку справді можна назвати «перманентною». Сучасна історіографія також є її дитям.

Залучення України до загальноєвропейського гуманістичного процесу мало ряд особливостей. По-перше, як й інші «трансальпійські» країни, тобто землі на північ від Альп, вона не мала власних античних «реліквій» у масштабах співставлення із Італією. Втім, історіоцентричний погляд на культуру штовхав місцевих гуманістів як до «націоналізації» певних відомих античних сюжетів, так і до дослідження національних історій. Саме тому т.зв. Північне Відродження тісно перепліталось із національними процесами в утягнутих у нього країнах.

По-друге, класичний Ренесанс зародився в культурному полі т.зв. «Латинської Європи», тобто фактично за територіальними межами України. Для останньої ренесансні ідеї йшли поруч із зростанням політичної потуги Польського королівства на Сході Європи. Уряд Речі Посполитої, як провідник державної централізації, намагався за допомогою програм, які ґрунтувалися на досягненнях гуманістичної думки, модернізувати й уніфікувати суспільний лад своїх провінцій. Отже, ренесансні ідеї стали «інструментом», духовною «зброєю» і, як такі, сприймалися й українцями. Традиція ж використання «чужої» зброї в Україні, прикордонній як з геополітичного, так і культурного боку, була відома й доти.

По-третє, «вистражданість» прийнятих і закорінених на місцевому ґрунті гуманістичних ідей, призвела до їх виключно тривалого плекання в Україні. Розпрощатися із ренесансною спадщиною українській культурі було, образно кажучи, рівнозначно із втратою «першого кохання», тому Ренесанс у формах бароко надовго став основою національної самобутності українців. Тому перебіг можливо тривіальних, і навіть «дешевих» з точки зору сьогодення[1], подій і

процесів Першого українського Відродження дотепер викликає зацікавленість та певні особисті почуття у дослідника тієї доби.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566) безперечно «знакова» постать в історії Першого Відродження в Україні. Аристократ, уродженець західного українського прикордоння, який навіть у власній родовій традиції стояв на культурному перехресті (батько - католик, мати - дочка православного священника), він здобув освіту у кращих гуманістичних центрах Європи (Відень, Віттенберг, Болонья, Рим та ін.). Розкутий інтелект і енциклопедизм гуманіста не залишав поза увагою Роксолана фактично жодної із проблем, що турбували сучасне йому суспільство. Сама його творча діяльність припала на часи, коли ренесансна культура ще вимагала від окремих народів жертв на вітар своєї «загальноєвропейськості», проте гуманіст яскраво ілюструє типові реакції на світ українця в ренесансних шатах. Строкатість, стала основною рисою його свідомості, він не міг надати остаточну перевагу жодній із знайомих йому культурній традиції, намагаючись часом поєднати непокдане. Звідси відомі його конфесійні хитання, політичний популізм та короткозорість як мислителя, намагання більш консервувати проблеми, аніж вирішувати їх.

Творчість Оріховського була широко знана ще за його життя як в Україні та Польщі, так і за їх межами. Він мав зв'язки із багатьма культурними і політичними діячами відомими всій Європі - протестантськими віроучителями М.Лютером, Ф.Меланхтоном, кардиналами О.Фарнезе, Г.Гіннучі, С.Гозієм, польським істориком М.Кромером, мислителем А.Ф.Моджевським та ін. До творчої спадщини Роксолана зверталися такі знані українські культурні діячі XVI-XVIII ст. як Х.Філалет, З.Копистенський, Й.Кононович-Горбацький та Ф.Прокопович. Українська історіографія XIX - початку XX ст. також зверталася до постаті С.Оріховського. Так, в 1888 р. у «Киевской старине» вийшла ґрунтовна стаття М.Ф.Сумцова «Станіслав Оріховський». Згадували Роксолана й інші відомі українські та російські історики цього періоду, наприклад В.Липинський, М.Любович та ін.

Втім, у згаданий час вивченням біографії та творчості Оріховського більше займалася польська історіографія. Протягом XIX - початку XX ст. були перевидані чи вперше введені у науковий обіг численні твори автора, його епістолярна спадщина[2]. Особливе місце у цьому ряду займає видання «Оріховіана»[3]. Дослідженню окремих аспектів життя і діяльності гуманіста присвятили свої наукові розвідки такі відомі польські історики як Ж.М.Оссолінський, Л.Кубалья, Ст.Кот, Ю.Туменовна та ін. Звертались до творчої спадщини Роксолана в Польщі і пізніше, згадаємо праці Я.Тазбіра та О.Галецького.

Радянська історіографія приділила небагато уваги постаті С.Оріховського. Можна згадати лише поодинокий інтерес до мислителя відомого дослідника Гуманізму-Ренесансу у східних слов'ян І.Голенищева-Кутузова.

Сучасні українські історики жваво цікавляться самою постаттю та поглядами Роксолана. Деякі твори гуманіста були видані українською мовою ще в 1988 в антології «Українська література XIV-XVI ст.»[4]. Серед дослідів, які присвячувалися діяльності Оріховського можна згадати праці Д.В.Літвинова, Д.С.Наливайка, С.М.Плохія, П.М.Саса, В.Й.Скиби. Вони торкаються внеску С.Оріховського у розробку проблем держави і державного правління; характеризують його політико-правову концепцію суспільного устрою Польщі; думки про унію католицької та православної церков; історіографічні погляди та риси історизму мислителя; специфіку його творів як латиномовного письменника тощо.

Багато уваги приділено Роксолану в колективних працях «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI - початок XVII ст.)»[5], та «Філософія Відродження на Україні»[6], що вийшли друком у 1990 р. Вони аналізують внесок гуманіста у розвій філософії в Україні. Підвищенню інтересу до творчості Оріховського[7], сприяло і нове видання багатьох його праць українською мовою в антології «Українські гуманісти епохи Відродження» у 2 частинах[8]. Їм відведена майже вся перша частина збірки. Їм'я Оріховського з'явилося в підручниках з української історії і філософії[9], на сторінках популярних видань[10]. Проте чимало важливих аспектів життєдіяльності Роксолана ще чекають на свого дослідника.

Метою даної розвідки є дослідити історіографічні погляди С.Оріховського-Роксолана, з'ясувати джерела їх формування і власну творчу оригінальність. Здійснюється спроба проаналізувати, як поширені ренесансні міфологеми інтерпретувалися гуманістом на українському та польському історичному матеріалі.

Щодо джерел формування історіографічних поглядів Оріховського слід зазначити, що він був непогано обізнаний із новітніми досягненнями сучасної йому історичної науки. Знання церковно-слов'янської, польської, грецької, латинської, а також, напевно, німецької та італійської мов робило приступним для гуманіста практично весь масив античних джерел та сучасної історичної літератури. У власних творах Роксолан постійно використовує приклади запозичені з праць фундаторів історіографії античності - Ксенофонта, Фукідида, Плутарха, Тіта Лівія та ін. Оріховський глибоко знав Святе Письмо та твори «батьків церкви» - Августіна, Діонісія Ареопіта, Фоми Аквінського та ін. Треба зауважити, що «історичні» аргументи

почерпнуті із «Священної історії» та перших часів християнства в добу Реформації набули гостро актуального звучання і об'єктивно сприяли прогресу історичної науки. Був обізнаний Роксолан і з місцевими історичними пам'ятками - працею Я.Длугоша, якимись «чеськими хроніками», українським фольклором та, не виключено, з давньоруськими літературними пам'ятками.

У Венеції Оріховський навчався у відомого італійського історика Яна Баптиста Ціпеллегі (Egnazio), який звернув його увагу на новітні тоді історико-статистичні методи дослідження суспільства. Був знайомий Роксолан і з історичними працями іншого славного італійця - Петра Бембі, зокрема «Історією Венеції». Та й серед немалої числа гуманістів, яких юнаку довелося зустріти протягом своєї тривалої освітньої мандрівки, було чимало таких, хто зробив свій внесок в тогочасну історіографію. Крім цього, на студіях в Італії він потоваришував із майбутнім знаменитим польським історіографом Мартіном Кромером, з яким підтримував тісні стосунки й по поверненні на батьківщину. Працю Кромера «De origine et rebus gestis Polonorum» («Про походження та усі діяння Поляків»), Роксолан дуже цінував і постійно використовував.

До історичних сюжетів Оріховський звертається чи не у кожному своєму творі, проте погляди на сучасну історіографію найбільш розвинені ним у праці з новітньої історії Польського королівства - «Анналі» (1554). У передмові до неї гуманіст визначає головну мету роботи: «На те потрібні ці Хроніки, щоб вчинки пам'яті гідні, з життя людського у забуття не пішли; також, щоб твори історичні заохотили нащадків до завбачливості або устремління до неї; і так майбутніх речей надія, знаходила у минулому підтвердження». Отже, в центрі уваги історіографа поняття «слави» і «користі», функція історичного прогнозування, а також наголос на виховному значенні історії.

Оріховський підкреслює важливість безперервності історіографічної традиції, виставляючи себе продовжувачем істориків минулого («від того на чим вони [попередники - Д.В.] зупинилися, історію Польську описувати будемо»). В історіографії Роксолан виділяв два основних жанру: літописний і красномовний (ораторський). Перший на його думку має сумлінно фіксувати факти, залишаючи їх аналіз та інтерпретацію другому. Саме до першого він відносить свої «Анналі». Першозразком для нього, були т.зв. Певтенгерові таблиці, перші історичні хроніки Давнього Риму, відомі йому із згадок Цицерона. Згідно з античною традицією, яка наполягала, щоб історія ґрунтувалась на свідченнях очевидців, гуманіст-літописець заявляє, що описав в своїх «Анналах» лише ті події, «на яких сам присутній був або про які, на той час коли це відбувалося, досконало чув».

У передмові ж Оріховський ставить перед собою наступні дослідницькі питання, що потребують розв'язання ще до початку викладу подій сучасності: «що то був за народ Поляки?», «що то є за роду люди?», «з яких країв пришли Поляки?», а також зобов'язується писати про королівство, де правив король-небіжчик Сигізмунд I Старий (1467-1548), взагалі, про все його населення. Отже, в центрі уваги історика опинилися питання походження народу, його місця у світі, а також «земля»-королівство, що має свою власну (не тотожну історії польського племені) історичну традицію. Цікаво також зауважити близькість дослідницької позиції Оріховського із давньоруською літописною традицією, зокрема із «Повістю минулих літ».

Відповіді на поставлені у передмові питання був покликаний нарис «Початок Поляків», що передував першій з річних хронік Роксолана. В ньому поруч із поляками письменник подає відомості про інші слов'янські народи - Чехів і Русів та про їх стосунки між собою і світом. Загалом історичні уявлення Роксолана ґрунтуються на ренесансних міфах, і мають небагато спільного з дійсністю, але оповідання гуманіста цікаве з огляду на те, як античні міфі ставали в часи Відродження основами для національної міфотворчості. Так, слов'ян Оріховський виводив з Балкан, зокрема з території Далмації і Македонії[11]. Це дало йому підставу вважати слов'ян нащадками фалангістів Олександра Македонського, які «світ цілий підбили були, через це самі себе Слов'янами, тобто славою і захисту повними, батьківською назвали мовою»[12].

Дуже цікавим, з огляду на майбутнє значення в історії українського відродження, є визначення Оріховським національної приналежності за мовним принципом. На думку Роксолана «не має ж бо поміж народу нічого так вкоріненого і властивого як мовна сутність і спільність, яка хоча багатьма способами похитнутися може, вкорінена однак з нас до щенту не може бути...»[13]. Сучасна українська дослідниця Н.М.Яковенко покликається на твори Оріховського ілюструючи поширення в Україні західної політично-територіальної моделі національної самоідентифікації, яка ґрунтувалася на територіальному патріотизмі і правах політичного громадянства, протиставляючи його погляди популярній серед українських православних ідеологів східної культурно-спадщинної (етнічної) моделі самоідентифікації, що надавала перевагу мовним, кривим і релігійним зв'язкам членів спільноти[14]. Наведені думки Роксолана про спільну мову як найміцніший фактор консолідації у суспільстві, промовляють на користь того, що жорстке протиставлення двох згаданих моделей національної самоідентифікації у свідомості Роксолана

відсутнє. Це, до речі, споріднює його із поглядами на національну самоідентифікацію поширеними, за висновком Н.М.Яковенко, серед українського козацтва - майбутніх речників ідей українства[15].

Крім цього, на наш погляд видається симптоматичним, висновок Оріховського щодо пращурів слов'ян взагалі і поляків та русинів-українців зокрема. Ними він вважає стародавніх греків. Аргументами для цього висновку Роксолану знову ж слугує близькість, яку гуманіст убаचाє між слов'янськими та грецькою мовами, а також спільність рис народного характеру та звичаїв. Він пише: «Тому (свідком) є уроджене обох колін добро, таж сама дотепність, та сама розуму швидкість, рівна людяність і подібна підчас із кепськими звичаями злучена повільність; ну ж знову бенкетування і той звичай наповнення келихів, також під час пиття, здоров'я зичення, відомий у Греків, а з того від Слов'ян, занесений до Польщі...»[15]. Як бачимо, саме культурно-спадщинні ознаки дозволили Оріховському зробити згаданий висновок про «еллінське» походження слов'ян. Більш того, Роксолан всіляко закликає сучасників до збереження і відродження «грецької спадщини», щоб вони «на взірець Греків квітнули в науки, цнотами нагороджувалися б; і до тієї спритності в речах, і мужності захисту, котрими наш народ відомий, додамо ми поміркованості, пишності і ради; щоб здавалося, що ми вміння і вимову з Атен, а пишність і статечність із Спарти спровадили до Польщі»[13]. Відзначимо, що звернення до досвіду стародавньої Греції та Візантії, на довгі століття залишатиметься помітною рисою української культури, джерелом її саморозвитку і оригінальності.

Оріховський чітко виокремлює «русинів»-українців серед інших слов'ян. Він гадає, що «тим самим випадком [що і Чехи та Поляки - Д.В.] Русини, яких Роксоланами літописці звать, вибравшись від Слов'ян, знаменитий в Європейській Сарматії тримали край»[13]. Отже, українці, так само як і поляки та чехи мають власну етнічну територію, на яку ніхто інший не має більшого права. Про королівство Польське Оріховський пише, що воно «складається з Поляків, Литви, Русі і Прусів»[13], отже це скоріше федерація народів ніж суто польська держава. Опис «Руси»-України як цілком окремого краю із самобутньою культурною та історико-політичною традицією зустрічаємо й у відомому автобіографічному листі гуманіста до Я.Ф.Коммендоні[13]. Верховенство поляків, на погляд гуманіста ґрунтується швидше на культурній перевазі і популярності «золотих польських вольностей», ніж на праві сильного. Цю думку Роксолан найбільш повно розвинув у творі «Квінкункс, тобто взірець устрою Польського королівства» (1564) у параграфах присвячених справі унії Польської Корони і Великого князівства Литовського[16]. Еліта

Польської Корони - польська державна «нація» поліетнічна. Саме Оріховському належить формулювання принципу інкорпорації етнічних меншин, зокрема українців, у систему Речі Посполитої - «*gentus rus, nation polonus*», тобто зберігаючи власну історико-культурну спадщину, представник етнічної меншини може прилучатися до здобутків «високої» культури панівної етнічної групи.

Викликає інтерес й інтерпретація Оріховським т.зв. сарматизму - історико-політичної теорії про походження поляків чи пак польської елітної верстви - шляхти від відомого з античності войовничого кочового племені сарматів. Теорія ця мала покріплювати претензії польської аристократії на виключне становище у державі, підносити її над «несарматським» тубільним населенням країни та сусідами. Згідно ж із поглядами Оріховського народом-завойовником були слов'яни, які під керівництвом своїх вождів-обранців Леха і Руса підбили під свою владу більшу частину Сарматії, заселеної народом «татарським», і успадкували ім'я своєї нової батьківщини[17]. Русини-українці, які за твердженням гуманіста отримали землі одного з найславніших сарматських племен роксоланів, відомі надалі і під цією назвою. Історична рівноправність, помітна у зображенні Оріховського, русинів-українців і поляків та чітке розмежування дідовчої спадщини цих народів, відкривала для ідеологів українства шлях до культурного привласнення, «українізації» ідеології сарматизму або й вибудові на її кшталт власної «роксоланської теорії».

Особливістю викладу сучасних Роксолану подій в Короні Польській, якому присвячена основна частина «Анналів», є оригінальний добір фактів, що потрапляють під перо літописця. Далекий від придворних кіл, і навіть певною мірою опозиційний до них, Оріховський дивиться на події з неофіційної точки зору. Героєм його твору виступає не король або уряд, а шляхетський стан Речі Посполитої - повноправні громадяни країни. Сам Роксолан і був представником останніх, тому на сторінках хроніки, факти публічного життя її автора стають ілюстраціями громадського життя на теренах Корони. Взагалі Оріховський став одним з перших у вітчизняній історіографії авторів, котрий переніс центр уваги в історичному дослідженні з «держави» на «народ-громадянство», з зовнішньої політики уряду на внутрішні справи країни. На користь цієї думки красномовно свідчить і факт, що до власної хроніки, як додаток, Роксолан видав нарис подій т.зв. «курячої війни», історії бурхливого сейму шляхетського війська під Львовом у 1537 р., під час якого шляхетський стан висунув перед королівською владою ультиматум щодо змін свого статусу в королівстві та закріплення колективних привілеїв шляхти. До власного

нарису гуманіст також додав документальні сеймові промови його основних учасників.

В цілому щодо оповідання про сучасні події у Польському королівстві, то Оріховський явно симпатизує недавньому минулому - добі короля Сигизмунда I Старого. Гуманіст-літописець з певним скепсисом сприймає переміни, які відбувалися в країні за його наступника - Сигизмунда Августа (1548-1472). Цей погляд гуманіста рельєфно ілюструє «Промова на похоронах польського короля Сигизмунда Ягеллона» (1548) - твір, який відноситься саме до другого з визначених Роксоланом жанрів історичної літератури - красномовно-аналітичного.

Спадщина середньовічного християнства, сприяла «ідеалізації» минулого і у творчості Оріховського можна натрапити на чимало прикладів тривіального залюбування «святою старовиною». Проте сам вибір Роксолана недавнього минулого попереднього королювання як зразка найвищого розквіту країни говорить про те, що гуманіст не чужий був ідеї «прогресу» суспільного розвитку. Щоправда останній на думку історика залежить не від об'єктивних законів історії, а від конкретних якостей людини взагалі і правителя держави зокрема. Він цілком поділяє ренесансну ідею про потенційну «людинобожність» людини. За словами Оріховського «наука» робить людей «справжніми богами»[13,13]. Це підживлює соціальний оптимізм Роксолана, за яким нема завдань непосильних для людського розуму. Ренесансна «наука» здатна задовольнити тих, хто до неї звернеться, зокрема володарів держав. «...Мистецтво всіх мистецтв - наука - хай сприяє управлінню державою», - виголошує він своє *credo*[18,183].

Цікаві основні ознаки «золотого віку» Сигизмунда, коли «все відбувалося завдяки цьому королю»[18,200] в інтерпретації Оріховського. Центальною серед них є категорія «справедливості», яка урівнює громадян і сприяє погляду на державу як на справді «загальну справу» - республіку. Гарантом справедливості і зразком для підданих є король, про якого Роксолан пише, що «хоч він і правив у найбагатшій і просторнішій країні, але гадав, що всі її багатства й майно повинні служити не приватним забаганкам чи власній вигоді, а республіці, королем якої він є»[18,197]. Дотримання справедливості, на думку гуманіста, є джерелом всякої громадської творчості основою процвітання країни. Він пише, що «чеснота перебуває завжди там, де її шанують», її заохочення на прикладі лицарства зміцнює відповідне «ставлення до добрих справ і в людей іншого гатунку»[18,206]. Сам король для Оріховського «не був вільний від законів».

Пріоритет індивідуальних здібностей над спадковими привілеями для гуманіста незаперечний, хоча родова традиція також не відкидається. Аристократія «крові» має діяти за принципом *noblesse oblige*, шляхетство зобов'язує. Молодому спадкоємцю польського трону він нагадує, що славні предки «вимагають, щоб підтримував нашу справу й державою правив ради їхньої гідності, і своєї слави, і нашого [громадян - Д.В.] гаразду»[18,206]. В іншому творі Оріховського «Життя та смерть Яна Тарнавського» є своєрідна формула істинного аристократизму. Аристократ повинен бути *omnibus libertate par, dignitate superior* («свободою рівним усім, а гідністю перевершувати»)[18,221]. Гуманіст припускає можливість «спідління» шляхетства нащадків славних предків, без повсякчасної підтримки родової слави власними чеснотами і діяннями шляхтича. Роксолан перекоаний, що тільки тому «синові честь, який батькову доблесть своєю доповнює»[19,266], а шляхетські герби «є лише знаками благородства, а не самим благородством»[19,265].

По-друге, Оріховський вважає стан науки і культури в державі індикатором суспільного добробуту і процвітання. Це чітко усвідомлює Сигізмунд - «ідеальний король» Роксолана. За словами гуманіста, він «до останнього подиху нічого так не прагнув, як щоб держава міцніла в мирі талантами, дужчала науками, славилась освітою і благочестям»[19,264].

По-третє, гуманіст вважає мир у королівстві умовою того добробуту і процвітання. Піднесення миротворчої політики короля Сигізмунда, який «коли здобув мир для своєї держави, став речником миру не тільки для своїх підлеглих, а й для інших народів і держав»[18,198], що була спрямована на створення всеєвропейської колективної системи безпеки, ріднить Оріховського із поглядами «вождя» гуманістів Еразма Ротердамського, автора антимілітарних трактатів «Війна мила тим, хто її не зазнав» (1515), «Скарга Миру» (1517).

Втім, як здається, категорією «золотого віку» держави і народу Оріховський у власній творчості послуговується значно ширше. Апетуючи до історії він висуває як «зразкові» для нащадків часи патріархів та засновників держави - легендарного Леха та короля Мешка, часи державного піднесення під проводом королів Болеслава Хороброго, за часів якого усталилися відносини Польщі з католицькою Європою, Ягайла-Володислава, першого Ягелона, короля-хрестителя литовців (а отже майже святого), переможця тевтонів та фундатора Краківського університету[20], Казимира Великого, упорядника і законодавця королівства, та процвітання і загального добробуту за часів Сигізмунда I Старого. Отже, бачимо, що Оріховсько-

му притаманне досить цілісне розуміння історії країни і до категорії «золотого віку» він, як вмілий оратор, вдається аби посилити враження на слухача або читача.

Про те, що Оріховський у власній творчості звертався до категорії «золотого часу» цілком свідомо, говорить і спроба теоретичної розробки її моделі здійснена гуманістом в трактаті, що вінчав його творчу діяльність - «*Політія Польського королівства*, на кшталт Арістотелевих політик виписана» (1566). Її побудові присвячені §19 («Який король справжнім королем є і завше був»), §20 («Яко філософія поганська на світ прийшла і звідки взялася»), §21 («Як філософів і ересі приводити до церкви маємо»)[21,34].

Цікавий вже сам термін, що вживає Роксолан як відповідник античних понять «золотий вік», «героїчні часи» - «богатирські часи»[21,35]. До того ж перед ним, як і загалом перед гуманістичним рухом, гостро стояла проблема примирення і плідотворного синтезу язичницької античної та християнської середньовічної традицій. У кожній з них існував окремий ряд культурних героїв, кожна мала власне уявлення про «первісні щасливі дні». Для першої це часи, коли жили і творили боги і герої Еллади, для другої - біблійні персонажі.

Авторитетним знавцем античної традиції Оріховський визнає Арістотеля, у нього він запозичує метод визначення справжнього («правдивого») героя і короля, за його основними практичними функціями: боронити, судити і офіру Богу за люд свій робити[21,37]. На підставі застосування цієї ідеальної методики Роксолан відмовляє у «справжності» королів і героїв античності, бо ж, мовляв, вони, не спізнавши істинного бога, офіру приносили дияволу[21,36].

Отже, «золотим віком» світу Оріховський визнає «не суть інші жодні часи, єдино старий оний вік Патріархів святих»[21,46]. Це традиційний середньовічно-християнський погляд на проблему, проте вибудова Роксоланом історичної міфологеми досить оригінальна. Перед нами чудовий зразок ренесансного мислення, що намагалося використати язичницький античний духовний арсенал, як об'єктивний інструмент доказу, і все це *ad maiorem dei gloriam*, задля більшої слави божої.

Давньоруська політична історія, враховуючи претензії на увагу читацького загалу всієї Речі Посполитої, займає значно менше місця у творах Оріховського. Із її дійових осіб він згадує лише князя-хрестителя Руси Володимира Святого. Як апологет станової монархії з її правовими гарантіями для корпорацій і громадян, в давньоруській політичній системі і в її спадкоємцях Великому Князівстві Литовському та Московському Оріховський бачить ознаки

тиранічного правління, не гідного вільної людини. Інкорпорація українських земель, в наслідок «перемоги» Польщі, у склад Польського королівства з цієї точки зору гуманіста, є беззаперечним благом. У розділі з красномовною назвою «Поляк закликає литвина до свободи» вже згаданого трактату «Квінкункс», в якому зачіпалась злободенна тема унії Литви та Польщі, Оріховський пише: «грунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у *суворих тиранів*, в одне тіло держави Польської під одним королем і одним правом об'єднав [курсив - Д.В.][17,365].

Проте, щодо місцевої шляхти Роксолан завжди з гордістю підкреслює її «*руське*» коріння. Описуючи походження свого роду він згадує як «*польські* лицарі» осівши в Русі стали «*русинськими* воїнами»[15,406]. Для позначення «героя» Оріховський обирає давньоруський термін «богатир». Що це він робить свідомо, свідчать міркування про «героїзм» висловлені Роксоланом у вищезгаданому трактаті «Політія Польського королівства». Він пише, що героїв «Русь наша богатырями завжди їх звала, і до сих часів кличе, від Бога, яко розумію»[21,35]. Отже, можна дійти висновку, що, якщо політична «князівська» спадщина вважається Оріховським меншовартісною порівняно до «королівської» сучасності, то богатырська традиція Русі аж ніяк не поступається польській лицарській. Бути «*русином*» в Русі він вважає більш почесним, ніж «*поляком*».

Теж можна сказати і про православ'я та католицизм. За їх рівноправність і легітимність Оріховський висловився ще у своєму відомому «Хрещенні русинів» (1544 р.).

Таким чином, постать Станіслава Оріховського-Роксолана по праву займає особливе місце у розвитку вітчизняної історіографії. Гуманістичний мислитель, він був одним з перших, хто впровадив ренесансні ідеї в історичне письменство України.

Новації Оріховського особливо значущі у поглядах на проблематику відносин «влада - народ», «монарх - громадянство». Власними творами Роксолан фактично зміщував увагу істориків та громадськості з посиленої уваги до дій хоризматичних монархічних кланів на історію громадянського суспільства (хай й обмеженого для мислителя переважно шляхетським станом).

Оріховський, знов таки одним з перших, зацікавився ознаками «народності», спробував окреслити унікальні ментальні характеристики, притаманні українцям-русином, а також полякам й іншим сусіднім народам. Гуманіст визначив мову як наріжний камінь національної самобутності.

Оріховський запропонував суспільству Речі Посполитої ідейну конструкцію власного «золотого віку», запозичену з античних зраз-

ків. При чому шукав ці щасливі часи він не тільки в глибині століть, а й зовсім поруч, у недавньому минулому.

Живучи в умовах відсутності у русинів-українців власного консолідуючого центру, без якого немислимий національний розвиток, Оріховський своєю творчістю продемонстрував живучість «руської» традиції. Проте майбутнє України він бачив в інтеграції українського струменя в загальний річепосполитський культурний простір. Роксолан сподівався, що «пожертва» відрубністю українства буде оцінена імперською елітою і забезпечить українцям високий статус в Речі Посполитій.

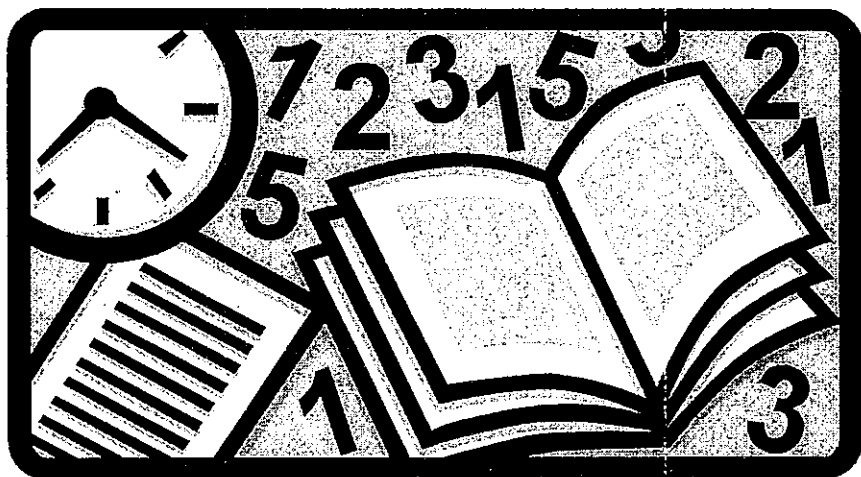
Отже, гадаємо, що вивчення історичних поглядів С.Оріховського-Роксолана як і всієї залишеної ним творчої спадщини сприятиме сьогодні збагаченню наших знань про українське суспільство середини XVI ст., а також проллє світло на коріння та традиції суспільної, в тому числі й історіографічної, думки України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Саме так висловився про сприйняття ренесансних ідей сьогодні відомий іспанський мислитель Х.Ортега-і-Гасет. Див.: *Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас/Вибрані твори*. - К., 1994. - С.32.
2. Значна частина творчого доробку Оріховського побачила світ у виданнях серії «*Biblioteka zapomnianych poetow i prozaikow Polskich XVI-XVIII w.*».
3. *Orichoviana. Opera inedita et epistulae* Stanisłai Orzechowsky. 1543-1566. - Vol.1. - Cracoviae, 1891. - 697p.
4. *Українська література XIV-XVI ст.* - К., 1988.
5. *Литвинов Д.В.* Проблемы государства в трудах Ст.Ориховского// Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). - К., 1988. - С.237-254; *Литвинов Д.В.* Историко-философские взгляды Станислава Ориховского// Человек и история в философской мысли русского, украинского и белорусского народов. - К., 1987. - С.111-121; *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження// Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. - К., 1984. - С.161-185; *Наливайко Д.С.* Українське літературне барокко в європейському контексті// Українське літературне барокко. Зб.наук.праць. - К., 1987. - С.46-75; *Плохій С.Н.* Папство и Украина. (Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв.) - К., 1989; *Сас П.М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу// Укр.істор.журн. - 1991. - № 1. - С.87-98; *Сас П.М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського// Україна і Польща в період феодалізму: Зб.наук.пр. - К., 1991. - С.34-46; *Сас П.М.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою// Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. (Матеріали міжнародної наукової конфе-

- ренції. Кам'янець-Подільський 29-31 травня 1992 р.). - К., 1992; *Сас П.М.* Станіслав Оріховський// Історія України в Особах IX-XVIII ст. - К., 1993. - С.163-169; *Скиба В.Й.* Про трактат С.Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»// Укр.істор.журн. - 1996. - № 3. - С.119-130.
6. *Нічик В.М., Литвинов Д.В., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-початок XVII ст.). - К., 1990.
 7. *Кашуба М.В., Паславський І.В., Захара І.С. та ін.* Філософія Відродження на Україні. - К., 1990.
 8. Прикладом такого інтересу може слугувати стаття Ф.Шевченко, в якій автор цікавиться поглядами Оріховського на історію української філософської думки (Див.: *Шевченко В.* Філософська думка на терені України до Київської Русі// Філософська і соціологічна думка. - 1996. - № 5-6. - С.3-15).
 9. *Українські гуманісти епохи Відродження.* Антологія. У 2-х ч. - К., 1995.
 10. Див. наприклад: *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. - К., 1996, *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997;
 11. Див. наприклад: *Рубанець М.* Станіслав Оріховський-Русин// Людина і світ. - 1996. - № 5. - С.44-46.
 12. Було б спокусливо углядити у цьому вплив «Повісті минулих літ», але сам Оріховський серед своїх джерел більше згадує якісь «чеські хроніки».
 13. *Orzechowsky O.* Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go. - Warszawa, 1805. - S.12.
 14. *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфології (на пам'ятках XVII-XVIII ст.)// Генеза. - 1997. - №1(5). - С.121.
 15. *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого// Українські гуманісти епохи ... - Ч.1. - С.405-406;
 16. *Оріховський С.* Квінкункс, тобто взірць устрою Польської держави// Українські гуманісти епохи Відродження... - Ч.1. - С.358-366.
 17. *Оріховський С.* Промова на похоронах короля Сигізмунда Ягелона// Українські гуманісти... - Ч.1. - С.183.
 18. *Оріховський С.* Життя і смерть Яна Тарновського// Українські гуманісти... - Ч.1. - С.266.
 19. Див.: *Orzechowsky S.* Polskie dialogi polityczne (Rozmowa okolo egzekucyjej i Quincunx). - Krakow, 1919.
 20. *Orzechowsky S.* Politiya Krolewstwa Polskiego na kształt Aristotelewych Politik. - Poznaniu, 1859. - S.34-46.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

АНТРОПОЛОГІЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПРАЦЯХ ФЕРНАНА БРОДЕЛЯ

Творчість Фернана Броделя (1902-1985), оригінального мислителя, найславнетного історика сучасності - одне з найвищих досягнень «Нової історичної науки» у намаганні здійснити історичний синтез усіх сторін життя суспільства та створити справжню антропологічну методологію. Незважаючи на те, що Бродель був далекий від спеціального вивчення історії культури, уся його праця наклала такий сильний відбиток на усю сучасну західну історіографію, що під пером багатьох її представників і проблема ментальностей стала виступати у трохи іншому світлі. Без вивчення методології Броделя, який намагався «організувати історію світу» в часі та просторі, виявити такі реальності в історичному житті, які набувають світового звучання, задають ритм усієї людської культури, неможливе знайомство з «Новою історичною наукою» та з сучасним рівнем антропологічної думки.

Найславетна та ґрунтовна книга Ф.Броделя «Середземномор'я та середземноморський світ в епоху Пилипа II» - праця, що забезпечила йому провідне місце у повоєнній історіографії - за його власним зізнанням була замислена як дуже традиційне дослідження політики Пилипа II у Середземномор'ї[2]. Але під впливом Л.Февра її задум істотно змінився. Не іспанський король та його політика, а країни та народи Середземномор'я, їх життя, зв'язки та, передусім, економічна та матеріальна цивілізація, вийшли на перший план. Над книгою автор працював багато років, вона спирається на широке коло вперше введених до наукового оберту джерел.

«Ментальний» вплив Февра відчутний не лише у «цивілізаційній» концепції книги, але й в стилі її виконання. Бродель - вишуканий стиліст, він створює своєрідну поему, що описує «Вічне Середземномор'я». Передмова до книги починається з освідчення в коханні до Середземномор'я, яке оживає під пером автора, набуває власний «характер», «обличчя», «біографію» та «долю». Це надало можливість учням Броделя бачити в своєму метрі не тільки великого вченого, а й «великого митця та візіонера» [1,5-28].

Однак проблема, яку вивчає Бродель, більш ніж наукова - це піднесення та занепад середземноморського ареалу протягом «довгого XVI сторіччя», які він вивчає, за його власним висловом, «в комплексній тотальності». Ця «тотальність» досліджена в трьох планах, та, відповідно, в трьох великих розділах «Середземномор'я...». Кожний рівень історичної дійсності, за його думкою, має власний ритм та час, власну специфічну тривалість. Саме виходячи з характерних для даного рівню ритмів, Бродель організує величезний фактичний матеріал.

В першій частині - «Роль середовища», географічного осередку людини, який взаємодіє з природою, - зроблений аналіз фізичних умов життя. Перед оком читачів проходить багата панорама гарних пейзажів Середземномор'я, гори, плато та рівнини, на яких місцеві жителі займаються землеробством та скотарством, море, острови, берегова смуга, кліматичні зони, зміни часів року. Після цього дуже деталізованого географічного вступу йде опис морських та суднохідних шляхів, мореплавства, розташування міст. На цьому рівні рух історії майже непомітний, зміни повільні та невіддільні людському оку. Це скоріше історія постійних повторень, вічних циклів, що повертаються та відновлюються, «історія без часу», історія стабільних, квазінерухомих «структур». Природне середовище не залишається лише фоном, на якому треба потім показати життя людей середземноморського ареалу - це природно-географічна «структура» у Броделя сама виступає в якості своєрідного історичного персонажу.

Друга частина книги має назву «Колективні долі та загальні тенденції» - в ній розглядаються «соціальні структури», тобто суспільство та економіка Середземномор'я у XVI ст.: кількісний склад, щільність, розміщення та рух населення, системи комунікацій та оборту кореспонденції, землеробство, ремесла, торгівля, грошовий обіг, ціни; далі йде характеристика середземноморських імперій, іспанської та турецької, їх людських та матеріальних ресурсів, цивілізацій та взаємодій між цивілізаціями, їх експансія, форми війни, а також піратство. Час на цьому рівні проходить хоча також дуже повільно, але вже відчутно, бо «структура», яка характеризується «часом великої тривалості» (*la longue durée*), «вступає у розмову» з «кон'юктурою», часом швидким, коротким (*le temps court*) [2, 757; 3, 7-11]. Ці кон'юктури змінювались протягом «тривалого» XVI ст. та охоплювали, по суті, два сторіччя - від другої половини XV до середини XVII ст.

Підхід Броделя до вивчення соціальної структури, як можна бачити, незвичайний та, на перший погляд, екстравагантний. Власне соціальна структура вивчена дуже сумарно - про селянство, напри-

клад, що складало переважну більшість населення, сказано небагато та лише на декількох сторінках. Форми ведення війн займають автора значно більше, ніж характеристика цивілізацій. У розповіді переважає матеріально-економічний бік життя, але при розгляді економіки найбільша увага приділяється не виробництву, а торгівлі та попиту. Міське господарство домінує над сільським.

Третя частина - «Події, політика і народ» - ніби-то повертає нас до традиційного розуміння історії, до історії «по примірці індивідуальної людини». Історія подій змальовує лише струси поверхні, це «епідерма історії», історія швидких, раптових, нервових коливань, піна, що народжена потужним та часто беззвучним рухом головних масивів. Це лише яскраво виблискуючі та швидко згасаючі іскри, «мелькаючи світляки». Тому, вважає Бродель, політична історія - «небезпечний вид історії», який вводить нас в оману стосовно дійсних історичних процесів, що зникають від довірливих істориків.

Хоча історія і «роздібнена» Броделем на різні плани у відповідності з притаманними кожному плану власними часовими ритмами, він спеціально обговорює: історія єдина та виділення різних верств є лише засобом організації матеріалу. Застосування ж ідеї багатоваріантності часових ритмів призводить до створення історії особливого роду - «тотальної історії». «Тотальна історія» охоплює по задуму Броделя усі аспекти історичної дійсності, від природних до культурних. Але, оскільки різні аспекти життя людей підкоряються різній течії часу, то вони потребують дослідження в трьох різних «регістрах», на трьох рівнях, які відображають різні концепції часу, - час природно-географічний, час соціальний та час індивідуальний. Тотальна історія, таким чином, це «багатоголоса пісня», і в дійсності існують не три, а дюжини часових ритмів. Крім того, час поділяється «на тисячу швидких та маленьких струмків, які не мають майже ніякого відношення до повсякденних ритмів хроніки чи соціальної історії» [3, 34]. В якості згаданих трьох «регістрів» виділяються лише головні типи темпоральності.

Зв'язки між цими «регістрами» складні, не однозначні, але обумовленим засобом підкорені один одному. Головне - встановити, як співвідноситься рівень подій історичного життя, рівень, на якому діють люди, індивіди, та структурні рівні екології та економіки. Аналіз Броделя показує, що потужні структури екології та економіки володіють величезними тривалостями і тому перетворюють історію на ніби-то нерухомий масив. На його фоні роль індивідуальних подій виявляється дуже невеликою. Це - «уламки корабельної аварії, які носить океан історії ефемерна блискуча поверхня». Провідні тенденції історії, таким чином, поховані у глибинах суперіндивідуальних

природно-географічних та матеріально-економічних структур, а не на «людському рівні». На фоні цих структур, які розгортаються з епічною повільністю, люди ніби-то непомітні; їх діяльність обумовлена макрпроцесами.

Якою ж тоді є міра людської волі? Чи мають її прості люди чи державні діячі? «Будь-яка з цих так званих воль, - пише Бродель, - нагадує мені острів, майже в'язницю». Іншими словами, людина діє - це той, хто усвідомив свої обмеження та вибрав одну з можливостей, що залишилися; це той, хто здатен знайти користь у неминучому. Усі спроби йти проти переважаючої течії, глибокого змісту історії спочатку приречені на провал. Історія індивідів з її швидкими нервовими ритмами - ефемерна. «Тому, коли я замислююсь про індивід, - продовжує Бродель, - він завжди здається мені ув'язненим долею, на яку він не в змозі вплинути». В історії, наприкінці кінців, незмінно перемагає тривалість. Воля індивіда обмежена, роль випадку дуже мала. «За своїм темпераментом я - «структураліст», події і навіть короточасні кон'юнктури мене не приваблюють». «...Історія лише ліпить людей та формує їх долю - анонімна історія, що працює у глибині та переважно мовчки»[3,5-25].

Ця думка органічно перекликається зі славетною марксистською формулою «Воля - це усвідомлена необхідність». Відомо, що К.Маркс розглядав людину одночасно і як автора, і як актора історичної драми [5,138]. Для Броделя ж людина - лише актор, що виконує роль, яка передописана йому сценарієм. Тут Бродель скоріш ближче до Льва Толстого, який протиставляє у «Війні та світі» мудрого квієтиста Кутузова Наполеону, який вважає себе творцем історії, а на справді схожий з дитиною, яка тягне за мотузку, сидячі у кареті та уявляє, ніби-то керує її рухом.

Для Броделя така думка йде з власного життєвого досвіду. За його зізнанням, таке бачення історії сформулювалося за часи перебування у німецькому ув'язненні - це розуміння історії було «єдиною можливою життєвою реакцією на той трагічний час». Треба було відкинути усі події, що відбувалися навкруги. «Геть подію, особливо тяжку! - пише він - Мені потрібно було вірити, що історія, що долі людства вирішуються на більш глибокому рівні...»[6,178-179]. «...У величезній далечині і від нас, і від наших повсякденних справ відбувалася історія, яка творила свій неспішний оберт, саме такий повільний, як те давнє життя Середземномор'я, незмінність та своєрідну велич якого я так часто відчував. Ось так і я прийшов до свідомих пошуків найбільш глибинної історичної мови ...»[6,180].

Історія подій, яка описує вчинки людей, драматична, а історія структур, повільних та неспішних ритмів, великих часових тривалос-

тей звичайно позбавлена різких зривів та катастроф. Історія людей - це «час по мірці індивіда, час повсякденностей, час наших ілюзій та осявань, - час хронікера та журналіста»[3,134]. «Соціальна історія боїться події, та не без приводу. Бо короткий час - найбільш примхливий та оманливий з усіх форм часу». Так теорія «тривалого часу» (*la longue durée*) стала психологічною основою «геоісторії» Броделя.

«Середземномор'я...», яке вийшло півстоліття назад, зробило Броделя славетним як провідного новатора, що збагатив історичну науку. Люс'єн Февр назвав цю працю зразковим історичним дослідженням нового типу. «Зламани найстаріші та найповажніші традиції, хронологічний порядок замінений на динамічний та генетичний, - писав Февр. - Це - революція у розумінні історії, переворот у практиці, «історична мутація» кардинальної важливості ... величезний прогрес, рятівне оновлення. Я впевнений в тому, що це провісник нових часів»[7,176-186]. За висновком комісії Сорбони, труд Броделя зробив епоху у світовій історіографії.

Книга Броделя «Середземномор'я...» за лічені роки стала класичною. Сам автор лукаво писав, що на його адресу була сказано «надзвичайно багато компліментів та замало критики». Очевидно, дуже вдалим виявився його принцип підходу до матеріалу - з точки зору аналізу категорій часу. Такий аналіз, в першу чергу «*la longue durée*», допоміг би, на його погляд, створити загальну мову для історії і для суспільних наук (економіки, соціології, психології, демографії, етнології, антропології, людської географії...). Історику важливо, передусім, виявити ієрархію сил, течій, рухів та встановити форму їх констеляції. Для цього необхідно вивчити різні часові ритми та зв'язати їх з відповідними рівнями історичної реальності. Перехід від наративної історії, яка зосереджує свою увагу на події, що відбувається у «короткому часі», до історії глибинної, до історії економічних та соціальних структур, потребує переключення на час тривалий - час господарських циклів, періодів демографічних піднесень та падінь.

Дійсно, незвичні сюжети дослідження, запропоновані Броделем, справили на сучасників - філософів та істориків величезне враження. Була наприкінці кінців усвідомлена та вимовлена принципова важливість вивчення важко підлеглих впливу часу верств історичної дійсності як тягнучихся до нерухомості стабільних структур. По суті, це була принципова відмова від вивчення лише тільки змін в історії. Бродель показав, що сили традиції, повільних підспудних змін, помітних лише при докладанні дуже великого часового масштабу, сили «гомеостатичні», утворюючи можливість повторення, перебування на одному місці, нерухомості та квазінерухомості, - ці іс-

торичні сили саме так реальні, як і сили розвитку. При такій постановці питання історія продовжує залишатися наукою про зміни, але також і наукою про функціонування, включаючи функціонування на попередній основі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев Ю.Н. Фернан Бродель и его видение истории//Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм.Т.1.- Москва:Прогресс,1986.
2. Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philipp 2.- New York-Evanston-San Francisco-London, 1973.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм.Т.1.- Москва:Прогресс,1986.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Т.3. Время мира.-Москва:Прогресс,1992.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - Т.4. - Москва:Изд-во политической литературы, 1955.
6. Бродель Ф. Свидетельство историка//Французский ежегодник, 1982.- Москва:Наука, 1984.
7. Февр Л. Бои за историю.-Москва:Наука,1990.

Л.О.НЕСТЕРЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АБСОЛЮТНИХ МОНАРХІЙ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Абсолютні монархії – це проблема, яка завжди викликала сталий інтерес кожного покоління істориків. Звичайно, на висвітлення історії абсолютних монархій, характеристики їх діяльності, оцінку ролі в розвитку країн Європи впливали методологічні підходи та методи аналізу історичного минулого, які виробляла історична наука XIX та XX століть. Але незаперечним залишався факт визнання її як важливого етапу для становлення Європи нового часу. Під час дискусії про хронологічну межу між середньовіччям та новим часом, що проходила в 80-90-х рр. на сторінках наукових видань, одним з аргументів на користь визнання за рубіж двох епох саме XVI століття стало формування в цей період нових політичних інститутів, абсолютиської держави як головної організації влади в суспільстві[9].

Визнання XVI століття як переломного для європейської та світової історії, робить актуальним для наукового аналізу питання про місце та роль окремих європейських держав та політичних режимів в подіях цього періоду, таких як, наприклад, формування системи єв-

ропейських держав та світового ринку, вестернізація спільностей за межами Європи тощо.

Періодично історія абсолютизму перетворювалась в об'єкт наукових дискусій у вітчизняній та зарубіжній історичній науці, а з часу конгресу істориків 1955 р. в Римі вони проходять практично на всіх міжнародних форумах. З конгресу в Штутгарті 1985 р. темою диспутів стала абсолютна монархія Європи та Азії, що свідчить про відмову від європоцентризму, про розширення рамок полеміки, а значить і досліджень з питань абсолютизму до глобальних проблем. Традицію порівняння політико-юридичних систем Заходу та Сходу планується продовжити і на XIX конгресі істориків в Осло 2000 року[15]. Але головний науковий інтерес, як і раніше, привертає комплекс питань пов'язаних з європейським абсолютизмом.

Перехрестя наукових суперечок та різноманітних поглядів зосереджується навколо періоду XVI-XVII ст. та характеристиці відповідних йому держави, влади, їх походження, соціальної структури. Важливим стало визнання, що Європа того часу являла конгломерат монархій - абсолютних, обмежених, номінальних, національних, багатонаціональних – та республік – олігархічних, федеративних, шляхетських і т.п. Але у вітчизняній літературі достатнього висвітлення питання так і не знайшло. Ще в 70-х рр. це визнавала О.Д.Люблінська, та ситуація не змінилась і сьогодні, як показують публікації 90-х рр.[5;ч.2]. В строкатій картині держав різного типу найбільшу увагу вчених привертала й привертають саме держави абсолютних монархій, які переважали в той час.

Інтенсивне дослідження абсолютизму, що почалось після Римського конгресу, дало можливість вченим висунути чимало гіпотез, теорій, концепцій. Вони повинні були науково пояснити класову природу, соціально-економічну, культурно-ідеологічну та політичну функції абсолютних монархій. Довгий час пошуки йшли в напрямку розробки загальної теорії абсолютизму, яку б можна було використати для всіх країн; епох та регіонів. Російський історіограф О.Л.Вайнштейн узагальнив результати досліджень з цієї проблеми і прийшов до висновку про неможливість створення універсальної, вірної для всіх епох і регіонів концепції і запропонував зосередити увагу на порівняльно-історичному вивченні абсолютизму з урахуванням його еволюції в часі (тобто на різних етапах його розвитку) та просторі (тобто в різних історико-географічних регіонах та країнах з їх локальною конкретно-історичною специфікою)[2;с.313-314].

З комплексу питань пов'язаних з абсолютною монархією найбільший інтерес серед вітчизняних дослідників викликала проблема її соціальної бази та класової сутності. Визначились два підходи в йо-

го рішенні. Академік С.Д.Сказкін вважав, що розвиток абсолютизму відбувався на основі суперництва (але в XVI-XVII ст. не антагоністичного) дворянства та буржуазії. Між цими найбільш впливовими в пізньофеодальній державі силами, на його думку, встановлювалась відносна рівновага, баланс сил, що створювали умови для посилення ролі держави[13;с.5-18]. Його опонент, відомий російський вчений Б.Ф.Поршнєв пов'язував появу абсолютизму з загостренням класової боротьби феодально-залежного селянства, для відволікання буржуазії від революційних сил[10]. Та більшість медієвістів пропозицію Б.Ф.Поршнєва не підтримали. Об'єктивно ці концепції сприяли виявленню важливих умов появи абсолютистської монархії та її сутності, яку ці авторитетні вчені вважали безумовно феодальною.

Ідея, що абсолютизм – це диктатура феодального класу в умовах народження капіталізму та буржуазії, надовго запанувала в вітчизняній науці. Цю точку зору повторює й виданий в 90-ті роки третій том "Історії Європи"[5;с.159-160]. Як свідчать сучасні дослідження цей висновок потребує нового концептуального підходу. Один з відомих дослідників державних установ абсолютизму у Франції Н.Є.Копосов, хоч і визнає дворянський характер абсолюотної монархії, але заперечує проти визначення її як феодальної[6]. На його думку, і це підтверджують публікації останніх років[3], дворянство XVI-XVII ст. проходило складний процес трансформації, який міняв його економічні риси, соціальні функції. Тому й держава цього часу була, що найбільш, напівфеодальною.

Вітчизняні дослідники довгий час пов'язували вирішення питання про сутність абсолютизму тільки з соціально-економічними критеріями. Але як державна організація він має свої структури, принципи функціонування. У державних установах епохи абсолютизму поєднувались сепаратизм і централізація, традиції приватноправової і публічноправової політичної влади, її судові та адміністративні форми, станово-представницькі і бюрократичні методи управління. Синтез елементів минулого та майбутнього визначає типологічну своєрідність системи абсолюотної монархії, "старого режиму" за визначенням істориків минулого століття, - як перехідної форми політичної організації.

Для порівняльного аналізу важливими є і сьогодні теоретичні висновки В.І.Рутенбурга, які він зробив на основі італійського матеріалу. Це, в першу чергу, виділення ним, поряд з абсолютизмом великих централізованих держав, регіональної моделі абсолюотної монархії, що сформувалась в містах-державах Італії. Він також підкреслював виключно велике значення абсолютистських режимів в розвитку централізованих держав та їх економіки[11].

Предметом дискусій ще в 50-ті роки стало поняття "ренесансна держава", яким ряд вчених (Ф.Шабо, Г.Тревор-Ропер, Дж.Меджор) запропонували назвати державу, що існувала між феодалною та абсолютистською як перехідна форма. Ця ідея не знайшла широкої підтримки. Критика її представлена О.Д.Люблінською[7;с.7-15]. Але полеміка навколо "ренесансної держави" дозволила звернути увагу на те, що, безумовно, абсолютизм не був незмінною, сталою системою, він мав свої етапи розвитку: формування, розквіту та кризи.

Найменш дослідженим з них є ранній період історії європейських монархій нового часу. Хоча, саме в цей час складаються умови для переходу до нових форм влади, її відчуження та перетворення в публічну, відбувається формування система абсолютизму, держав нового типу. З точки зору системного дослідження цих процесів, доцільним є використання поняття "ранній абсолютизм". Найбільш яскравою його рисою стала персоніфікація влади, гіпертрофована роль особистості (що є її ренесансною рисою) монарха, з яким пов'язані, як правило, в кожній країні комплекс перетворень в політичному, економічному житті, в структурах управління, в правовій системі та ідеології. Визначити причини та умови переходу до режиму особистої влади, а також представити повноту реформування життя кожної європейської країни в епоху ранніх абсолютних монархій – залишається і сьогодні актуальним для історичної науки. Це є тим більш важливим, бо напрямок та хід перетворень в цей період багато в чому визначався саме особистостями монархів, від них залежали завершення і характер централізації країни, її кордони, результати боротьби за місце в європейській та світовій системі міжнародних відносин, створення єдиної бюрократичної, фінансової системи, правового поля, які дозволяли владі виконувати роль регулятора не тільки міжкласових, міжстанових відносин, але й міжособистих, в умовах руйнування середньовічних станово-корпоративних структур.

Досить поверхово й розрізнено представлений сьогодні істориками процес формування "етатистської" ідеології, яка поклала початок новому розумінню суспільством сутності держави нового часу, змісту влади, особистості монарха. Ефективність та повнота висвітлення цих питань підвищиться від поєднання суто історичних досліджень з надбанням сучасної політології[12].

Не менш цікавим видається звернення до характеристики менталітету політичної еліти, яка в цей період зберігає монополію на політичне життя країн. Поки що, тільки в деяких роботах дослідники звертають увагу на поєднання в системі уявлень як монархів так і соціальних груп причетних до влади поняття "державного інтересу",

відчуженої від релігії політики з мілітарними рисами психології, лицарським епосом як формою середньовічного світогляду, та прояви такого синтезу в політичному житті, державній політиці того часу.

Одним з відкритих питань є і проблема ролі абсолютних монархій в етнонаціональних процесах Європи. Відомий англійський дослідник Ентоні Д.Сміт розділяє нації за їх виникненням на такі, що з'явилися "мало не випадково" - як на Заході, та створені на основі певного проекту, якому передувала ідеологія націоналізму, національні змагання та рухи. Оскільки західноєвропейські нації складаються до XVIII ст., можна допустити, що головним чинником їх становлення повинна стати державна монарша централізація і гомогенізація, що проводилась з XV століття[14;с.19,107]. Але історія взаємозв'язку бюрократичної інкорпорації у Франції, Англії, Іспанії, Швеції та деяких інших країнах Європи з переходом від середньовічних етносів до національних формувань, його характер й зміст залишаються відкритими питаннями.

Потребує осмислення і проблема протиріч, що притаманні абсолютизму та знаходять свій прояв вже на етапі його раннього періоду. Історію становлення громадянського суспільства в країнах Західної Європи можна представити через характеристику конфліктів, що породжувались, з одного боку, визнанням необхідності створення централізованих державних структур, а, з іншого, їх безконтрольності, свавіллям до суспільства та особистості.

Характерний для сьогодення пошук істориками нових методологій, засобів висвітлення минулого[1;с.40-41] повинен дати свій результат і в висвітленні проблем абсолютизму. Набутий дослідниками різних шкіл матеріал потребує узагальнення, створює умови для нових теоретичних висновків, що дозволить зробити комплексну реконструкцію процесів, які поєднує поняття "абсолютна монархія" та відійти від її односторонніх характеристик, що панували в недавньому минулому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю.Л. Как писать историю? Методологические веяния во французской историографии 1994-1997 гг.//Новая и новейшая история. - 1998 - № 4.
2. Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики. - Л., 1968.
3. Европейское дворянство XVI-XVII вв.: границы сословия./ Под ред. В.А.Ведюшкина. - М.: Археографический центр, 1997.
4. Исламов Т.М., Фрейдзон В.И. Переход от феодализма к капитализму в странах Западной, Центральной и Юго-Восточной Европы// Новая и новейшая история.- 1986.- №1.
5. История Европы. - М.: Наука, 1993. - Т.3.
6. Колосов Н.Е. Высшая бюрократия во Франции ХУП в. - Л.: Наука, 1990.

7. Люблинская А.Д. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе// Типология и периодизация культуры Возрождения. – М.: Наука, 1978.
8. Люблинская А.Д. Франция при Ришелье. Французский абсолютизм в 1630-1642 гг.- Л., 1982.
9. Новая и новейшая история. – 1986-1996.
10. Поршнев Б.Ф. Народные воостания во Франции перед Фрондой (1623-1648). – М.: Л., 1948.
11. Рутенбург В.И. Италия и Европа накануне нового времени. – Л.: Наука, 1974.
12. Себайн Г. Джордж, Торсон Л. Томас. Історія політичної думки. - К.: Основи, 1997.
13. Сказкин С.Д. Проблемы абсолютизма в Европе// Из истории средневековой Европы. X-XVII вв. – М., 1957.
14. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
15. Oslo 2000. 19th International Congress of Historical Sciences. Preliminary programme.

О.В.МІШУКОВ

ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Перші десятиліття XIX сторіччя українська історіографія розвивалася в державницькому напрямі. Не припиняються спроби синтезу у формі загальних праць з історії України; йде інтенсивний процес зародження й розробки національної ідеї в усіх слов'янських народів, виражений у першому "Філософському листі" П.Чаадаєва (1829), "Книгах польського народу і польського пілігримства" і "Лекціях про слов'янські літератури" у Колледж де Франс А.Міцкевича, що стимулювали розвиток традиції так званої національної філософії, репрезентованої А.Цешковським, Б.Трентовським, К.Лібельтом, Кремером та ін.; у Чехії – Я.Колларом, Ф.Палацьким, Т.Масариком; у Словачії – Л.Штуром; у Болгарії – Пасієм Хілендровським та його наступниками Софронієм Врачанським, Неофітом Бозвелі та ін.

Процес відродження стає складовою частиною і загальноєвропейської культури. Теоретичну розробку німецької національної ідеї розробляє Й.Фіхте у "Промовах до німецької нації" (1808), Ж. Мішле в трактаті "Народ" обґрунтовує французьку ідею.

Впродовж своєї історії Україна страждала від різних загарбників і колонізаторів, що негативно відбилося на культурно-історичній спадщині народу. Роблячи огляд історіографії України до появи праць М.Костомарова як найкращого мірила рівня національної свідомості "у тих інтелігентів, що займаються писанням історії і в тої

публіки, якої погляди вони висловлюють і для якої пишуть свої твори", І. Франко називає три праці: "Історію Русів", "Історію Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського, "Історію Малоросії" М.Маркевича.

Їм передували історіографічні праці XVIII століття: щоденники Миколи Даниловича Ханенка (1691-1760) та Якова Андрійовича Марковича (1690-1770), автора "Дневных Записок", що дають великий і багатий матеріал політичних, громадських, економічних, культурних відомостей впродовж 1452-1715 рр; "козакофільська" історія Олександра Рігельмана (1720-1789), історика російсько-монархічного спрямування, складена ще 1778 р. під назвою "Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще... собрано и составлено чрез труды инженера-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785-86 года", в яких, незважаючи на низький рівень української самосвідомості в тогочасних українських інтелігентів, "можна доглянути сліди місцевого патріотизму і замилювання до місцевої, рідної старовини"[8, с.269].

"Літописна повість" Рігельмана складалася з 4 частин і додатку (27 малюнків Т.Калиновського українців різних станів і дві карти українських земель). Сучасний український історик В.Шевчук називає "Повість" компілятивним твором українських літописів, діаріушів, книги князя Семена Мишецького "Історія про козаків запорозьких, 1736-1740" і "Синописа". До козацтва та українського селянства ставиться вороже, "а погляд його на Україну витриманий у дусі російської імперіалістичної доктрини, хоча з українською землею автор був зв'язаний таки сильно. Його літопис – це повна систематична історія України від найдавніших часів до 1786 року, до неї додано "осібне списання" про колишніх запорозьких козаків, етнографічний опис українських типів, в творі є багато матеріалу до історії побуту українського народу"[9, с.322].

Німець за походженням, народжений у Петербурзі, О.Рігельман тривалий час жив серед запорожців (1741-1743), здіймав плани українських міст у Гетьманщині (1745-1748), будував укріплення біля Києва (1747-1749); на Україні одружився і служив у ранзі генерал-майора до 1782 р.; останні роки доживав віку в маєтку другої дружини Лизогубівни на Чернігівщині. Праця складалася з 4 частин в 6 книгах. У передмові до читачів Рігельман зробив огляд відомих на той час історичних праць про Україну, відмітивши їх неповноту і фактичні помилки, які він намагається доповнити і виправити: "Хотя довольно известно о Малороссии, о народе и козаках ея, и то, что она издревле была владение киевское и прочія тамошня княжения российских великих князей... однако имеющиеся в Малороссии истории малороссийскія две, писанные двумя неизвестными писателями (маємо на

увазі літописи Самовидця і Грабянки.- О.М.), хотя нарочито сходственными в повествовании между собою о делах Богдана Хмельнического и последователей его... но много в оных находится недополненного, а паче о начале народа своего пишут, как видно с баснословия, несправедливо..." [5,с.62].

Рігельман зробив чимало цікавих доповнень про походження українців (а власне такий термін він вживає в своїх працях), розширив відомості про устрій і життя запорожців, про насильне переведення козаків у пікінери, про руйнування Запорозької Січі тощо. Трактуючи історію України і становище українського народу, він складає панегірики в честь Катерини II і "главного командира всей Малой Руси" Румянцеву "за приведение Малой России в благополучное состояние и благоустройство".

Створені чужинцями, історичні праці про Україну нерідко свідомо спотворювали минуле українського народу, його героїчну боротьбу, що, як відомо, відзначив уже автор "Історії Русів", звинувачуючи польських і литовських хроністів та літописців у тенденційному висвітленні подій. "Історики Польські та Литовські,- пише автор "Історії Русів",- справедливо запідозрювані у вигадках та самохвальстві, описуючи діяння народу Руського, що начебто у підданстві польському пробував, затьмарювали всіляко великі подвиги його, учинювані на користь спільної вітчизни своєї і Польської. Навіть самі постанови та привілеї їхні у сій вітчизні затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства. А коли дійшла повість їхня до часів гонінь і тиранства Польських, на народ Руський учинений з приводу вигаданої від них Унії, а саме як дійшло до визволення народу свого з кормиги Польської власною його мужністю і майже безприкладною хоробрістю, то тут виригнули письменники ті всі свої лайки і всілякого роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непостійним і бунтівливим хлопством, що по сваволі і буйнощах своїх бунти і заколоти вчиняло" (34-35).

Деякі, переважно зарубіжні, історики прагнули пов'язати виникнення козацтва із східним елементом, тобто тюркським. І це в той час, коли Герард-Фрідріх Міллер (1705-1789) в першій друкованій дисертації про козацтво відзначив велику різницю між козаками та казахами (кайсаками) – предками нинішніх казахів. "Про Козаків Руських, а паче про Малоросійських і про саму їхню назву дивне щось кажуть деякі письменники,- читаємо в "Історії Русів".- «Вони, мовби сперечаючись між собою, твердять: одне, що ті Козаки суть зайди на Русі, то зі Скіфії або від Татар, або з Кабарди Черкаської; а інші

твердять, що це ніби залишки чужеплемінного народу Козарського" (55).

Окремі російські та польські історики розглядали козацтво як "інтернаціональное явлення"; ігноруючи міжнародну славу козацтва, представляли Запорозьку Січ як збирище авантюристів з різних країн. "Польські ж історики показують ще, ніби вони набирались з різної вольниці або наволочі і заселені їхніми Королями на пустельних землях внизу рік Дніпра та Бугу" (55). Характерно, що ці історики відкидали навіть очевидні аргументи, що заперечували їхні одіозні висновки. Зрозуміло, їх не влаштовувало трактування автором "Історії Русів" історії України як автономної держави, а не географічної провінції, не додаток до історії Російської держави, а українського народу – як старшого брата росіян, що віддавна і без перерви займав цей край, і може пишатися минулою славою своїх предків. "Але такі безглузді думки важать більше, аніж помилки історичні,- пише автор "Історії Русів", – і, не шукаючи інших істин, сам глузд їх спростовує; адже те незаперечне, що кожен народ мусить мати своїх воїнів і по необхідності із самих себе, щоб довіряти свою долю та безпеку не чужоземному, а своєму воїнству (...). Назви ж воїнам звичайно даються кожного народу по доспіхах або озброєнню їхньому (...). Таким чином, і Руські воїни називалися кінними-Козаками, а піші – стрільцями та сердюками, і ті назви суть від стрільби, сердюки – від серця або запальності, Козаки та Козари – від легкості їхніх коней, подібної до козогого скоку" (55-56).

Спростовуючи фальсифікаторів української історії, автор "Історії Русів" акцентує на ролі козацтва у збереженні і розвитку державних традицій українського народу. Мовиться не лише про Запорозьку Січ, устрій якої ще багато в чому залишався загадкою, а й про січові традиції у формуванні української держави, відродженої 1648 року. "Але діла Гетьманів Руських Косинського, Наливайка, Остряниці і, нарешті, великі діла Хмельницького, листування їх і декларації доводять вельми тому противне, і всіляка людина здорового глузду добачить в них істину несумнівну і подвиги шляхетні і справедливі: побачить при тому і визнає розумний, що всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що для того воно споряджено самою природою, або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом" (35).

Критикам і фальсифікаторам "байок" про українців автор радить звернутися до праць грецьких і римських істориків, які покажуть "Кагана, Кия, Аскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих Володарів, або Князів Руських, що воювали славно з воїнством Руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні Конста-

нтинополь і Рим, нападали. І хіба такий народ, який пожив дещо з Поляками і Литовцями у майже повсякчасних війнах за їхню і за свою вітчизну, чи ж міг він загубити природну свою хоробрість, яка згодом і над самими Поляками і Литовцями зрештою доволі себе показала?" (35).

Для автора "Історії Русів" розуміння середньовічної історії України як "історії свободи" Козацької Республіки, а ширше як загальнолюдської, було близьким і прийнятним. У руслі цих концепцій і розвивалася історіософська думка на Україні, коли, власне, свобода, завойована такими неймовірними зусиллями народу, насильно і систематично відбиралась.

"Хмельниччина" зробила справжній переворот у політичних відносинах на сході Європи, залишивши глибокий слід у житті України, Польщі і Москви. Не дивно, що вже в XVII столітті в Польщі та в Україні появилася численна література історичних записок, мемуарів, політичних памфлетів і навіть віршованих творів. Однак тільки в кінці XVIII століття зроблено спроби наукового дослідження Хмельниччини, і тільки в XIX столітті, після відкритого доступу і публікації документальних джерел – дипломатичних й урядових актів, офіційного та приватного листування, діаріюшів та записок – стало можливим видання "Історії Малоросії" Д.Бантиш-Каменського та п'ятитомної "Історії Малої Росії" М.Маркевича (1842-43), двох уривків з історії Хмельниччини (1822-1823) Олекси Мартоса (1790-1842) – у час поширення списків "Історії Русів" і під її впливом, що відзначив І.Франко. Знайомство з усіма побутуючими тоді версіями про час написання та її авторство, Франко (схиляється до думки О. Лазаревського, не виключаючи й участі Георгія Кониського) наголошує на виразну політичну тенденцію, з якою представляє автор козацтво і "загалом весь український народ як самостійну цілість, що з Польщею, і з Литвою, і, нарешті, з Росією лучилася і повинна лучитися на основі свободи і рівності під окликом: "Вільні з вільними, рівні з рівними". Автор проводить сей погляд консеквентно від часів завоювання Казимира Великого аж до часів Хмельницького"[8,с.271].

З початком наукового дослідження української історії, етнографії, фольклору, письменства Україна почала знову відроджуватися. Найпомітніші прояви відродження спостерігаємо на Лівобережжі, де жили свіжі спогади про часи козацтва і гетьманства, де збереглася ще свої освічені верстви (козацька старшина), яка свято берегла пам'ять про козацьку славу і пишалася нею. Автор "Історії Русів" був один з них. Його Літопис відчутно посприяв не тільки розвитку естетичної, а й історіософської думки; він став натхненником і джерелом українських, російських, польських письменників. "История Русов"

служила основою для обох пізніших істориків України – Бантиш-Каменського і Миколи Маркевича, які приймали канву "Истории Русов" для XVI і XVII віків, доповнюючи її декуди звістками з інших, переважно, польських істориків, особливо про часи Хмельниччини, – писав Франко.- (...) Обі сі історії, в своїй прагматичній часті залежні від "Истории Русов"[8, с.271].

Дмитро Бантиш-Каменський (1788-1850) не тільки скористався "Історією Русів", як історичним джерелом у другому виданні "Історії Малоросії" (1830), а й великою мірою під її впливом став українофілом. Перше видання історії України вийшло в Москві 1822 року під назвою "История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края". Написана вона на замовлення і при активній участі губернатора Полтави кн. Рєпніна, відомого своїми українофільськими настроями та участю у благодійних справах у царині активного сприяння розвитку української культури і науки.

Рєпнін підтримував безпосередній зв'язок з членами Комісії по встановленню дворянських прав і привілеїв або їх дітьми; володів багатьма архівними документами і широкими можливостями, потрібними для зібрання й укомплектування історичних архівів. Палкий патріотизм, сповідування "сепаратистської ідеї" М.Рєпніна навели М.Драгоманова на думку про його авторство "Історії Русів", яке проте довести не вдалося, натомість його вагома причетність до створення "Історії..." Бантиш-Каменського очевидна.

Імпульсом для написання української історії, як вважають деякі українські історики, могли послужити спотворена історія України проросійськи чи пропольськи настроєними істориками-чужоземцями та "История государства Российского" М. Карамзина, дев'ять томів якої вийшли впродовж 1816-1821 рр. Саме 1816 року молодий, перспективний, високоосвічений юнак Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський нехтує дипломатичною кар'єрою в столиці (Петербурзі) і переходить на роботу в канцелярію українського військового губернатора М. Рєпніна-Волконського в провінцію (Полтаву).

Тут він мав необмежені можливості для вивчення документального історичного матеріалу і використав їх максимально. Про це свідчить написана на одному подиху та видана в одному році перша узагальнена історія України в чотирьох частинах, схвально зустрінута знавцями української старовини. Сам Карамзін звернувся до автора з листом-подякою: "Приношу Вам искреннейшую благодарность за обязательное доставление мне вашего любопытного творения. Я прочитал несколько глав с живейшим удовольствием . Вы

идете по следам вашего незабвенного родителя, который прославил себя трудом общепользным"[6,с.526].

Вже пізніше український історик Д. Багалій назвав працю Бантиш-Каменського першою спробою повної систематичної історії України, хоч (не з вини автора) далеко не бездоганну в науковому сенсі: "Невдача заключалась не так в самом авторові,- писал він,- як у тодішнім стані південноросійської історіографії"[1,с.2] (підкреслення наше.- О.М.). Працю над "Історією Малої Росії" Бантиш-Каменський продовжував і далі, після її публікації, впродовж 20 літ. Результатом її стали друге (1830) і третє видання (1842) – значно, змінені, доповнені, стилістично удосконалені. Якщо перше видання "Історії..." написане під впливом і в методологічному руслі "Истории Государства Российского" Карамзіна, то в другому і третьому російського історика витіснила, якщо не зовсім, то достатньо відчутно, – "Історія Русів".

У час праці над другим виданням "Історії Малої Росії" (1830) Бантиш-Каменський вже володів четвертим списком повного тексту "Історії Русів" – копією, зробленою із стародубського рукопису і переданою йому губернським чернігівським маршалком Степаном Михайловичем Ширавєм.

В переліку використаних рукописних джерел під пунктом 11) читаємо: "Любопытная рукопись сія" ведена съ давнихъ лет – так сказано в предисловіи къ оной – въ кафедральномъ могиловскомъ монастыре искусными людьми, сносившимися о нужныхъ свѣдѣніяхъ с учеными мужами Кіевской Академіи и разныхъ знатнейшихъ монастырей, въ особенности тех, в которыхъ проживаль монахомъ Юрій Хмельницкій, прежде бывший гетманъ малоросійскій, оставивший в нихъ многія записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновія Хмельницкаго, и самыя журналы достопамятностей и деяній народныхъ; вновь же пересмотрена и исправлена преосвященнымъ архієпископомъ белорусскимъ Георгіємъ Конисскимъ." – Она кончается 1708 годомъ"[2,с.111].

У першому ж Бантиш-Каменський користувався переважно "безсмертним твором"[2,с.VIII] Карамзіна "История Государства Российского", що відбилось на ідеології "Історії" щодо трактування деяких історичних подій і постатей, особливо неприємних для російського вуха "сепаратистських" ідей. Тому, крім хвалебних рецензій на свою працю, Бантиш-Каменському цілком справедливо зауважували і негативні сторони її: відсутність чіткої методики вивчення; описовість; перевантаженість архаїзмами мови, некритичний характер викладу тощо.

При підготовці "Історії..." Бантиш-Каменського до другого видання відбулися кардинальні зміни в суспільстві (розгром декабристського руху) і в особистому житті історика (призначення губернатором Тобольська (1825), несправедливі звинувачення і судовий процес, що затягнувся аж на шість років (1828-1834). Зазнав якісних змін і світогляд історика. За короткий час праці над першим виданням "Історії Малоросії" неможливо було досконало вивчити не тільки архівні матеріали з історії України, а й, головне, - життя, мову, побут, етнографію українців. Цю прогалину (крім природженого таланту історика, успадкованого від батька, неймовірної працьовитості і наукової сумлінності) Д.Бантиш-Каменський заповнив при допомозі оточення - української дворянської інтелігенції з її ідеологічними концепціями, принципами і помислами і великою мірою під впливом "Історії Русів", що захопила його багатством фактичного матеріалу, "красою" стилю і вільнолюбною ідеєю.

При підготовці другого видання своєї праці літопис "Історія Русів" стає для нього настільною книгою-енциклопедією козащини. З її допомогою він спростовує сфальсифіковані іншими істориками факти, доповнює недостатньо висвітлені ним же історичні факти у першому виданні; виправляє, корегує, уточнює сумнівну, на його думку, рачію нового кумира - автора "Історії Русів".

Це вже не той недосвідчений історик-початківець, який з побожністю і беззастережно приймав написане авторитетами типу Карамзіна, а зрілий, загальноновизнаний авторитетний учений-енциклопедист, який вважає своїм громадянським обов'язком історика очищувати від намулу джерело історичної істини і закликає до цього наступні покоління: "Соображая сіе повествованіе съ краткимъ извѣстіемъ Миллера, можемъ смело отнести оное къ 1589 году. Хвала и честь сынамъ Малоросіи, сохранившимъ для потомства деянія ихъ предковъ!

Но не менее дееписателю временъ новейшихъ предстоитъ трудъ очищать сей мутный источникъ. Вотъ еще примѣръ, сколь осторожно надобно почерпать изъ онаго: тамъ, в числѣ гетмановъ, находится князь Михайль Вишневецкій, о мнимыхъ подвигахъ котораго противъ турокъ и татаръ отзывается съ похвалами одинъ летописатель. Князь Михайль Вишневецкій никогда не былъ гетманомъ малороссійскихъ казаковъ. Они состояли въ то время подъ начальствомъ Свирговскаго. Вишневецкій былъ первымъ кастеланомъ кievскимъ, старостою каневскимъ, черкасскимъ, любецкимъ, умеръ въ 1584 году и погребенъ въ Кіево-Печерскомъ монастыре"[2,с.89].

Не піддаючи сумніву чесність автора "Історії Русів", Д.Бантиш-Каменський не пропускає повз увагу найменшу його неточність, перебільшення або фантазію, супроводжуючи посилення на це джерело своїми примітками, коментарями, а при потребі й зауваженнями. "Въ летописи преосв. Конисскаго упомянуто: "будто униатское духовенство въ Бресте Литовскомъ предало оскорбленію греко-россійскихъ духовныхъ и, урезавъ имъ бороды, изгнало съ сомнища своего, лиша ихъ сана и должностей". Последнее могло быть, но неимоверно, чтобы Острожскій, своими оруженосцами страхъ на польскихъ пословъ наведшій, допустилъ католиковъ ругаться надъ духовенствомъ греческимъ: и пастыри православные въ такомъ случае действовали на соборе столь безбоязненно, решительно?" [2, с.504].

Для більшої переконливості своїх спростувань Д.Бантиш-Каменський аргументує їх думками інших учених-істориків: "В летописи преос. Конисскаго сказано: "что Наливайко посаженъ в медный быкъ вместе съ тремя полковниками; что быка жгли несколько часовъ малымъ огнемъ, пока слышанъ былъ вопль и стонъ страдальцевъ, что, наконецъ, тѣла ихъ обращены в пепель". Вотъ какимъ образомъ описываетъ сіе событіе и происхождение гетмана казаковъ Петръ Янчинскій въ жизни Жолкевскаго: "Наливайко былъ сынъ острожскаго гражданина, родился в новомъ городке Заславскаго округа. Отець его имель трѣхъ сыновей, отличавшихся своимъ нечестіемъ". (Здесь считаю нужнымъ заметить, что Янчинскій нечестіемъ называетъ приверженность к вере греческой). "Старшій — былъ протопопомъ соборнымъ в Острожскомъ замке и при томъ самый закоснелый раскольникъ; передъ смертію своею запретили хоронить себя при церкви, представляя тому слѣдующую причину: знаю, говоритъ онъ, что в Остроге водворится латинская вера, почему и похороните меня в поле, дабы и кости мои не сблизились съ латинскою церковью. — Меньшій братъ Наливайкинъ, шинкаръ, торговалъ шубами не уступая старшему въ нечестіи; самъ Наливайко, оставя шубное ремесло, записался въ казаки, избранъ потомъ предводителемъ возмущившеюся чернью, неоднократно разбить Жолкевскимъ, взятъ в пленъ съ несколькими полковниками. Когда его вели скованного по Львовской площади, то, проходя мимо митрополичьей церкви, Наливайко, покачавъ головою, сказалъ: о церковь! церковь! въ тебе стояли-бы лошади; я обратилъ бы тебя в конюшню. Въ Варшаве днемъ и ночью держали его по-казацки, не давали ему спать: лишь только сонъ начиналъ смыкать вежды его, стоявшіе вокругъ воины пробуждали Наливайка обухомъ секиры; потомъ посаженъ онъ былъ на раскаленнаго коня, увенчанъ раска-

лѣннымъ венцомъ и, наконецъ, казнѣнь".Сии подробности почерпнути Г.Энгелемъ (стр. 105 и 106 Украин. Истор.) изъ библиотеки графа Оссолинскаго"[2,с.504].

Категорично гостро відреагував Д.Бантиш-Каменський на розповідь в "Історії Русів" про грамоту царя Олексія Михайловича, передану Б.Хмельницькому через боярина Василя Бутурліна: "Грамоты сей в архивскихъ делах не имееется,- читаемо в "Примітках..."- Помещенная въ "Исторіи Руссовъ" не заслуживаетъ вероятія. Въ ней слогъ совсемъ отличный: вместо царскаго милостиваго слова, написано почтительное слово: въ одномъ месте гетмана называютъ предостойнымъ гетманомъ,въ другомъ: гетманушкомъ и тому подобное"[2,с.526].

Д.Бантиш-Каменський посилається на "Історію Русів" як на історичне джерело понад 90 разів у всіх частинах своєї "Історії Малої Росії" і в третьому виданні (1842), чим, безперечно, сприяв популяризації рукопису і наближував час його публікації. По-друге, могутній вплив "Історії Русів" на історичні погляди Бантиш-Каменського засвідчили зміни, внесені Бантиш-Каменським у другому і третьому виданні, а саме:

- здійснено літературну обробку тексту;
- проведено структурні зміни (замість 4-х— 3 самостійних частини з точною хронологічною назвою: 1 — "От водворения славян в сей стране до присоединения оной в 1654 г. к Российскому Государству царем Алексеем Михайловичем"; 2 — "От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в гетманы Мазепы; 3 — "От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства";
- введено додаткові розділи, пов'язані з етнографією України: розмірковування автора про українську мову, про побут і звичаї корінного населення тощо;
- поглиблено соціально-економічний аспект історії Лівобережжя після 1654 року;
- підкреслено автохтонність українського населення;
- докладніше трактується історія Гетьманщини 1654-1764 рр;
- розширено матеріал про гетьманів І.Мазепу, Л.Полуботка, Д.Апостола, К.Розумовського та ін. "автономістів"-патріотів, які боролися за збереження самобутності суспільно-політичного устрою Гетьманщини (Лівобережної України), офіційно підданих анафемі. Це особливо стосується гетьмана Мазепи, про якого офіційна російська історіографія писала тільки в негативному плані як про зрадника царя і Росії.

Заслуга Бантиш-Каменського в тому, що він показав, "на відміну від офіційних ідеологів, не тільки негативні, а й позитивні сторони діяльності і характеру І.Мазепи. Про нього історик писав як про людину обдаровану від природи "умом необыкновенным", високоосвіченого, "но с хитростью, осторожностью Выговского", зі злобою, підозріливістю, "любостязанием" Брюховецького, перевершуючого Дорошенка "в славолюбии, всех в неблагодарности". Дії Мазепи в період шведської кампанії 1708-1709 рр. автор характеризує однозначно: зрадництво. Тим не менше, йому імпонувала політика гетьмана і його наступників, спрямована на збереження попереднього суспільного устрою Гетьманщини. Однак вчений зробив не зовсім вірний висновок: "ніби Петро І хотів перемінити Малу Росію тільки із-за старшинських зрад. Він не усвідомлював, що головною причиною тому була нетерпимість імператора до будь-яких обмежень особистої деспотичної влади"[4, с.16].

Такі "русофільські" прояви Бантиш-Каменського український вчений-історик Володимир Кравченко схильний пояснити цензурними проблемами. Принаймні так пояснює різницю рукопису першого розділу "Історії Малої Росії" Бантиш-Каменського, що знаходиться в рукопис ному відділі Петербурзької бібліотеки ім. М.Салтикова-Щедріна, і першою частиною книги 1822 року видання. Скрупульозна робота над обома текстами, аналіз вилучених "делікатних" проблем історії України", а саме:

- коментаря-спростування Бантиш-Каменським історичного епізоду про намір І.Мазепи (переданий усім способом через миргородського полковника Данила Апостола, як інтерпретує російський історик І.Голиков) купити свою реабілітацію у Петра І ціною видачі Карла XII; висновку Бантиш-Каменського, що після смерті гетьмана Скоропадського "погребены права и вольности малороссийские, храбрыми: Косинским, Наливайком, Тарасом, Павлюком, Остряницею, Гуном и, наконец, безсмертным Зиновием Хмельницким в течении полвека, кровью приобретенных"[7, с.66];
- знаменитої промови Полуботка перед Петром І тощо – привели до висновку: "Певно, що згадані зміни мали цензурний характер і були спрямовані на те, щоб знизити рівень звучання станового патріотизму українського дворянства і виключити все, що могло нагадати завуальовану критику кріпацтва"[7, с.67].

Висновок, безперечно, правильний, але далеко невичерпний. Дослідник, як нам видається, пішов проторено-збитим шляхом, традиційно звинувативши драконівську царську цензуру. Та у даному

випадку такий "локально-банальний" висновок не може задовольнити. Свого часу, згадуючи лекції Соловйова, історик Бестужев-Рюмін писав: "Запитаємо людину, з ким вона знайома, і ми пізнаємо людину; запитаймо народ про його історію, і ми пізнаємо народ". Цими словами Соловйов почав свій курс 1848 року, коли я мав щастя його слухати: в історії народу ми його узнаємо, але тільки в повній історії, де на перший план виступають суттєві риси, де все випадкове, несуттєве відходить на другий план, віддається в жертву збирачам анекдотів, любителям "курйозів і раритетів". Хто так високо тримав свій прапор, той вірив у майбутнє людства і старався виховати підрастаюче покоління в цій високій вірі"[3,с.256-257].

На жаль, дослідник зацікавився змінами тільки першого видання і зовсім не прийняв до уваги зміни другого (1830) і третього (1842) видання, наведені нами вище, де в цілому ряді епізодів "делікатні" епізоди історії України" підсилені, розширені і поглиблені, а отже, відчутно нівелюють висновки пана Кравченка.

Тим більше, що друге видання книги вийшло після розгрому декабристів, коли новий цензурний закон 1826 року позбавив університети цензурних прав, зосередивши цензурні інституції у двох російських столицях; що історичні праці про минуле України ретельно "фільтрувались"; що найменші відступи від норм російської мови чи офіційної ідеології самодержавства, розробленої міністром Уваровим, зазнавали систематичного, жорстокого переслідування; що навіть мізерна кількість української художньої продукції не мала місця для публікацій; що сам історик позбавлений посади, не мав маєтку і, відсторонений від суспільного життя, залишився без засобів до існування.

Отже, можемо дивуватися мужності Бантиш-Каменського за все ж таки наявні ідеї "українського дворянського сепаратизму" у другому і третьому виданні, що дозволили йому залишитись "справжнім істориком, а не поверховим оповідачем чи переписувачем"[6,с.526], як назвав його О.Пушкін у листі від 26 січня 1835 р.; по-друге, доповнити висновки шановного пана Кравченка з акцентом на світоглядні позиції Бантиш-Каменського, його наукові і політичні уподобання, які, крім цензурних заборон та фільтрів, мали пряме відношення до змін ранніх, залежних від "Истории Государства Российского" Карамзіна і змін пізніших, зроблених під впливом "Історії Русів" псевдо-Кониського).

Крім нього, М.Возняк вважає, що списками "Історії Русів" користувалися ще й такі польські письменники і вчені, як М.Чайковський, Б.Трентовський (1842), Б.Юндзілл (1845) та ін.

Отже "Історія Русів" відбила духовний клімат України досліджуваної доби, історичне буття українського народу. Вона визначила нові орієнтири розвитку національної культури, що характеризувався нестабільністю у фундаментальних духовних цінностях Європи і Росії, коли переосмислювалися усталені погляди, ішов пошук у літературі. Визрівали нові історичні цінності, усвідомлювалася необхідність органічно і прискорено увійти в європейський культурний контекст.

Перші десятиріччя XIX ст. українська історіографія черпає (крім старої історичної традиції) з могутнього джерела народного життя, мови, словесності. Історичні пісні, думи, перекази і легенди в добу романтизму, започаткованого в Західній Європі вже в другій половині XVIII ст., набувають ваги історичних пам'яток, яким часто віддавали перевагу над писаними документами, як це спостерігаємо в "Історії Русів", що сама прислужилася Д.Бантиш-Каменському, М.Маркевичеві, М.Максимовичеві, О.Бодянському, О.Лазаревському та ін. Вже тоді Українська історіографія, яка раніше мала на увазі передусім державу та її розвиток, починає ставити в центр уваги народ, його життя, історію народних рухів. Досліджуючи спочатку народ як об'єкт історії українські історики в другій половині XIX ст. висуває його на чолі українського історичного процесу. "Це визначило новий напрям української історіографії, який при певних відмінах в різні часи і в різних дослідників, був об'єднаний однією основною ідеєю – ідеєю народництва", підтвердженням чого і є "Історія Русів" – живий доказ про нетлінність і невмирущість державно-національної традиції. Ось чому Голос анонімного автора зазвучав ерохонською трубою, рятуючи честь свого покоління – політично індиферентного, вмираючого, німого свідка руїни автономії краю. І впродовж десятиліть він будив приспані думки про волю рідного краю, націлював нові покоління на реалізацію ідеї автономії України. А зберігши автономістичний принцип, він через голови недолугих зрадників та перекинчиків переніс його в пізніші часи, "коли його можна було вже до нового дерева прищепити і на нових підвалинах заснувати". Як автор-художник, псевдо-Кониський засвоював естетичні принципи літопису, сприймаючи його як національний український тип розповіді про минуле, як особливу художню систему, що зафіксувала український погляд на історичні події, історичних осіб, на долю України.

"Історія Русів" завершила "козацьке" літописання – основу історіографічного мислення українців, зв'язаного з характером державотворення тієї доби. Вона зайняла особливе місце в історії української державницько-суспільної думки, вона була імпульсом і джерелом творення нової української літератури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д.И. Новый историк Малороссии: Рецензия на кн. А.М. Лазаревского "Описание старой Малороссии".- Спб, 1891.
2. Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Репринтне видання.- К., 1993.
3. Бестужев - Рюмин К.Н. Биографии и характеристики.- Спб, 1882.
4. Гуржий О.І. Штрихи к портрету "настоящего историка" // Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Репринтне видання.- К., 1993.
5. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії Державна школа: Історія. Політологія. Право.- К.,1996.
6. Карамзин и Пушкин. Письма их к Д. Н. Бантиш-Каменскому. 1818-1835 //Русская старина.- 1871.- № 4.
7. Кравченко В. Рукописна "История Малой России" Д. М. Бантиш-Каменського. //Київська старовина.- 1992.- Ч.5.
8. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.//Збір. творів: У 50 т.- К., 1984.- Т.41.
9. Шевчук В. Українські літописи XVII-XVIII століть як чинник державотворення //Козацька держава.- К., 1995.

І.О.ВОРОНЧУК

ІСТОРИЧНА ДЕМОГРАФІЯ УКРАЇНИ XVI-XVIII СТ.: СТАН, ПРОБЛЕМИ, МЕТОДИ

Серед малодосліджених проблем вітчизняної історії залишаються проблеми історичної демографії, особливо так званої достатистичної ери, тобто до XVIII ст. Такий стан демографічної проблематики пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Помилкові уявлення про роль і місце народонаселення у суспільному розвитку призвели до того, що демографія була зведена до рівня реєстратора статистичних матеріалів і перетворилась на одну із забутих галузей наукового знання[1]. Незважаючи на те, що деякі поодинокі вчені, як наприклад, один з найвидатніших українських демографів і статистиків М.В.Птуха[2], звертали увагу на важливість розробки демографічної проблематики, історична демографія, залишилася поза увагою українських вчених. М.Ю.Брайчевський кваліфікує сьогодинішній стан історичної демографії в Україні як катастрофічний[3].

В той же час будь-яке системне вивчення того чи іншого суспільства не може обійтися без аналізу демографічних явищ. Автор теорії демотичного чинника в історичному процесі М.М.Ковалевський вважав, що "главным фактором всех изменений экономического строя является не что иное как рост населения"[4]. При цьому він зауважував, що на історичний процес рівною мірою впливають як

зростання, так і зменшення населення. Аналогічної думки дотримувався і один з найвідоміших представників французької школи "Анналів" Ф.Бродель, який, в свою чергу, вважав чисельність населення "чудовим індикатором", котрий підбиває підсумок успіхів і невдач. "Якщо людей стає більше, відбувається і піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше - міст; зростають масштаби пересування людей"[5].

Відставання вітчизняної історичної демографії особливо гостро відчувається на тлі досягнень західноєвропейської демографічної науки. Визнання актуальності і важливості демографічної проблематики викликало на Заході інтенсивну розробку історико-демографічних досліджень. Причому, якщо в 50-х роках в центрі уваги західноєвропейських істориків і соціологів були проблеми, пов'язані з економічними передумовами зростання і спадів населення, вивчення демографічної динаміки, густоти залюдненості різних регіонів, чисельності різних соціальних груп, то в наступні роки вони перейшли до вивчення таких феноменів, як модель шлюбу, сімейні взаємовідносини, становище жінки в родині і суспільстві, її права та обов'язки, дитина та ставлення до неї тощо. Крім того, ними були розроблені цілий ряд методик для дослідження таких складних питань як структура сім'ї, рідні та ін. В результаті історична демографія перетворилася з описової історії народонаселення на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів.

В українській історіографії широка демографічна проблематика, як-от: характер родини та її структура, масова демографічна поведінка, народження і смертність, взаємовідносини братів і сестер, батьків і дітей, уявлення про сім'ю, шлюб, любов, включаючи вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства, особливо ранніх історичних періодів майже не зачіпались.

Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний вивчення проблем історичної демографії. Адже саме в демографічних процесах і явищах втілюється найважливіший в історії "людський фактор", найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям. Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має стати об'єктом серйозного вивчення з точки зору історичної демографії.

Проте в українській демографії залишаються недослідженими не тільки широка демографічна проблематика, але навіть і питання кількісної характеристики населення України XVI-XVIIст. В різний час цими питаннями займалися такі дослідники як А.Павіньський, О.Яблоновський, М.Ф.Владимирський-Буданов, В.О.Романовський, О.І.Баранович, О.С.Компан, І.П.Крип'якевич, М.Г.Крикун, С.І.Копчак та ін. Однак, вчені виходили з різних, іноді протилежних, методологічних концепцій щодо характеру залюднення України та користувалися різними джерелами і методичними засадами при своїх обрахунках чисельності населення. В результаті на сьогодні ми маємо декілька оцінок чисельності людності як окремих регіонів, так і України в цілому, котрі суттєво розходяться між собою.

Одним з перших розпочав демографічні дослідження на українських матеріалах О.Яблоновський, котрий виходив з теорії про культурницьку місію польської шляхти по освоєнню українських земель. За його підрахунками на Волині й Поділлі наприкінці XVIст. мешкало 391.516 жителів, а на території Київського та Брацлавського воєводств - 545.380[6]. М.Ф.Владимирський-Буданов, проводячи свої розрахунки по Київському воєводству, був настільки збентежений одержаним результатом у 17.000, що абсолютно довільно збільшив його у кілька разів[7]. На території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств разом у другій половині XVIIст. він нараховував близько 1млн. осіб[8]. О.І.Баранович вважав кількісні оцінки М.Ф.Владимирського-Буданова заниженими у багато разів. Досліджуючи матеріали подимного тарифу 1629р., він склав реєстр поселень Волині із зазначенням кількості житлових споруд у кожному з них і, довівши значно більшу заселеність Волині, обраховував чисельність її мешканців у першій половині XVIIст. на 655тис.[9] На Брацлавщині в цей же час, за його розрахунками, проживало щонайменше 550тис. чоловік, а в південній Київщині - 1.400тис., тобто разом біля 2 мільйонів[10]. Населення Галичини він обчислював у 1.100тис. осіб[10]. М.Г.Крикун обраховує населення Волині на 770тис.[11] Демографічні дослідження Лівобережної України другої половини XVIIст. належать В.О.Романовському. Критично проаналізувавши переписні книги 1666р., він обраховував населення Лівобережжя на 500тис.[12] Проте, О.С.Компан зазначала, що переписні книги так само, як і податкові реєстри, на підставі яких проводили свої обрахунки О.Яблоновський, М.Ф.Владимирський-Буданов, О.І.Баранович є неповними щодо кількості податкових одиниць[12]. На підставі дванадцятикратного розміру сплати поборового податку в Київському воєводстві 1628р. О.С.Компан зробила висновок, що податковою одиницею виступало велике дворище, на котре вона

рахувала пересічно 12 димів. Виходячи з цього й опрацювавши дані подимних реєстрів Київського і Чернігівського воєводств за 1629, 1631 та 1640рр., дослідниця визначала їхнє населення в 1.750тис. мешканців[12], а Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств разом на середину XVIIст. - у 3.200тис.[11] Проте з цією методикою обрахунків О.С.Компан не погодилися М.Г.Крикун і З.Гульдон[13]. М.Г.Крикун не обмежився лише критикою, а на підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648, 1650рр. з іншими джерелами уточнив кількість поселень та розташованих у них житлових будівель ряду воєводств Правобережної України першої половини XVIIст[15].

Здавалося б, що тепер, маючи більш-менш уточнене число населених пунктів та розташованих у них житлових споруд, за тодішньою термінологією - "димів", можна легко вирахувати чисельність населення як окремих воєводств, так і цілої України XVI-XVIIст. Однак тут постає проблема середнього коефіцієнту, себто пересічного числа мешканців одного диму. Практично майже всі вітчизняні дослідники виходять з коефіцієнту, що дорівнює 6. Ця традиція бере свій початок від Ю.Крижанича, котрий свого часу зауважував, що за тодішніх умов при числі дітей в родині менше чотирьох годі було сподіватися будь-якого зростання населення[16]. Це число виявилось настільки магічним, що мандруючи з однієї праці до іншої, протягом майже століття не піддавалося критиці й перевірці. Але в той же час було знехтуване ще одне, не менш важливе, зауваження Ю.Крижанича, що це число є мінімальним. Серед сучасних вітчизняних дослідників лише двоє М.Г.Крикун та І.О.Ворончук наважились переглянути й підняти цей коефіцієнт. М.Г.Крикун, виводячи свій коефіцієнт залюдненості диму на підставі списків поголового оподаткування населення 1662р., обчислював пересічно на один дим-родину 6,89 осіб. З урахуванням дітей віком до 10 років, він підніс цей показник до 10. Проте, оскільки це число було одержане на підставі порівняно невеликої кількості маєтків і поселень, він поставився до нього як до нетипового. Однак, вважаючи все-таки залюдненість одного диму вищою шести, М.Г.Крикун підняв його до 6,5[11,с.77]. На підставі дослідження документів актових книг автор даної статті дійшла висновку, по-перше, про значно більшу багатодітність української родини, ніж вважається, по-друге, про заселеність одного диму більш, ніж однією родиною. На основі власних багаторічних досліджень висловлюємо переконання, що навіть визначений нами дуже обережно раніше коефіцієнт диму у 8,4 особи, має бути переглянутий в бік його збільшення[16,с.61].

Крім того, існуючі оцінки населення є абсолютно статичними, вони не враховують вплив тогочасної історичної ситуації на демографічні процеси. Зокрема, у вітчизняній історіографії зовсім не вивчено питання про вплив війн та різноманітних природних катаклізмів (пошестей, неврожайних років, голоду) на демографічний стан і масову демографічну поведінку.

Вивчаючи коливання населення світу, Ф.Бродель, враховуючи саме ці чинники, сформулював теорію демографічних припливів і відпливів, котрі за його висловом були "символом життя минулих поколінь". Виходячи з цієї теорії, він нараховував три великі періоди біологічного зростання населення Європи: перший - з 1100 по 1350рр., другий - з 1450 по 1650рр. і третій - з 1750р., а також два великі спади: вкрай різкий з 1350 по 1450рр. і менш різкий з 1650 по 1750рр.[5,с.15].

На нашу думку, ця періодизація зростання і спадів населення в українських землях вимагає певних коректив. Зокрема, перший період (1100-1350рр.), котрий за Ф.Броделем був періодом біологічного зростання, співпадає з татарською навалою на давньоруські землі, яка спричинила такі великі людські втрати, що сучасники порівнювали її із землетрусом. Що ж стосується спадів, то для України характеристика Ф.Броделя періоду 1650-1750рр. також не відповідає тому трагічному стану речей, що сталися в цей час в українських землях. Якщо в масштабах Європи цей спад може характеризуватися як менш різкий, то для України період, пов'язаний з катаклізмами середини і другої половини XVIIст., був часом катастрофічного зменшення населення і має характеризуватися як період вкрай різкого спаду. Найскладніше переплетення подій Хмельниччини, російсько-польської війни 1654-1656рр., "Руїни", походів Туреччини й Кримського Ханату на Україну у 1672, 1674, 1675, 1677, 1678рр., походів польського війська під проводом Яна Собеського, "великого згону" населення з території Правобережної України на Лівобережну сином гетьмана Івана Самойловича - Семеном Самойловичем 1679р. спричинилося до спустошення й обезлюднення значної частини України. За згубністю впливу на демографічний стан українських земель М.Ф.Владимирський-Буданов навіть порівнював події 1648-1654рр. з результатами татарської навали на давньоруські землі[7,с.79]. Показуючи жахливий вплив воєнних дій на становище цивільного населення, котре потерпало як від польських жовнірів, литовської армії, так і козацького війська та його союзника кримського хана, він писав: "дошедшие до нас исторические данные рисуют ужасающую картину запустения в западной части Южной России"[7,с.80]. На підставі присяжних свідчень під час збору подимного

податку протягом 1648-1654рр. він нарахував 176 поселень тільки одного Кременецького повіту, де в результаті воєнних дій не залишилося, ані жодного житлового приміщення, ані жодної людини[7,с.80-81]. Серед них він називає місто Полонне, яке за подимним тарифом 1629р. налічувало 970 житлових будинків, або, рахуючи навіть за мінімальним коефіцієнтом по 6 осіб на дим, - щонайменше 5.820 мешканців [17,с.133]. Жахливу картину спустошення М.Ф.Владимирський-Буданов розкриває на конкретних прикладах. Якщо у "столечному" місті Луцьку 1629р. рахувалося 546 димів, то в 1649р. - 409, у 1650р. - 182, 1653р. - 50, 1658р. - 14[8,с.82]. У центральному місті Володимирського повіту - Володимирі на 1658р. залишилося тільки 2 будинки з 544, що налічувалися за тарифом 1629р.[8,с.81] За його підрахунками лише польськими жовнірами у Кременецькому повіті було зруйновано 250, а у Луцькому і Володимирському повітах - 370 міст і сіл[8,с.86-87], тобто разом 620 поселень, що становило більше четвертої частини всіх населених пунктів Волині .

Оскільки через військові дії в багатьох селах не засівалися поля, велика кількість населення загинула від голоду. Значна частина мешканців Правобережної України, шукаючи більш спокійні місця проживання, залишала свої оселі і переселялася у східну частину України. Багато поселень спіткала доля села Лосятина, від котрого залишилося тільки "місце голое..., подданныхъ немає, однихъ татарове выбрали, а другіе померлы, а третіе на Украину поутекали"[8,с.90]. Однак жоден з дослідників до цього часу не взявся підрахувати втрати українського населення внаслідок зазначених вище подій.

Однією з найскладніших нерозв'язаних історико-демографічних проблем цього періоду є проблема ясиру, тобто полонених, з України. Зазнаючи протягом кількох століть систематичних і спустошливих татаро-турецьких нападів, українське населення несло величезні втрати. Метою більшості з цих набігів був не стільки грабіж місцевої людності, скільки захоплення полонених, котрих татари продавали на східних ринках, одержуючи за "живий" товар значні кошти[18]. На одного татарського воїна під час таких наїздів припадало від 10 до 25 бранців. Тільки під час великих військових походів, на думку Я.Р.Дашкевича, захоплення людей не було на першому місці.

* За підрахунками М.Г.Крикуна на середину XVIIст. у Волинському воєводстві нараховувалося 2375 населених пунктів.

Під час нападів середніх (20-30тис. війська) і дрібних (2-3тис.) заго-нів головним завданням було вибирання ясиру[19,с.43].

У польській історіографії складені каталоги татарських набігів. А.Валавендер нарахував 84 татарські наїзди, що сталися впродовж 1450-1586рр., а М. Горн на підставі актового матеріалу Львівського історичного архіву склав перелік татарських нападів на українські землі протягом 1600-1647рр[20]. Проте, вони не подають відомостей про кількість виведеного напасниками полону. Хронологія татарських нападів на українські землі міститься також у працях А.Й.Ролле, Т.Корзона, Б.Барановського. М.С.Грушевський подав реєстр татарських наїздів на Барське староство[21].

Докладну вибірку татаро-турецьких нападів на українські землі з польських "Хронік" Мартина та Іоахима Бельських і Матвія Стрийковського зробив Я.І.Дзира[22]. В.В.Панашенко додала повідомлення деяких українських літописів про набіги кінця XV-першої половини XVIст.[23] Нами складено каталог татаро-турецьких наїздів на українські землі протягом XVI-першої половини XVIIст. за українськими літописами[24]. Як правило, літописи повідомляють про великі (80-100тис. напасників), або середні (20- 30тис.) напади. Про вторгнення невеликих чамбулів у 2-3 тисячі війська, або ще дрібніших - у 100-300 осіб взагалі не зазначається, оскільки вони були настільки звичним і поширеним явищем, що й перерахувати всі було неможливо. На превеликий жаль, дуже рідко літописи зазначають кількість захоплених у полон людей, обмежувшись, нотатками на зразок: "Татаре пречиській одного року больш ніжлі п'ять крот були і много людей побрали..."[25]. Кількісні показники виведеного або відбитого полону зазначаються тільки в дев'яти із 74 відмічених літописами нападів, під час яких було забрано в неволю 615 тис. полонених. Я.І.Дзира, зазначаючи складність загальних статистичних підрахунків, наводить за "Хроніками" протягом XV-XVIст. 62 татаро-турецькі напади на українські землі, під час десяти з яких було виведено до Криму біля півмільйона (489.410) бранців. Проте, Я.І.Дзира вважає це число перебільшеним[22,с.102]. Я.Р.Дашкевич, не поділяючи його думки, навпаки, стверджує, що Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українського люду. За попередніми підрахунками Я.Р.Дашкевича ясир з України лише протягом XV-середини XVIIст. дорівнював 2-2,5мільйонам[19,с.45]. Б.Барановський обраховує середні щорічні втрати населення Речі Посполитої у 20 тисяч, а загальну кількість полону за 1474-1694рр. - на один мільйон[26,с.49]. Проте його методика обчислення ясиру викликала, на нашу думку, цілком слушні критичні зауваження А.Фішера, котрий висловив сумнів щодо коректності їх загальних підрахунків, оскільки не всі напади

відомі. Крім того, він, як і Я.Р.Дашкевич, вважає, кількісні показники полону, що містяться в джерелах меншими, ніж вони були в дійсності[19,с.44].

Ми також приєднуємося до думки, що ці підрахунки мають досить гіпотетичний характер, оскільки на сьогодні ми не маємо навіть повного каталогу всіх нападів. Для вирішення цієї проблеми потрібні додаткові ретельні архівні пошуки істориків і архівістів. Формулюючи питання ясиру як історико-демографічну проблему, Я.Р.Дашкевич цілком слушно визначає одним з найголовніших завдань істориків комплексне дослідження джерел найрізноманітніших типів з метою складення якомога повнішого каталогу турецько-татарських набігів з їх докладними хронологічними даними, відомостями про територію, охоплену нападами, кількість напасників і захоплених полонених, про знищення та руйнацію поселень тощо[27,с.41].

Відсутні також серйозні дослідження етнічного складу населення в межах усієї України XVI-XVIIст., хоча на її території мешкало чимало поляків, вірмен, греків, євреїв, татар, турків, караїмів, волохів та представників інших народів. Лише побіжно заторкали це питання О.Яблоновський, О.І.Баранович, О.С.Компан. Є окремі праці, присвячені, зокрема, єврейському населенню ВКЛ[28], але на сьогоднішній день їх дані могли б бути доповнені новими матеріалами, що містяться в архівах.

Не висвітлено також питання соціального складу українського населення. Незважаючи на те, що його не обходила своєю увагою більшість вже згадуваних дослідників, воно потребує своєї додаткової розробки. Спроби обрахунків співвідношення різних страт тогочасного населення (сільського і міського, шляхетського стану, духовенства) робили О.Яблоновський, О.І.Баранович, І.П.Крип'якевич, О.С.Компан, Н.М.Яковенко та ін. Особливо цікавими в цьому плані є праці О.Яблоновського, котрий виводив кількісні показники не тільки окремих верств українського люду, а навіть різних груп всередині них, зокрема, фільваркової челяді, городників та коморників серед селянства. Проте і в цьому питанні висновки вчених дуже розійшлися. Достатньо лише згадати розбіжності в оцінках чисельності тогочасного міського населення. Так, О.С.Компан обраховувала чисельність міського населення Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств у середині XVIIст. на 46 відсотків від його загальної кількості[12]. І.П.Крип'якевич вважав, що в містах Київського воєводства мешкало більше 50% його населення, а О.Яблоновський рахував міське населення Київщини і Брацлавщини взагалі на 63%[29]. Недосконалими, на наш погляд, є також

обрахунки українського нобілітету сучасними дослідниками, котрі також виходять з традиційного коефіцієнту 6 осіб на родину[30].

Таким чином, історична демографія України залишається широким полем для сучасних досліджень. Найважливішого значення набуває потреба розширення джерельної бази. Тільки зібравши весь джерельний матеріал, можна отримати певні статистичні підстави для визначення кількісних характеристик різних груп суспільства, простеження демографічної динаміки, процесів урбанізації, міграції населення тощо. На цій основі можна буде приступити до формально-кількісного моделювання демографічних явищ, створення сімейно-шлюбної моделі, типологізації родинної структури, вивчення масової демографічної поведінки та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шелестов Д. История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии. - М., 1980. - С.3
2. Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVI-XVIII веков. - М., 1945. - С.14.
3. Брайчевський М.Ю. Міфологія в українській історіографії // Тези доповідей I наукової конференції київського осередку Українського історичного товариства. - К., 1993. - С.4.
4. Ковалевский М.М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. - СПб., 1899. - С.2.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIIIст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. - К., 1995. - Т.I. - С.14-15.
6. Źródła dziejowe. Wolyn i Podole. - Warszawa, 1889. - Т.XIX. - С.73.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XVв. до Люблинской унии(1569) // Архив Юго-Западной России. - К., 1890.-Ч.VII. - Т.II. - С.33.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1888. - Т.XXII, июль. - С.109.
9. Баранович Ол. Залюднення України перед Хмельниччиною. I. Волинське воеводство. - К., 1930. - С.32-34.
10. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVIв. // Исторические записки. - 1950. - Т.32. - С.201,207-209.
11. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воеводства у першій половині XVIIст. // 3 історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип. 24. - Львів, 1988. - С. 80.
12. Компан О.С. Міста України в другій половині XVIIст. - К., 1963. - С.52-53.
13. Компан О.С. До питання про заселеність України в XVIIст. // Український історичний журнал. - 1960. - №1. - С.77.
14. Guldon Z. Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. - R.III. - № 3. - Warszawa, 1965. - S.561-566;

- Крикун М.Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI - середини XVIIст.в радянській історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип. 16. - Львів, 1980. - С.75.
15. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства... - С.71 - 82; Його ж. Населення Подільського воєводства в першій половині XVIIст. // Український історико-географічний збірник. - Вип.І. - К., 1971. - С.115 - 135.
 16. Крижанич Юрий. Русское государство в половине XVIIв. Рукопись времен Алексея Михайловича. - М., 1860. - Ч.II. - С.88.
 17. Кіку І.О.(Ворончук І.О.) До питання про чисельність населення Волині в 30-40-х рр. XVIIст. // Український історико-географічний збірник. - К., 1985. - С.61.
 18. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. - Київ-Львів, 1966. - С. 185.
 19. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV-перша половина XVIIст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К., 1993. - С.43.
 20. Walawender A. Kronika klask elementarnych w Polsce i w krajach sasiednich w latach 1450 - 1586. Cz. 2. Zniszczenia wojenne i pozary. - Lwów, 1935; Horn Maurycy. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci. - Warszawa, 1962. - T. VIII. - Cz. 1. - S.3 - 71.
 21. Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multianskich. - Warszawa, 1880; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. - T.1-2. - Kraków, 1912; Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. - Łódź, 1948; Його ж. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632 - 1648. - Łódź, 1949; Грушевський М. Барское староство. Историко-статистический очерк. - К., 1994. - С.63-68.
 22. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII - XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. - К., 1961. - Вип. 1. - С.83-102.
 23. Панащенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV-першій половині XVIст. // Феодалізм на Україні: 36. наукових праць. - К., 1990. - С. 114 - 132.
 24. Для складення каталогу були опрацьовані: 14 списків "Западно-русской летописи" // ПСРЛ. - М., 1980. - Т.35; СПб., 1907. - Т.17); Киевская летопись // ПСРЛ. - М., 1980. - Т.35; Волинская короткая летопись // Там же; Густынская летопись // ПСРЛ. - СПб., 1843. - Т. 2; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1971; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. - К., 1992; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. - СПб., 1904. - Т. 13, первая половина; Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. - К., 1856. - Т. 1; Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888.
 25. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1971. - С.130.

- 26 Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. - Warszawa, 1952. - S.49.
- 27 Дашкевич Я.Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). - Вінниця, 1985. - С.56; Його ж. Ясир з України... - С.41.
- 28 Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388 - 1569г. - Спб., 1883; Schipper I. Początki Żydów na ziemiach Polskich i ruskich. Almanach żydowski za rok 5678 (1917). - Wieden, 1918; Його ж. Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza. Warszawa, 1911; Вишницер М. Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве // История евреев в России. - М., 1914. - Т.1.
- 29 Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С. 34; Źródła dziejowe. -Warszawa, 1897. - Т. XXII. - S. 508-509.
- 30 Яковенко Н.М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVIIст. // Україна і Польща в перелітюд феодалізму. - К., 1991. - С.95.

КАЗАКОВА О. М.

ГЕНЕЗА «НОВОГО ПОРЯДКУ» НА ОКУПОВАНИХ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ОСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (к. 40-х – к. 90-х рр.)

Встановлення «нового порядку» гітлерівською Німеччиною на слов'янських землях у період другої світової війни являло собою спробу здійснити на практиці політичні, ідеологічні і расово-геополітичні концепції німецького фашизму. Саме в Польщі цілі, методи, принципи нацистської окупаційної політики проявилися з максимальною повнотою і певністю. Польща стала моделлю того «нового порядку», що приніс народам гітлеризм.

У вітчизняній історіографії, незважаючи на достаток наукової літератури про другу світову війну дуже мало спеціальних, комплексних досліджень окупаційного режиму на польських землях.

Водночас, окремі питання й аспекти даної теми торкалися в цілому ряді наукових публікацій істориків СРСР, України, Росії.

Говорячи про вітчизняну історіографію, можна виділити два етапи в її розвитку. Перший (до. 40-х–до. 80-х рр.) – це етап так називаної «світової системи соціалізму», коли історична наука в СРСР знаходилася під партійним контролем і всі явища і процеси оцінюва-

лися з «класових» позицій, що нерідко вступали в пряме протиріччя з об'єктивною дійсністю.

На сучасному етапі розвитку, починаючи з 1989 року, виходячи з глобальних змін нашого державного строю і суспільно-економічного життя, відбувається поступове звільнення історичної науки СНД від жорстких догматичних уявлень і стереотипів, і можна говорити про якісно новий другий етап і в розвитку вітчизняної історіографії генезису «нового порядку» у Польщі.

Перші післявоєнні роботи полоністів ґрунтувалися на убогому документальному матеріалі, носили публіцистичний і пропагандистський характер. Основна увага приділялася проблемі радянсько-польських стосунків^[1], процесу формування кордонів післявоєнної Польщі^[2], бойовій співдружності радянських і польських збройних сил^[3].

Вагому групу публікацій складають дослідження, у яких розглядаються проблеми генезису і розвитку польського руху Опору^[4].

Чимало уваги приділялося і проблематиці Варшавського повстання в серпні 1944 року^[5].

Захоплення Польщі фашистською Німеччиною і встановлення «нового порядку» були схематично відбиті в узагальнених працях. Так, у третьому томі історії Польщі з найдавніших часів описується захоплення фашистською Німеччиною польських земель, розділ їх на територію генерал-губернаторства і приєднаних земель^[6]. В більшій мірі економічна політика окупантів, збудована на розоренні і розграбуванні Польщі. Деякі висновки й оцінки застаріли, наприклад, про причини другої світової війни, про радянсько-польську війну 1939 р. Але не варто забувати, що це був перший досвід, на базі того конкретного матеріалу, що був накопичений на той час.

Деякі зведення про пограбування гітлерівцями польського народного господарства містяться в роботі Фоміна В.Т.^[7]. Використанню фашистською Німеччиною ресурсів Європи у воєнних цілях присвячена стаття Телєгіна Ф.И.^[8].

Власне в українській історіографії тема «нового порядку» взагалі не була предметом спеціального наукового розгляду. Окремі моменти її, висвітлені в дисертаційних дослідженнях: Медоварової Т.Г., Рудого Н.А.

Так у роботі Т.Г.Медоварової вказувалося, що для польського села окупаційний режим означав позбавлення земельної власності, голодне існування і перетворення в рабів гітлерівської Німеччини^[9]. Безжалісний грабіж являвся основним елементом знищення польського населення.

У дисертаційному дослідженні Рудого Н.А. «Діяльність польської робочої партії і мобілізація робітничого класу на боротьбу за національне і соціальне звільнення (I.1942-V.1945 р.)» відзначається, що в якості об'єктивних причин радикалізації побудов у польському суспільстві в роки другої світової війни виділяється терор, що поставив під загрозу існування самого народу [10].

Найбільш повними монографічними дослідженнями різноманітних аспектів окупаційної політики гітлерівської адміністрації як на «приєднаних» до Рейху землях так і на території генерал-губернаторства є роботи А.Ф.Носкової [11] і Т.Ю.Григорьянц [12].

У роботі першої із них, на основі великого фактичного матеріалу, в основному почерпнутому з архівів Польщі і СРСР, достатньо вивчено процес знищення економіки країни фашистською Німеччиною. Автор досліджує якими методами та у яких формах нацисти здійснювали експлуатацію людських ресурсів і економічного потенціалу країни, які були соціально-політичні й економічні наслідки їхнього руйнівного панування. А.Ф.Носкова послідовно виділяє чотири етапи в економічній політиці окупантів, освітлює своєрідність і специфіку кожного з них [13]. І хоча роботі притаманна деяка заідеологізованість, її цінність і актуальність незаперечні.

Специфіка економічної і соціальної політики гітлерівців на тій частині польських земель, що були безпосередньо поглинуті фашистською Німеччиною, присвячене монографічне дослідження Т.Ю. Григорьянц «Окупаційна політика фашистської Німеччини в Польщі (1939 – 1945 р. на приєднаних землях)» [14].

Потрібно відзначити, що до появи даної книги, спеціальної роботи, присвяченої дослідженню проблем гітлерівської окупаційної політики на «приєднаних» землях не було не тільки у вітчизняній, але й у польській історіографії. Автору вдалося створити таке дослідження, у якому показані основні форми і методи формування моделі «нового порядку» на польських землях та об'єднати політичний, соціальний і правовий аспекти даної проблематики.

Необхідно також відзначити, що гарний літературний стиль, дрібне ділення інформації на невеликі розділи і параграфи роблять роботу легкодоступною навіть для малопідготовленого читача. Варто згадати і про те, що ця робота побудована в основному на архівних матеріалах Польщі, Німеччини, опублікованих збірниках документів.

Другий етап у розвитку вітчизняній історіографії ознаменувався штучним поділом її на російську, українську, білоруську і т.д. Підводяться підсумки попереднього етапу, перед дослідниками ставлять-

ся нові задачі, розробляються нові підходи. Так, виправляються догматичні постулати в масовій свідомості.

Аж до недавнього часу радянсько-німецький договір (пакт Молотова – Ріббентропа) оцінювався в історіографії позитивно, тому що «запобіг утворенню єдиного фронту імперіалістичних держав проти СРСР...» [15]. На ділі, саме сталінське керівництво, яке пішло на сепаратну змову з Німеччиною, зірвало створення європейської антигітлерівської коаліції ще в 1939 році. Спеціальні монографічні дослідження, присвячені даній проблемі, зуміли відтворити реальну картину [16]. Особливо хотілося б відзначити роботу В.С. Ковалю «Довкола радянсько-польської війни 1939 року», яка вийшла в 1991 році. Автор вводить у науковий обіг новий фактичний матеріал [17].

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії висвітлення гітлерівського окупаційної політики знайшло відбиток і в узагальнених працях, і в проблемно-тематичних збірниках [18]. До 50-річчя перемоги над фашизмом вийшов тематичний збірник статей, присвячений урокам війни і сучасності [19]. В першому розділі міститься стаття Парсаданової В.С., де схематично показані основні напрямки політики нацистів на території Польщі в 1939 -1941 рр. [20].

До конкретно-історичних робіт можна віднести монографію М.І. Семиряги «Тюремна імперія нацизму і її крах», видану в Москві в 1991 р. [21]. Цей своєрідний підсумок попередніх вишукувань автора, став вдалою спробою вивчення реалізації на практиці ідей нацистського «нового порядку». На базі безлічі прикладів із залученням різноманітних джерел історик зумів створити огляд злочинів гітлерівського режиму. Це перше в Росії монографічне дослідження, де достатньо докладно розглядаються передумови, процес реалізації і підсумки аварії «супертерористичних» структур геноциду в Німеччині і за її межами.

Аграрній політиці нацистської Німеччини в роки другої світової війни присвячена монографія Анікеева А.А. [22]. В роботі автор відзначає мету нацистської економічної політики, підводить її підсумки, особливо вплив на сільське господарство. У дослідженні підкреслюється, що до кінця січня 1940 р. були організаційно оформлені основні принципи і методи економічної експлуатації польських територій.

Свій і дуже значний внесок в аналіз вивчення «нового порядку» на окупованих польських землях вносять центральні історичні журнали («Питання історії», «Нова і новітня історія», «Український історичний журнал» і ін.).

У досліджуваній період і в російській й в українській історіографії генезису «нового порядку» на польських землях спостерігається більш диференційований підхід до досягнень закордонних ав-

торів, у наявності відхід від колишніх жорстких рамок стереотипів і представлень. Слід зазначити, що в справі дослідження генезису «нового порядку» вітчизняна історіографія домоглася уже визначених результатів. Проте, як цілісне явище дана проблематика, ще не була предметом спеціального комплексного наукового дослідження. Підкреслимо, що на Україні славістика, як і її відділення полоністика, знаходяться лише в стадії становлення: немає ні спеціальних наукових центрів, ні тематичних збірників, ні профільних наукових журналів.

У висновку можна виділити ряд «білих плям» у вивченні феномена «нового порядку» у Польщі. До них можна віднести: аналіз передумов IV Розділу Польщі, становище національних меншостей у 1939 -1945 рр., маловивченні ідеологічні передумови формування окупаційної політики «III Рейху» у Польщі, практично відсутні роботи комплексного характеру про долю даної території в 1939 -1941 рр.

Тому в наявності потреба в об'єктивних, наукових дослідженнях, заснованих на широкому використанні архівних і опублікованих документів, що спираються на результати, досягнуті вітчизняними і закордонними істориками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. — К., 1957; Кундюба И. Д. Советско-польские отношения 1939-1945 гг. — К., 1963.
2. Пичета В. Л. Воссоединение польских земель в Польском государстве. — М., 1945.
3. Буцко И. А., Замлинский В. А. Боевое содружество советских и польских партизан в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками. — В кн.: СССР и Польша. — т. 1-2. — М., 1978 — т. 2 — с. 121 — 220.
4. Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма. — М., 1967; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны / Под ред. Бондаренко В. П. — М., 1962.
5. Манусевич А. Я. Варшавское восстание 1944 // Ни Ни. — 1970 — № 3. — с. 113-125.
6. История Польши / Под ред. Зуева Ф. Г., т. 1-3. — М., 1958 — т. 3. — с. 215.
7. Фомин В. А. Империалистическая агрессия против Польши 1939. — М., 1952.
8. Телегин Ф. Использование фашистской Германией ресурсов оккупированных стран Европы для войны против СССР // Военно-исторический журнал. -1961. " № 6.
9. Медоварова Т. Г. Борьба рабочей партии за радикализацию крестьянского движения и укрепление союза рабочего класса с крестьянством (I. 1942 — V. 1945 гг.) Автореф. дисс. — к. и. н. — Ужгород, 1980.

10. Рудой Н. А. Деятельность польской рабочей партии и мобилизация рабочего класса на борьбу за национальное и социальное освобождение (1.1942 – У.1945 гг.). Автореф. дисс. – к. и. н. – К., 1983.
11. Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией. – М., 1971.
12. Григорьянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше 1939 – 1945 гг. – М., 1979.
13. Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией. – М., 1971, с. 98-99.
14. Григорьянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше 1939 -1945 гг. – М., 1979, с. 118.
15. Типперлик Р. История второй мировой войны – М., 1956.
16. Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року – К., 1991.
17. Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року – К., 1991, с. 34 -36.
18. Антифашистское движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Под ред. Марьиной В. В. – М., 1991; Из истории народно-демократических и социалистических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Под ред. Валева А. Б. – М., 1997.
19. Движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы 1939 -1945 – М., 1995.
20. Движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы 1939 -1945 – М 1995, с. 13-61.
21. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах – М., 1991.
22. Аникеев А. А. Аграрная политика Германии в годы второй мировой войны – Ростов-на-Дону, 1990.

С.С.АНДРЕЄВА

ПРОБЛЕМА ЗАПОРОЗЬКО-ТАТАРСЬКИХ ВЗАЄМИН ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-30-Х РР.

Ідейна та організаційна інституалізація української радянської історичної науки кін.1920-поч.1930-х рр. проходила у напруженій обстановці згортання політики українізації, політичних репресій у науковому середовищі та нав'язування марксистських схем вітчизняної історії. Водночас цей період характеризується накопиченням у попереднє десятиліття різноманітним підходів у висвітленні актуальних проблем української історії. Серед іншого треба назвати такі проблеми як державотворення часів Гетьманщини, військово-політичні союзи України та Запорожжя з Кримом та Туреччиною як альтерна-

тива зближенню з Москвою, господарські і торговельні зв'язки Гетьманщини та Запорожжя з південними сусідами тощо.

Неупереджене ставлення більшості радянських дослідників до проблеми запорозько-татарських взаємин зумовлено можливістю працювати з джерелами (перш за все – з "Архівом Нової Січі"), здатністю використати кращі здобутки попередників. Слід додати, що такі надбання післяреволюційної епохи як релігійна незаангажованість та визнання рівноправ'я націй та народностей різної історичної долі (автономія кримських татар в СРСР), проникнення марксизму у дослідження соціально-економічної історії дали новий позитивний поштовх у дослідженні проблеми.

Традиційна точка зору про несумісність і протиборство християнського і мусульманського світів була досить поширеною. Такий підхід відбився в узагальнюючих працях з історії України доби середньовіччя. На крайніх ізоляціоністських позиціях стояли, наприклад, Ю.Липа, О.Терлецький[1;31]. Але у конкретних дослідженнях історики козацтва М.Слабченко, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, О.Рябінін-Скляревський, Т.Гавриленко та інші показували багатоплановість і плідність запорозько-татарських контактів у різні періоди їх спільного історичного життя.

Представник державницького напрямку в українській радянській історіографії Михайло Слабченко визначив місце Запоріжжя та Гетьманщини в загальному контексті історії української державності. Як історик та правник він відстоював точку зору щодо самостійного політичного існування Запоріжжя: "Запорожжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, по-за межами здійснювало його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолено вважати на право тої держави, що не припускала "во внутреннея своя" інших держав". Тільки після повернення запорожців 1734 р. складено присягу на вірність Росії, хоч "підданство" і на цей раз було досить проблематично [2;212-213]. На його думку, суверенність Запоріжжя серед іншого виявлялася і в проведенні самостійної зовнішньої політики щодо Криму. Такий підхід дозволив М.Слабченку по-новому поглянути і на внутрішній розвиток Вольностей, їх соціальну структуру та адміністративно-юридичний устрій[2,3].

М.Слабченко одним із перших широко порівнював історичні процеси в Україні, Росії, Західній Європі та на Сході, використовував нові для української історіографії ідеї про господарські типи країн та взаємозв'язок між ними [4]. Соціально-економічний устрій Запоріжжя він кваліфікував як "тип мусульманського феодалізму"; серед джерел права на Запоріжжі називав як польське та російське право, так

і мусульманські впливи [2;292]. Цікавими, на наш погляд, є паралелі у розвитку таких галузей господарства як скотарство у татар та запорожців, виділення саме елементів запозичення[2;322].

Дослідження М.Слабченка з історії Запорожжя мають чимало недоліків, вад, прорахунків, фактичних помилок[11;100]. На сьогодні ми також не можемо погодитися з вищезазначеними аспектами впливу на запорожців південних сусідів, але привертає увагу саме така постановка проблеми.

Плідно працювала у 1920-х рр. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)[5-7]. Загальною направленістю досліджень був перегляд канонічної схеми переважаючих зв'язків України (Візантія, Литва-Польща, Москва), доповнення її системними дослідженнями зв'язків України з Близьким Сходом (Мала Азія, Кавказ, Іран, Туркестан), а, найголовніше, тісних зв'язків з тюркськими народами часів турецького панування та Кримської орди, постійних економічних та політичних зв'язків України з Туреччиною у добу Гетьманщини[8].

Однією з комісій з регіональної історії при соціально-економічному відділі Академії Наук України у 1920-і роки була комісія дослідження історії Степової (Полудневої) України, яку очолював академік М.С.Грушевський. Комісія підготувала до видання обширний збірник статей "Полуднева Україна" (1931 р.), який так і не було надруковано, переважно з політичних причин[9;166-171].

У вступній статті "Степ і море в історії України" (не збереглася) М.Грушевський дає огляд включених до збірника статей. Серед іншого він зазначає, що постійне сусідство з тюрками було невід'ємним фактором української історії, хоча і характеризує вплив тюрків як переважно негативний[10;165]. Така позиція не відбиває загальної спрямованості збірника з цієї проблематики. Багато хто з авторів, відомі дослідники запорозького козацтва (І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко, М.Слабченко, Я.Новицький, А.Синявський, О.Рябінін-Склярєвський, Є.Загоровський, Т.Гавриленко, Д.Кравцов та ін.) так чи інакше торкалися питання запорозько-татарських взаємин як одного з чинників історії Південної України, показували закономірність і плідність запорозько-татарських контактів.

Так, у великій статті О.Рябініна-Склярєвського "Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст." висвітлено політичні контакти Коша з Кримом часів Нової Січі[11]. Автор подає державницьку схему історії Запорожжя XVIII ст. На основі аналізу міжнародних домовленостей Російської імперії робиться висновок про добровільне прийняття спочатку кримської, потім російської протекції. За часів Нової Січі, на його думку, Запорожжя залишалося окремим політич-

ним організмом і незважаючи на обмеження з боку Російської імперії проводило самостійну політику, в тому числі і зовнішню політику щодо Криму. О.Рябінін-Скляревський показує і економічну основу запорозько-татарських політичних взаємин – тісні господарські та торговельні контакти, які могли стати економічною засадою незалежності від Росії.

Дослідник аналізує ставлення різних верств населення Вольностей до політичних контактів з Кримом. Так, старшина, зацікавлена у розвитку транзитної торгівлі, була незадоволена заходами російської адміністрації по її обмеженню і орієнтувалася на Крим (до "приморської партії" О.Рябінін-Скляревський відносить кошового Пилипа Федорова, суддю Василя Кишенського та ін.). Навіть проводир проросійської "хуторсько-селянської партії" Петро Калнишевський, більше орієнтований на колонізацію та господарсько-землеробське освоєння краю, можливо, доходив думки про зміну протекції.

Прихильниками кримської протекції О.Рябінін-Скляревський вважає сірому та промисловиків на півдні Вольностей, які були незадоволені усталеними кордонами і сумували за дозвіллям Кримської доби – від Переволочни до Очакова, від Буга до Кубанських кос. Так звана "кримська легенда" за часів Нової Січі поєднала в собі як напівправдиві розповіді старих козаків, що прийшли в Кіш ще за кримської доби, про позитивні моменти перебування під протекцією Криму, так і чутки про нову зміну протекції. Ця легенда поширювалася серед Степу як "рослина на гнійному ґрунті". На думку дослідника, можна прослідити "кримський слід" і у запорозьких бунтах 1756 та 1768 рр. та ін. на Січі та у Гайдамаччині, викликаних незадоволенням сіроми наступом царату на Вольності та неспроможністю старшини чинити цьому опір.

Таким чином, 1920-30-ті рр. були для української історичної науки плідним періодом щодо розширення проблематики та різноманітності підходів у вивченні історії Запоріжжя, тісно пов'язаної з історією його мусульманських сусідів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дашкевич Я. Україна на межі між Заходом і Сходом. 14-18 ст. // ЗНТШ. – Т. ССХІІ. – Львів, 1991. – С.28-43.
2. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. – Т.5. – В.1) // ВУАН. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.ІІІ. – К., 1927.
3. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // ВУАН. Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VІ. – С. 159-252.

4. Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Т.І-IV. Хозяйство Гетьманщины XVII-XVIII вв. – Одесса, 1922-1925.
5. Слабченко М. "Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких" ["Архів ВУНАС"] // Національна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – Спр.22890.
6. Рябінін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу №30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу ["Архів ВУНАС"] // Там само. – Ф.Х. – Спр.22926.
7. Тодор Гавриленко Клясові підоснови козацько-татарського союзу в часи селянських воєн (1648-1653) // Там само. – Ф.Х. – Спр.2909.
8. Тезиси к докладу В.В.Дубровского на тему "Україна і Близький Схід в історичних взаєминах" ["Архів ВУНАС"] // Там само. – Ф.Х. – Спр.22797.
9. Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII-XVIII ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.1. – Запоріжжя, 1996. – С.166-171.
10. Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: До генези блоку російського великодержавництва і місцевого націоналізму в українській історіографії // Записки історико-археографічного інституту. – 1934. – №1. – С.165.
11. Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік М.Є.Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – №11-12. – С.92-108.
12. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника "Полуднева Україна", 1932) // Національна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – Спр.15324.

О.Р.ДАВЛЕТОВ

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ НІМЕЦЬКОГО ВАРІАНТУ ФАШИЗМУ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

(кін. 80-х – 90-ті рр. XX ст.)

Фашизм часто називають феноменом XX віку, але зараз вже цілком очевидно, що він успішно перейде межу XXI століття. Проблематика фашизму й антифашистської боротьби і сьогодні, як і півстоліття тому продовжує залишатися актуальною. З політичної точки зору – це реальна небезпека, яка виходить з фашистських партій та організацій, діючих в більшості країн, в тому числі і в країнах, які відчували на собі страхіття фашистської окупації й "нового порядку", мова йде і про С.Н.Д. Вивчення генези та еволюції німецького фашизму набуває в сучасному суспільстві все більш практичного значення, незважаючи на те, що світовий розвиток в 90-ті роки XX ст. прохо-

дить вже не під знаком боротьби двох протилежних систем, так як в світі стверджується поступово ідея пріоритету загальнолюдських цінностей перед класовими, груповими або ж вузькопартійними інтересами. Проте і в цей період, політична та економічна кризи породжують в масах ностальгію за режимом "міцної руки". Було б великою помилкою недооцінювати небезпеку сучасного фашизму, його здатність залучати під свої стяги електорат, особливо молодь.

Зрозуміти сутність та цілі сучасного фашизму, виробити діючі методи боротьби з ним неможливо без ретельного вивчення історії так званих "класичних" варіантів фашизму, в першу чергу німецького.

Історіографія фашизму нараховує приблизно стільки ж років, скільки і сам феномен фашизму, адже процес вивчення розпочався ледве не з часів його виникнення в 1919 році. На сьогодні вона включає в себе тисячі найменувань, при чому велику увагу дослідників привертають проблеми соціальної, класової природи, масової бази фашизму, його ідеології, механізму здійснення диктатури і т.п. [1].

Вітчизняна історіографія є складовою частиною загальноєвропейської історіографії німецького фашизму на сучасному етапі розвитку, виходячи з глобальних змін нашого державного устрою та загально-економічного життя, поступового звільнення істориків України від жорстоких рамок догматичних уявлень та стереотипів, можна говорити про якісно новий етап і в розвитку вітчизняної історіографії генези німецького фашизму. Автор ставить за мету даної роботи виділення основних тенденцій, аналіз досягнень та вияв невирішених проблем в історичній літературі України з даної проблематики. Феномен німецького фашизму досліджується вітчизняними авторами в різних ракурсах: теоретично-методологічні роботи; конкретно історичні праці; науково-популярні видання (шкільні та вузівські підручники) і т.п.

В 1989 р. в Києві вийшла робота В.С. Ковалю "Барбаросса: истоки и история величайшего преступления империализма" (перше видання побачило світ ще в 1982 році – О.Д.). Відразу ж слід відзначити, що назва монографії досить одіозна і не повністю відповідає її змісту. Фактично ми маємо тут справу з нарисами з новітньої історії Німеччини з 1918 по 1938 рр., $\frac{4}{5}$ з яких безпосередньо присвячені історії генези німецького фашизму. Це дуже об'ємна монографія (624 стор.) вводить у науковий обіг багато нового фактичного та аналітичного матеріалу. Дробовий поділ інформації на невеликі розділи та параграфи, чудовий літературний стиль роблять роботу легкодоступною навіть для недостатньо підготовленого читача. Слід

згадати і про те, що ця робота побудована в основному на матеріалах немарксистської історіографії початку 50-х – початку 70-х рр. XX століття (остання іноземна монографія, на яку посилається автор, відноситься до 1973 р.), майже повністю проігноровані досягнення істориків СРСР і НДР. Робота В.С. Коваля містить в собі як фактичні, так методологічні неточності. Так, наприклад, погодитися з автором в тому, що путч Каппа–Лютвітца в 1920 році був “чисто монархофашизмом” [2].

Проблема геноциду, його місце та роль в генезі німецького фашизму була розглянута в монографії Ю.А. Шульмейстера “Гитлеризм в истории евреев”, виданій в 1990 році в Києві. Базуючись на результатах, досягнутих радянськими та зарубіжними дослідниками феномену німецького фашизму, автор зробив спробу розглянути в широкому історичному контексті “значення антисемітизму в ідеологічній та психологічній обробці німецького народу, його програмування на вбивство” [3].

Тут, вперше у вітчизняній історіографії досить докладно проаналізовані передумови, розвиток подій та підсумки сумнозвісної “кришталевої ночі” (9-10 листопада 1938 р. – О.Д.)

У певному ступені перекликається з монографією Ю.А. Шульмейстера дослідження В.С. Коваля “Путь к Бабьему Яру”, опубліковане в Києві в 1991 р., в якому досить ретельно проаналізовано історію німецького антисемітизму взагалі та його практичне використання націонал-соціалістами зокрема [4].

В 1993 році в Запоріжжі побачила світ робота О.Р. Давлєтова “НСДАП – шлях до влади (1919-1933 рр.)”. У невеликому за обсягом учбовому посібнику (5,8 др. арк.) автор висвітлив об’єктивні та суб’єктивні передумови легального “захоплення” влади націонал-соціалістами в умовах буржуазно-демократичної Веймарської Республіки. Тут подана характеристика партійно-політичного механізму Веймарської Німеччини в 1919-1933 рр., вперше у вітчизняній історіографії проаналізована деструктивна діяльність фракції НСДАП в парламентах Німеччини; показана дестабілізуюча роль нацистів в умовах світової економічної кризи 1929-1933 рр. До недоліків цієї роботи слід віднести відсутність історіографічного огляду питань, що розглядаються [5].

Свій дуже значний вклад в аналіз розвитку вивчення німецького фашизму внесли поряд з центральними столичними історичними видавництвами й журналами (типу “Український історичний журнал”) і різні регіональні видання Півдня України, де з часів існування СРСР існують власні школи істориків-германістів. Так, наприклад, у міжвузівському збірнику “Вопросы германской истории” лише в трьох

випусках (за 1989, 1990, 1991) який виходить в Дніпропетровському держуніверситеті, було опубліковано 8 статей, які торкаються проблеми генези німецького фашизму. Там же, в 1997 році за ініціативи доц. Мартинова Н.Д. було видано спецвипуск "Вопросы германской истории: уроки тоталитаризма" 90% матеріалів якого також розглядають дану проблематику^[6].

З 1993 року в Запорізькому державному університеті видається фаховий збірник "Наукові праці історичного факультету ЗДУ", в матеріалах якого відбита й історія німецького фашизму^[7].

У 1995 році, в Дніпропетровську проходила науково-практична конференція "Природа фашизма: социально-экономические, политические корни и современность", на якій історики із Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Рівно, Дніпродзержинська розглядали теоретично-методологічні аспекти генези німецького варіанту фашизму^[8].

В сучасний період в українській історіографії нацизму спостерігається певний відхід від колишніх жорстоких рамок стереотипів та уявлень минулого, що знайшло свій відбиток в сучасних шкільних підручниках з історії, які використовуються вчительським корпусом України у відповідності з учбовими програмами 1996 та 1998 рр.^[9]. Продовжується вивчення історії німецького варіанту фашизму і в різних вузах України^[10].

Слід відзначити, що в справі дослідження феномену фашизму (зокрема його німецької моделі) вітчизняна історіографія в кінці 80-х – 90-ті рр. XX ст. досягла значних результатів. Разом з тим, можна виділити і цілий ряд "білих плям" та можливих перспективних напрямків майбутніх досліджень. До них належать слідуочі проблеми: відсутність чіткого визначення "що таке фашизм", практично відсутні роботи біографічного жанру, мало досліджень щодо електорату НСДАП і т.п. Незважаючи на зростання кількості досліджень німецького фашизму у вітчизняній історіографії й за кордоном, як і раніше, актуальною залишається теза академіка С.Д. Сказкіна, який ще в 1965 році написав: "Все ж не до кінця зрозуміло, як значна частина німецького народу могла стати забавою в руках таких маніяків, як Гітлер, сприйняти неймовірні за своєю безглуздістю ідеї та теорії, які приводять до таких же неймовірних за своєю жорстокістю ізувірських дій." І далі: "Ці проблеми все ще не вирішені істориками повністю. Відповідь на дані питання не така вже й проста, і в повному обсязі вона напевно, - справа майбутнього"^[11].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Ruck M. Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Köln: Bund-Verlag, 1995. – 1428 S. (де мова йде про опис 27.000 робіт).

2. Коваль В.С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1989. – С.79.
3. Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990. – С.7.
4. Коваль В.С. Путь к Бабьему Яру (германский антисемитизм: история, теория, политика). – К., 1991. – 68 с.
5. Давлетов О.Р. НСДАП – шлях до влади. – Запоріжжя, 1993. – 98 с.
6. Вопросы германской истории: уроки тоталитаризма / Н.Д.Мартынова. – Днепропетровск, 1997. – 171 с.
7. Давлетов А.Р. Пресса, радио и кино в пропагандистском арсенале национал-социслистов (1920-1933) // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 1993. – В.1. – С. 175-185; Він же. "Гитлерюгенд" – молодежная организация НСДАП: генезис структуры, формы и методы деятельности в Веймарской Германии // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ, 1997. – В.2. – С. 214-221; Він же. Фашизм: предпосылки, составляющие варианты определений, национальные особенности // Наукові праці історичного факультету. – Бердянськ-Запоріжжя, 1998. – С. 105-114.
8. Природа фашизма: социально-экономические, политические корни и современность. Материалы научно-практической конференции / Г.Г. Кривчик, Р.П. Музалева, В.А. Токарь. – Днепропетровск, 1995. – 72 с.
9. Всесвітня історія. Новітні часи. (1914-1945) / Рожик М.Є., Ерстенюк М.І., Пасічник М.С., Федик І.І. та ін. – К., 1996.- С. 61-67; Всемирная история. 1918-1945 гг. (конспект уроков). / Бердичевский Я.М., Давлетов А.Р. и др. – Запорожье, 1996. – С. 441-449; Троян С.С., Федорак В.Ф. Всесвітня історія. Новітній період (1914-1939 рр.). – Чернівці, 1998. – С. 54-55; Темиров Ю.Т., Темирова Н.Р., Тодорова И.Я. История (1914-1945 гг.). Интегрированный курс. – Донецк, 1998. – С. 195-208; Всесвітня історія: 1914-1939 рр. / Бердичевський Я.М., Ладиченко Т.В. – К., 1998. – С. 96-103.
10. Див. наприклад: Давлетов А.Р. Актуальные проблемы германской истории: XX век. – Запорожье, 1995. – В.1. 38 с.; Запорожье, 1998. – В.2. – 27 с.; Троян С.С. Європейські тоталітарні режими (20-30-х рр. XX ст.). – Чернівці, 1996. – 22 с. та інші.
11. Новая и новейшая история. – 1965. – № 2. – С. 153.

Ф.Я.СТУПАК

ПРОБЛЕМА БЛАГОДІЙНОСТІ В СПЕЦІАЛЬНІЙ ПЕРІОДИЦІ

Засвоєння спадщини минувшини, її критичне осмислення та використання – важливі умови поступу як сучасної науки, так і суспільства в цілому. У цьому контексті актуальним постає вивчення такого соціального, економічного та психологічного феномену як благодійність.

Як відомо, вивчення історії вітчизняної дорадянської благодійності тільки розпочинається в українській історіографії. На наш погляд, воно не повинно замикатися тільки в рамках якоїсь «інвентаризації» благодійних актів, а навпаки, дати новий, цікавий нашим сучасникам кут зору для осмислювання історії соціально-економічного та духовного розвитку тогочасного суспільства.

Надзвичайний сплеск інтересу до практики і теорії благодійності припав на останню чверть XIX ст. Щоб відчутти відгомін цього інтересу, достатньо погортати книжкові каталоги згаданого часу. Це поверхове спостереження підтверджується й більш ретельним вивченням джерел і літератури.

Відзначимо такі моменти. До 1890-х років кількість спеціальних книг, що стосувалися суспільної опіки та благодійності, була незначною. Бібліографи того часу відзначали: «Наша література, взагалі, дуже бідна на дослідження з питань суспільної опіки. Головний контингент її складають журнальні статті та нариси[¹]». Маються на увазі тут статті та нариси, опубліковані у так званих «товстих» журналах, таких як «Вестник Европы», «Русская мысль», «Эпоха» та інших.

У 1890-і роки інтерес до питань благодійності наростав, судячи з літератури, лавиноподібно. Вийшло немало російських і перекладних книг із загальних і окремих питань благодійності.

Важливим фактом суспільного життя вказаного періоду стала поява спеціальної періодики з благодійності.

На початок 1870-х років усіх періодичних видань російською мовою було 378, у 1881 – 531, у 1890 – 697, у 1900 – 1002 (з них 212 – політичних, громадських і літературних, 282 – офіційних і довідкових, 508 – наукових і спеціальних)[²]. Важко сказати, до якої групи слід було б віднести видання, що нас цікавлять. Але приблизно 11 видань, які виходили з 1870 до 1900 р. (частина їх продовжувалась і в XX столітті) можна з тими чи іншими застереженнями вважати присвяченими благодійності. Якщо виділити найважливіші з них, то крім «Вестника благотворительности» 1870 року це будуть журнали: «Детская помощь», «Вестник благотворительности», «Трудовая помощь».

Журнал «Детская помощь» виходив у Москві в 1885-1894 рр. два рази на місяць, за 10 років опублікував більше 1000 статей. Незважаючи на назву, він мав багатий зміст, що охоплював усі види благодійності, редактором його був протоієрей Г.Смирнов-Платонов. Постановка питань благодійності здійснювалась у дусі православно-го ідеалу милосердя. Що ж стосується структури змісту, то вона показує, перш за все, що спроби журналу об'єднати зусилля хоча б

московських благодійників не досягли значних результатів. Мабуть, багато в чому це пояснювалося тим, що сам благодійний рух тільки набирив силу на буржуазному витку свого розвитку. Журнал перестав виходити в 1894 році через нестачу матеріальних коштів.

Більш докладно розглянемо історію першого "Вестника благотворительности" 1870 року і двох "товстих" журналів уже названих вище. Останнім ("Вестнику благотворительности" і "Трудовой помощи") віддана перевага через те, що вони були найбільш широкі тематично і стабільні за часом свого існування.

А першим журналом з благодійності у другій половині XIX ст. в Росії став "Вестник благотворительности", всього сім номерів якого вийшли в 1870 р. у Петербурзі (за редакцією доктора А.Тіцнера). Він був заявлений як журнал "гігієнічних і філантропічних відомостей". Епіграфом до нього стояли слова: "Здоровий тілом - здоровий душею".

В редакційній статті доктор А.Тіцнер припускав, що журнал буде: 1) доводити до загального відома про становище осіб, які потребують допомоги; 2) вказувати на існуючі в Росії та за кордоном установи, засновані коштом благодійності та зусиллями самодіяльності бідних, з метою усунути нужду, хворобу, ... і сприяти виникненню таких установ в Росії; 3) поширювати практичні знання про народну гігієну, про причини хвороб, першу медичну допомогу; 4) повідомляти відомості про заходи для покращання матеріального і морального стану бідних класів.

Розглядаючи характер матеріалів, які публікувалися в журналі, виділимо при цьому найбільш цікаві публікації.

Всього в семи номерах містилось 34 статті. Крім цього невеликі замітки вміщувалися в рубриках "Пожертвування", "Суміш" (новини благодійності і гігієнічні поради), "Різні відомості і вісті", "Гігієнічні замітки".

До питань власне благодійності слід віднести 23 статті, до питань медицини і санітарної освіти – 9 статей. Ще дві статті присвячені: 1- рятуванню на воді і 1 – лікуванню мінеральними водами на курортах Німеччини і Росії.

З 23 статей з питань благодійності – сім можна умовно назвати "теоретичними". Наприклад, "Погляд на нашу благодійність" у №1, три статті, які закликали скликати з'їзд благодійників і проголошували необхідність заснування центральних благодійних комітетів, стаття про законодавство у цій галузі, нарис "Типи жебраків".

З тюремного питання – 4 статті, у тому числі про Попечительне про тюрми товариство (на 1870 р. мало капітал в 1875 млн. руб. сріблом), тюремну реформу і т. ін. Стаття Н.В.Варадинова в №2 під на-

звою "Тюрми до заснування Попечительного про них товариства" включила в себе не лише роздуми автора про результати діяльності Попечительного про тюрми товариства протягом півстоліття, але й містить короткий нарис тюрем у Західній Європі і Росії в XIX столітті.

5 статей присвячено окремим благодійним товариствам і установам. 2 статті – про зарубіжну практику благодійності. Окремо варто виділити статті з питання про допомогу хворим і пораненим воїнам – їх шість. З них три про діяльність Товариства опіки поранених і хворих воїнів (в тому числі, дві у зв'язку з франко-пруською війною).

З дев'яти статей, віднесених до медичних і санітарно-освітніх, назвемо ті, в яких у 1870 р. намічені деякі продуктивні в подальшому шляхи суспільної опіки. Це стаття в №1 під назвою "Про стан здоров'я і смертності в Петербурзі", яка містить деяку статистику захворюваності і смертності у зв'язку з несприятливими умовами міського середовища. Привертає увагу інформація в останньому (№7) журналі про спроби громадськості створити в Росії "Товариство медичної допомоги під час епідемічних і пошесних хвороб".

Оцінюючи журнал в цілому, слід зауважити, що еклектизм його змісту був пов'язаний як з нечіткістю питань, які піднімалися, у суспільній свідомості того часу, так і з тим, що це був перший досвід спеціалізованого видання. З цих причин визначити обличчя журналу доволі складно. Але окремі статті (окрім зазначених вище: "З приводу Статуту товариства землеробних колоній і ремісничих притулків" у №2, "Погляд на нашу благодійність" у №1 та деякі інші) відзначаються своїм публіцистичним пафосом. Вони створені на рівні хороших зразків прогресивної журналістики.

Тираж журналу вияснити не вдалось. Припускалось, що серед читачів будуть земські лікарі, фельдшери, священники, вчителі. Для них існували пільги при підписці.

У 1897–1902 роках видавався щомісячний журнал під тією ж назвою – "Вестник благотворительности", редактором якого був відомий своїми публікаціями з історії філантропії Є.С.Шумигорський. За шість років на сторінках журналу побачили світ понад 1300 статей.

Журнал був органом Центрального управління дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії. Відомча приналежність, однак, не обмежувала кола питань, що піднімалися на його сторінках. Виникнення журналу віталось в "Санкт-Петербургских ведомостях" (№ 74 від 17 березня 1897 р.) . В замітці, названій "До питання про видання журналу із суспільної опіки в зв'язку із завданнями і постановкою цієї справи" мовилось: "В чому ж повинна полягати про-

грама такого загального видання? Для відповіді на це питання потрібно з'ясувати для себе весь обсяг, усю сукупність завдань, які можна і повинна переслідувати правильно поставлена і організована суспільна опіка.

Первісна форма допомоги ближнім полягала в милостині, тобто в неорганізованій і нерозбірливій приватній благодійності. З часом допомога ця була значною мірою витіснена опікою в закритих закладах, які поступово зосередились в руках державних установ. Але й ця система не дала бажаних результатів, внаслідок чого в Росії, з часів Олександра I, на доповнення до державної опіки починають допускати організовану приватну благодійність і таку ж громадську допомогу.

З цих елементів виходить сучасна система суспільної опіки бідних, яка об'єднує і приватну благодійність, і таку ж громадську допомогу, і державну опіку.³ Ця певним чином програмна замітка була повністю передрукована в № 4 "Вестника благотворительности" за 1897 рік.

І дійсно, "Вестник благотворительности" торкався усіх питань державної, громадської і приватної благодійності. У ньому співпрацювали відомі вчені та публіцисти Є.Максимов, В.Гер'є та ін.

Вже в першій редакційній статті було заявлено про нагальність теоретичної розробки питань благодійності, їх законодавчого оформлення, оптимальних форм суспільної опіки. З першого ж номера проводилась лінія на переплетення теоретичної і практичної сторін справи в статтях та інших матеріалах. В редакційній статті відзначалось: "Ні в одній галузі суспільної діяльності не існує такої плутанини понять, як в галузі благодійності, яка є відбитком кращих, благородних спонукань людської душі, але, разом з тим, охоплює собою всю складність суспільних відносин." А плутанина відбувається через те, що хоча "допомагати слабкому і неімущому ближньому – ось найближча мета благодійності, творити добро для добра – щире бажання кожного благодійника ... зовсім не завжди здавалося б добро буває в дійсності добром", і навіть милостиня приводить до зла, "розплodжуючи людей, які можуть, але не хочуть працювати"³. Було піднято питання про вивчення кількості бідних, їх становища, причин бідності і жебрацтва.

Важливим фактом стало визнання в статті того, що "в справі благодіяння російське суспільство йде, так би мовити навпомацки, не віддаючи собі звіту у відносному значенні своїх дій, без системи і певного плану"^{3,с.4}. Внаслідок цього, благодійність мала часто випадковий характер, направлялась не туди, залишала без задоволення кричущу нужду. Діяльність благодійних закладів і наприкінці

століття відзначалась відокремленістю, відсутністю взаємного зв'язку і допомоги.

Слід підкреслити, що широта охоплення проблем і глибоке їх осмислення в деяких статтях ставлять журнал "Вестник благотворительности" в ряд найважливіших джерел для вивчення історії та теорії благодійності.

Структура журналу була такою.

В "Офіційному відділі" публікувались з номера в номер "височайші рескрипти" і постанови уряду, що стосувалися справи благодійності, та інші офіційні матеріали, в тому числі журнали засідань благодійних організацій, які перебували під головуванням, осіб імператорської сім'ї (наприклад, Комітету Опіки будинків працелюбства і робітних будинків).

У "Спеціальному відділі" друкувались матеріали (звіти, огляди, нариси, статті) тільки про дитячі притулки, та інші дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії.

У так званому "Літературному відділі" вміщувалися статті з питань теорії та практики благодійності.

"Літературний огляд" містив рецензії та анотації нових книг і статей з журналів "Вестник Европы", "Русская мысль", "Журналу Міністерства юстиції" та ін.

Рубрика "Замітки і повідомлення" включала матеріали про окремі благодійні товариства.

В "Хроніці" вміщені були невеликі замітки про благодійні установи та події в сфері зарубіжної благодійності.

Рубрика "Нові установи" пропонувала читачу описи притулків та інших дитячих установ.

Відповідні назвам матеріали друкувались в рубриках "Пожертвування" і "Суміш". Важливо відзначити, що декілька завершальних сторінок журналу повністю були віддані рекламі центральних і місцевих періодичних видань - очевидно, реклама була одним із джерел фінансування "Вестника благотворительности".

Структура журналу майже не змінювалась за час його існування. Можна відзначити лише появу з №2 1900 р. постійної рубрики "Сучасний огляд".

Необхідно згадати також, що з 1899 р. в "Літературному відділі" почали друкуватися белетристичні твори. В невеликих оповіданнях проходила тема допомоги ближньому - часом наївно. Але більшість цих оповідань безсумнівно мали літературні достоїнства.

Розглянемо тепер опубліковані в 1897 р матеріали журналу більш ретельно, виділяючи найбільш цікаві.

Із 17 статей " Спеціального відділу "дві були про саме Відомство дитячих притулків, сім - про окремі місцеві притулки (наприклад, у Києві), дві присвячені сільським дитячим колоніям, дві кулінарним школам при притулках, по одній - опіці та вихованню дітей на Заході, і благодійнику Селіверстову. І ще дві статті повідомляли читачу про організацію благодійності дітям у Петербурзі .

Найбільш змістовним і теоретично насиченим, звичайно, був "Літературний відділ". Авторами цього відділу були окрім Є.Максимова і професора В. Гер'є – С.Сперанський, згадуваний вище протоієрей Г. Смирнов – Платонов, К.Гумберт та інші. В 1897 р була надрукована 31 стаття. Деякі статті (такі, як "Законодавчі питання суспільної опіки бідних" Є.Максимова, "Жебрацтво в Росії" С.Сперанського, "Організація указання роботи" В.Гагена) через великий обсяг продовжувалися в трьох – шести номерах .

12 статей з 31 були присвячені організації опіки бідних в Росії (в тому числі, три з них законодавчому оформленню цієї діяльності). Привертають увагу статті: "Про податок на користь бідних м. Москви" в №4, "Організація приватної благодійності " П.Георгієвського № 5.

Дві статті присвячені жебрацтву – автор обох С.Сперанський. Крім історії жебрацтва, Сперанським поставлені питання про витоки досліджуваного соціального явища, проявах його, можливостях і способах викорінення.

Дві – Будинкам працелюбства (наприклад "Будинки працелюбства в Росії" К.Гумберта в № 2).

Чотири - діяльності Відомства установ імператриці Марії і особистості імператриці Марії Федорівни, дружини Павла І. Наприклад, стаття "Відомство установ імператриці Марії в його минулому і теперішньому стані (з приводу його сторічного ювілею)", підкріплена статистикою. Або стаття, як попередня в №5, "Діяльність імператриці Марії Федорівни по закладах суспільної опіки в місті Петербурзі" А. Селіванова.

Дві статі – опіці дітей, чотири – благодійним товариствам (наприклад, стаття Є.Ш. в №3 "Імператорське жіноче патріотичне товариство (1812-1896)" та установам.

Одна стаття – історії благодійності (захоплюючий нарис С.Елліса "До історії виникнення перших сестер милосердя в XVII ст. в № 5-7).

Дві статті були про зарубіжну благодійність (наприклад, "Податки на користь бідних в Західній Європі" в №10); ще дві важко об'єднати тематично з вищеназваними. Одна з них про віспощення, друга присвячена життю та діяльності К.Грота.

В "Літературному огляді" були надруковані: нарис про лікаря Ф.Гааза (в №1 і 2), а крім того, 9 рецензій на книжки та статті, 7 анонсів. Більше за інших цікаві рецензії на статті: В.Гер'є "Досвід миської опіки бідних" із жовтневої 1896 р. книжки "Вестника Европы" – в №1, М.Сабашникової "Організація праці як вид благодійності в Парижі" з березневої 1897 р. книжки "Русской мысли" – в №9, Н.Вишневецького "Безробіття в Німеччині і практичні заходи до його пом'якшення" з "Северного вестника" (червень і липень 1897 р.) – в №11, Н.Скворцова "Беззахисні діти" із жовтневої книжки 1897 р. "Вестника воспитания" – в №12.

"Хроніка російської благодійності" містила в 12 номерах журналу 69 заміток. З них 12 містили інформацію загальноросійського характеру, 26 – про петербурзькі благодійні товариства та заклади, 12 – про московські, 3 – про харківські, по 2 з Ярославля і губернії та з Томська, решта з інших міст.

Матеріали відділу хроніки досить перспективні для з'ясування розмірів благодійного руху в Росії в цілому, різноманітності видів допомоги нужденним, способів організації допомоги.

"Іноземна хроніка" займала в журналі менше місця. Були представлені цікаві приклади організації благодійності на Заході в замітках: "Нічліжні будинки і народні їдальні армії спасіння у бідних кварталах Лондона" в №3, "Критичний нарис сучасної благодійності в Німеччині" в №5, "Циркуляр французького міністра народної освіти з питання про педагогічні заходи проти алкоголізму" в №8, "Виправні установи неповнолітніх злочинців в Америці" в №10 "Довідкове бюро для реєстрації бідних в Парижі" і "Міські ясла в Лілі" в №12.

Можна сказати, що "Вестник благотворительности" був журналом ліберального напрямку. В ньому співпрацювали діячі благодійності, які ставилися до свого завдання з надзвичайним пориванням і глибоким знанням справи. Ці якості забезпечували високий громадянський і науковий рівень статей, які публікувалися.

Як приклад зазначимо. Своїми спостереженнями з читачами ділилась А.Померанцева – засновниця першого дитячого денного притулку "для вуличних дітей" в Петербурзі. Вона їздила з лекціями по всій Росії, передаючи свій досвід, допомагала влаштувати не один притулок (по типу теперішніх дитячих садків або груп продовженого дня) в містах і селах.

З нещадною відвертістю писалось в журналі про жахливі знущання батьків – п'яниць над власними дітьми – в результаті фізично і морально скаліченими, приреченими на жебрацтво, поповнюючими ряди неповнолітніх злочинців і проституток. Зі сторінок журналу лунали заклики взяти цих дітей під громадський захист, полегшати їх

страждання. З болем писали автори журналу про стан російського життя, про невідвратно приреченість декількох мільйонів співвітчизників на нужденне, страшне існування без полегшення в майбутньому.

Коли журнал тільки почав виходити, то Смірнов – Платонов писав з цього приводу: "На похмурому горизонті російської громадської благодійності знову сходить світла зоря"^[3, с. 41].

Він не помилився, тому що "Вестник благотворительности" став справжнім об'єднуючим центром для благодійного руху, який згуртовував сили уряду, громадських установ і приватних осіб.

Подібно "Вестнику благотворительности", широтою охоплення проблем і глибиною їх осмислення відзначався журнал "Трудовая помощь". Він видавався Попечительством трудової допомоги з метою "усунення з практики благодійності нерозбірливого подання грошових допомог та інших нераціональних прийомів, які нерідко призводять лише до заохочення "праздности и туеядства"^[4].

Журнал розвивав і пропагував ідею, яка в кінці століття уявлялась плідотворною, - допомога нужденним наданням їм праці. Однак не обмежувався лише нею.

Трудова допомога як вид благодійності виникла в умовах буржуазного розвитку, індустріалізації, міграції населення, безробіття як вихід із становища, коли певна частина населення залишилась без засобів до існування. Для Росії це було новим у доброчинності, в той час як на Заході аналоги уже були досить розвинені. Це відбилось і на структурі журналу "Трудовая помощь", який широко подавав читаючій публіці західноєвропейський досвід новітніх форм благодійності.

Журнал "Трудовая помощь" виходив з листопада 1897р. до 1916 р. по 10 номерів щорічно.

Основні матеріали, які вміщувались в журналі, можна згрупувати в чотири великих комплекси. Перший (і найбільш значний за обсягом) охоплює опіку працездатних шляхом трудової допомоги, другий – опіка непрацездатних, третій – опіка "морально падших". І нарешті, четвертий – опіка бідних взагалі.

Охарактеризувати більш докладно структуру і зміст журналу за цими чотирма напрямками можна за підрахунками по "Покажчику" статей за перші десять років існування видання^[7]. "Покажчик" був виданий в Петербурзі у 1909 р., і є цінною підмогою в роботі з журналом як джерелом з історії благодійності.

Для кожного з видів благодійної допомоги в журналі розглянуті: історія і сучасний стан, органи опіки, а також установи, через які опіка здійснювалась. Для працездатних такими установами були: бу-

динки працелюбства, робітні будинки, громадські роботи та установи, що роздають роботу додому, а також виховні установи "запобіжного характеру" – народні бібліотеки, виставки, соціальні музеї, навчальні майстерні. Для непрацездатних – дітей та інвалідів – в Росії діяли сирітські та виховні будинки, притулки, ясла, літні дитячі колонії та садки, їдальні.

За цим же принципом в журналі вивчались уже існуючі і розроблялись нові форми допомоги "морально пропадачим" (проституткам, професійним жебракам, бродягам і звільненим з тюрми).

Розглядаючи докладніше кожен "комплекс" матеріалів журналу, відзначимо, що опіці працездатних посередництвом трудової допомоги було присвячено за перше десятиліття видання журналу 909 статей. В тому числі завданням і організації трудової допомоги – 62, трудової допомоги в Росії – 585, трудової допомоги за кордоном і в міжнародному масштабі – 262 статті.

Звертає на себе увагу той факт, що більша частина статей розповідала про влаштування і діяльність окремих закладів, які практикували трудову допомогу, як підтримку в житейській невлаштованості. 398 статей висвітлювали заклади трудової допомоги, в першу чергу, звичайно, будинки працелюбства (237 статей).

Пропонувались також громадські роботи, праця в ремісничих і кустарних закладах. Вміщувалась багата інформація про заклади, без яких було б неможливим здійснення ідеї трудової допомоги – дешеві і безплатні помешкання, їдальні, притулки, так звані "попереджувальні" установи – музеї, навчальні майстерні.

245 статей з 909 знайомили із західноєвропейським досвідом надання трудової допомоги. Наприкінці століття в Росії уже існували всі типи закладів трудової допомоги, аналогічні західноєвропейським. Цікаво, що основну увагу журнал надавав влаштуванню в західних країнах посередницьких контор ("бірж праці"). Великий інтерес викликав досвід сільських землеробних колоній Ван ден Боша в Голландії, що безсумнівно пояснювалось переважуючою долею сільського населення в Росії.

Схвальним є те, наскільки аргументовано публіцисти доводили придатність того чи іншого способу підтримки працездатних наданням їм праці. Поїздки в Європу, знайомство вочевидь з тамтешніми закладами, критичне осмислення їх діяльності вело до встановлення тверезого погляду на перспективу трудової допомоги, як специфічного виду благодійності.

Опіці непрацездатних було присвячено 610 статей: 393 – опіці дітей, 217 – опіці хворих. Із 610 статей – 465 були написані на росій-

ському матеріалі, 119 – на зарубіжному, решта 36 піднімали питання загальної організації і завдань опіки непрацездатних.

Опіка "морально пропащих" стала темою для 148 статей. В тому числі: опіка "пропащих" жінок – 42, опіка професійних жебраків і бродяг – 89, опіка випущених з тюрм – 17 статей.

Опіка бідних взагалі розглянута в 426 статтях. В 35 з них обговорювались теоретичні питання (основи, завдання, організація) опіки бідних. В 110 – зарубіжна благодійність, в тому числі опіка бідних. 18 статей подають матеріали бібліографічного характеру (огляд періодичних видань, списки спеціальної літератури і таке інше).

Найбільша доля публікацій про опіку бідних взагалі (242) присвячена російським аспектам благодійності. Це 65 статей історичного характеру, 134 статті про органи опіки (державні, церковні, відомчі, приватні; загальноросійських і місцевих), 18 статей про засоби опіки, 25 – про діячів на ниві благодійності та про джерела кадрів для благодійних закладів.

Крім вищенаведеного статистичного зведення матеріалів журналу, можна вказати також на обсяги матеріалів, які публікувалися з окремих вузлових проблем. Критерієм значимості тієї чи іншої проблеми стала найвища частота публікацій за десятиліття. З'ясовано що найчастіше журнал друкував про: будинки працелюбства (390 статей), установи допомоги дітям (206), посередницькі бюро і контори (132), житло для робітників (116), безробіття (90), боротьбу з пияцтвом (61), сільські трудові колонії (51), законодавчі аспекти опіки бідних (44).

В кожній книжці журналу по декілька статей присвячувалось будинкам працелюбства. Якщо ж говорити про динаміку публікацій з цієї проблеми, то виявиться, що найбільше число статей (61) було надруковано в 1898 р. і воно значно переважало число публікацій з усіх інших тем. Найменшою увагою до Будинків працелюбства відзначений 1904 р. (14). З 1898 до 1904 р. інтерес до Будинків працелюбства постійно і рівномірно знижувався. Однак уже в 1905 р. зріс (35), досягли чергового піку в 1906 р. (54 статті за рік).

З 1897 по 1901 рр. число публікацій про установи допомоги дітям (школи, дитячі притулки різних типів, дитячі садки, ясла) щорічно зростало, досягнувши 26 статей за рік. Потім, до 1904 р. плавне зниження до 10 статей, і далі інтерес до даної тематики знову посилюється: 30 статей в 1905 р. і 38 – в 1906 р.

Кількість статей про посередницькі бюро і контори рівномірно зростала з 7 у 1898 р. до 18 в 1901 р., потім коливалась в невеликих межах (13 – 17 щорічно), тобто, спостерігається стійкий інтерес до теми.

Про помешкання для робітників – 6 статей в 1897 – 1898 рр., плавне зростання інтересу до 1902 р., коли опубліковано 24 статті, зниження через два роки – 7 статей в 1904 р., потім від 6 до 10 статей щорічно.

Стосовно проблеми безробіття, то з 90 статей, опублікованих за 10 років, ця проблема як соціальне явище (причини прояву, способи допомоги безробітним) була розглянута в 9 статтях; 21 стаття – про безробіття в Росії, 52 – безробіття за кордоном. В 1898 – 1904 рр. число статей за рік тримається в межах від 4 до 11, зростає до 16 в 1905 і 1906 рр.

Боротьбі з п'янством присвячена 61 стаття, 20 з них про діяльність товариств тверезості. Про боротьбу з алкоголізмом за рубежом – 13 статей.

З 1899 р. вміщувалась інформація про міжнародні конгреси з питання про боротьбу з алкоголізмом, які відбувалися з кінця 1880-х років раз на два роки.

Що стосується динаміки публікацій, то найбільший інтерес до цієї проблеми проявився в журналі в 1899 р. (12 статей), 1902 (10) і 1903 (11) роках. В інший час друкувалось 3 – 5 статей за рік.

Досвіду зарубіжних сільських трудових (робочих) колоній присвячено 25 статей. Заміські колонії тільки починали з'являтися в Росії. Більша частина їх була для дітей. Найбільше число статей (13) опубліковано в 1901 р., в інші роки від 2 до 7 статей щорічно.

Незначний, але постійний інтерес до теми законодавства про опіку бідних: не більше 5 статей за рік. Інтенсивність публікацій де-що зростає після 1905 р.: 1905 р. – 8, 1907 р. – 10 статей.

Не претендуючи на повне пояснення коливань кількості публікацій, слід сказати, що інтерес до тих чи інших суспільних проблем і відповідним їм формам благодійності на сторінках журналу "Трудовая помощь" визначається наступними факторами.

По – перше, загальним фоном соціально-економічної стану в країні. Наприклад, в наступному після промислової кризи 1900–1901 року в декілька разів зростає число публікацій про посередницьке бюро, помешкання для робітників, сільські трудові колонії.

По-друге, логікою розвитку самого благодійного руху. Наприклад, в 1900 р. під час Всесвітньої Паризької виставки проходив I міжнародний конгрес з благодійності. У ньому брала участь російська делегація. Після конгресу чимало теоретичних питань благодійності сформувались в суспільній свідомості, і внаслідок цього, більш чітко стали лунаати зі сторінок преси.

Якщо взяти проблему житла для робітників, то виявляється, що оскільки з кінця 1890-х рр. почалось масове будівництво будинків

безплатних і дешевих квартир на благодійні пожертвування, то приблизно з 1903 р. напруженість ситуації стала потроху спадати, хоча й проблема не зникла. В 1903–1905 рр. кількість статей зменшується, а з 1905 р. тримається вже на одному рівні і в матеріалах проблемна постановка питання відходить на другий план, поступаючись місцем висвітленню досвіду з влаштування і ведення цих благодійних закладів.

По-третє, цензурною кон'юнктурою і позицією редакції журналу. Наприклад, поки спрямованість журналу не визначилась, найбільший обсяг в ньому в перші 3–4 роки існування займали статті, присвячені будинкам працелюбства. З іншого боку, вірогідно, з цензурних міркувань кількість публікацій про безробіття було незначною (5–10 на рік). Очевидно, стриманість при обговоренні проблеми безробіття на сторінках журналу можна пояснити й тим, що ця проблема ставилась в матеріалах про будинки працелюбства (не будучи заявленою в назвах). Лише в 1905–1906 рр., коли речі були названі своїми іменами, кількість статей про безробіття зростала.

Отже, протягом перших чотирьох років відбувається, умовно кажучи, "становлення" журналу, набуття ним свого обличчя. Вміщений матеріал стає з року в рік більш різноманітним, долається тематична монотонність. При тому, що обсяг журналу не змінювався, редакція надавала перевагу вміщувати в одному номері більше статей на різні теми, хоча й меншого обсягу. Найбільш стабільним і врівноваженим тематично став журнал в 1904 році, тобто на 7–8-у році існування.

Сьогодні благодійність повертається у наше життя. Відроджуючи ідеал милосердя та благодійності в нових умовах, необхідно використовувати багатовіковий вітчизняний досвід^[6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Книга о книгах. Толковый указатель для выбора книг по важнейшим отраслям знания. - М., 1892. - Ч. 1. - С. 232.
2. Диаграммы Н.М.Лисовского, касающиеся русской периодической печати. - СПб., 1913. - С. 4-5; Беляева Л. Н. , Зиновьева М. К. , Никифоров М. М. Библиография периодических изданий России 1901 – 1916 : В 3 т. – Л. , 1958-1960; Лисовский Н. Библиография русской периодической печати 1703 – 1900 гг. – Пг. , 1915.
3. Вестник благотворительности. - 1897. - №1. - С. 1.
4. Трудовая помощь. - 1897. - №1. - С. 1.
5. Указатель к журналу "Трудовая помощь" за 10 лет (1897-1907 гг.). - СПб., 1909.

- 6 Див.: Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) .К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.

О.П.ТРИГУБ

ЦЕРКОВНЕ КРАЄЗНАВСТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. XX СТ.

Після початку перебудови, особливо після проголошення незалежності України, змінилося відношення держави до церкви. Заборони і активна боротьба з релігією та церквою, які були характерні для радянського суспільства, пішли в минуле, в сучасній Україні існує близько 70 релігійних конфесій, течій та напрямків. 23 квітня 1991 року Верховною Радою УРСР був прийнятий закон "Про свободу совісті та релігійні організації". Все це призвело до відновлення релігійно-духовного життя населення України та збільшення інтересу до історії церкви в цілому, і насамперед до православної церкви, її єпархій та їх діяльності, монастирів і приходів.

Не обминуло це й Південь України, його обласні центри: Одесу, Сімферополь, Миколаїв та Херсон. Місцеві краєзнавці з ентузіазмом взялися за дослідження цих проблем, пошуків нових матеріалів, їх узагальненням та публікацією. Великого розмаху набули публікації в місцевій пресі, щоб ознайомити широкий загал з історією православної церкви Півдня.

Найбільший розмах церковне краєзнавство отримало в Одесі. Це пов'язано насамперед з тим, що Одеса є центром православної єпархії з 1837 року і не втратила цього статусу і в радянські часи, й навіть більше, збільшила свою роль.

Здебільшого друкувалися статті публіцистичного характеру, які висвітлюють сучасні проблеми церкви, її взаємовідношення з віруючими та державою[1]. Широка полеміка розгорілася навколо Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря: його історичної минушини, відновлення та відношення до цих подій керівництва міста [2]. Краєзнавці намагаються розповісти про історичне минуле найбільш величних пам'яток Одеси: Одеського Успенського собору, Свято-Успенського монастиря (де знаходилася літня резиденція Московського Патріарха), Касперівську ікону Божої Матері та багато інших церков та святинь міста[3].

Не залишилися поза увагою і діячі православної церкви Півдня: архієпископи Гавріїл, Димитрій, Інокентій та інші[4]. Значний внесок у розвиток православного краєзнавства Одеси вніс протоієрей, рек-

тор Одеської духовної семінарії, автор кількох монографій і більш ніж трьох десятків статей А.М.Кравченко, який у своїх роботах намагався освітити те позитивне і світле, яке на протязі більше 160 років давало православ'я Одеси, керівники єпархії Херсонської та Одеської[5].

До історії єпархії Таврійської звернувся сімферопольський дослідник Ю.А.Катунін, який написав дисертаційне дослідження "Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (друга половина XIX - початок XX століття", в якій зробив спробу дослідити головні віхи її історії та діяльності, історії приходів та монастирів, роль єпархії в розвитку початкової освіти [6]. Він проаналізував також історичний доробок першої половини 90-х років: "На початку 90-х рр. у періодичній пресі з'явилася велика кількість статей, присвячених монастирям Криму та їх історичному минулому (И.Базалий. Источник Косты и Домиана // Таврические ведомости. - 1992. - №28; А.Баскакова Спор вокруг святых // Крымские известия. - 1993. - 1 января; Георгиевский монастырь // правда Украины. - 1992. - 28 ноября; Е.Непомнящая. Успенский монастырь // Курортный Крым. - 1991. - 13 декабря; О.Колодяжная. Горит свеча надежды негасимой // Крымский комсомолец. - 1991. - №35; В.Зарубин. Новомученники Таврические // таврические ведомости. - 1992. - №2 и др.). Із журнальних статей відзначимо роботу історика В.Козлова "Горькие судьбы обитателей Крыма" (Наука и религия. - 1991. - №6. - С.16-19), в якій йде мова про долю православних монастирів після встановлення Радянської влади в Криму. Для більшості статей характерна наявність надмірного емоційного пафосу та відсутність конкретних матеріалів по факту їх викладення. В цілому тональність викладення матеріалів сучасних газет близька до тональності робіт періоду кінця XIX сторіччя, а більшість матеріалів є передруком із літератури цього періоду"[7].

Серед миколаївських дослідників виділяється краєзнавець Д.Заковоротній, який поставив своєю метою написати книгу історії миколаївських храмів, а апробацію своєї роботи проводить на сторінках місцевих газет[8]. До історії церкви звернулися й професійні історики-краєзнавці: П.І.Литвинов (директор краєзнавчого музею), Т.М.Губська (старший науковий співробітник музею), професор В.П.Шкварець та інші [9]. Певний доробок до церковного краєзнавства вніс і автор[10].

Вагомого успіху у розробці питань історії церкви домоглися краєзнавці Херсона, серед яких виділяється автор більше двох десятків статей про храми й монастирі м.Херсона та області Є.В.Горностаєв. На основі зібраного матеріалу, при допомозі опис-

копа Херсонського й Таврійського Іова, було видано книгу "По страницам истории православных церквей Херсона (хронологико-историческое описание)" (Херсон, 1998). На жаль, автор книги припустив у викладенні матеріалу значну кількість дрібних помилок та бажає кращого мова викладення матеріалу, але в цілому це не зменшує цінність його внеску в історію церкви півдня України.

Багато праць херсонських дослідників присвячено минулому та теперішньому Григоріє-Бізюкова монастиря, храмів Херсона та області, Архієрейського будинку м.Херсона та іншим пам'яткам церкви [11]. Це свідчить про зацікавлення серед істориків та публіцистів історією православної церкви.

Виходячи з вищесказаного, можна впевнено стверджувати про ріст серед істориків та суспільства інтересу до історії храмів та монастирів рідної землі, збільшення кількості дослідників у цьому напрямі та залучення все більшого фактичного матеріалу до наукового обігу. Таким чином, якщо об'єктивно дивитися на стан розробки проблеми історії Херсонської єпархії, то ми бачимо, що за останнє десятиліття розвиток дослідження досягнув певних успіхів і, мабуть, інтерес до цього питання серед краєзнавців не зменшиться.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буркинский Б. Решения III сессии Одесского городского Совета народных депутатов (26 ноября 1990 г.): о передаче храмов религиозным общинам // Вечерняя Одесса. - 1990. - 5 декабря; Асенько Я. Камень вдогонку? или Как исправлять ошибки общества по отношению к верующим // Знамя коммунизма. - 1990. - 27 февраля; Кравченко А. Прозрение // Знамя коммунизма. - 1990. - 15 апреля та інші.
2. Шевчик Н. Верните монастырь // Юг. - 1992. - 10 марта; Базак О. Дорога, которая ведет к храму // Юг. - 1993. - 10 марта; Леонов Б. Помогите Вам. Господи! // Юг. - 1993. - 19 ноября; Нещеретный И. Свято-Михайловский монастырь: битва за землю // Одесский вестник. - 1994. - 18 июня; Шиянова П. Михайло-Архангельский монастырь // Вечерняя Одесса. - 1992. - 30 января і т.д.
3. Касперовский Чудотворный образ Богоматери (Сборник) // Составила игумена Серафима. - Одесса, Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1995; Колотерева О. "Дай всем нам дух разума и благочестия" // Юг. - 1994. - 9 сентября; Леонов Ю. "Не стоит город без святого, а село - без праведника..." // Вечерняя Одесса. - 1994. - 6 сентября; Шевчик Н. "Стежи дух мирный, и возле тебя спасутся тысячи" // Юг. - 1993. - 29 января; Успенский монастырь и святыни Одесской епархии. - М., Изд-во Московской патриархии, 1988 та багато інших.
4. Серафима. 200 лет православия в Одессе // Одесский вестник. - 1994. - 11 октября; Алексеев В. Обретение // Одесский вестник. - 1994. - 10 сентября. - С.8; Бевзюк Н. Священник от Бога // Вечерняя Одесса. - 1991. - 31 октября; До лику святых - одразу двох одеситів // Молодь

- України. - 1994. - 11 листопада; Кравченко А. Архиепископ Херсонский и Таврический Гавриил // Одесский вестник. - 1993. - 2 октября. - С.8 та інші.
5. Кравченко А. Архиепископ Херсонский и Таврический Гавриил // Одесский вестник. - 1993. - 2 октября. - С.8; Його ж. Прозрение // Знамя коммунизма. - 1990. - 15 апреля; Його ж. "В подвигах не унывал" // Одесский вестник. - 1994. - 2 июля. - С.8; Його ж. Три дня архиепископа // Вечерняя Одесса. - 1992. - 20 ноября та інші.
 6. Катунін Ю.А. Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (друга половина XIX - початок XX століття). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 1994.
 - 7 Ibid. - С.5.
 - 8 Заковоротний Д. Дума знала, на что деньги давать: Храмы Николаева. // Вечерний Николаев. - 1998. - 10 марта; Його ж. На святом месте: Храмы Николаева. // Вечерний Николаев. - 1997. - 2 октября; Його ж. На пожертвования вдовы: Храмы Николаева. // Вечерний Николаев. - 1998. - 31 марта; Його ж. С легкой руки князя Потемкина: Храмы Николаева. // Вечерний Николаев. - 1997. - 16 августа; Його ж. Касперовский собор. // Вестник Прибужья. - 1999. - 6 февраля; Його ж. "Изъять из церковного имущества..." // Вечерний Николаев. - 1998. - 9 июля; Його ж. Малиновый звон на заре... // Вечерний Николаев. - 1999. - 7 января.
 - 9 Шкварець В.П., Шкварець Г.П. Про спорудження Касперівського храму в Миколаєві // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.". У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Литвинов П.І. Козацькі церкви Миколаївщини // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.". У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Т.Н.Губская Из истории военного духовенства Херсонской губернии // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.". У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Її ж. Церковь и народное образование в Херсонской губернии во II пол. 19 века // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.". У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Її ж. Шестая заповедь // Радянське Прибужжя. - 1991. - 26 листопада та інші.
 - 10 Тригуб А.П. Раскольниковство в Николаеве (XIX век) // Великий історик, державний діяч, патріот України. Тези і матеріали доповідей і повідомлень Другої Миколаївської обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження М.С.Грушевського. - Миколаїв, 1996; Його ж. Строительство Николаевского Адмиралтейского собора // Тези доповідей та повідомлень Першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції присвяченої 50-річчю Великої Перемоги, Миколаїв, 1995; Його ж. Роль Николаевского Адмиралтейского собора в жизни города // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.". У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Його ж. Создание и деятель-

ність Херсонської єпархії (1775-1860) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження": У 2 т. - Т.2. "Історія і культура". - Миколаїв, 1997; Його ж. Історія Миколаївського Адміралтейського собору (1789-1936) // Наукові праці. - Т. 1. - Миколаїв, МФ НаУКМА, 1998; Його ж. Головні напрями діяльності Херсонської єпархії (1775-1918) // Наукові праці. - Т.2. - Миколаїв, МФ НаУКМА, 1999; Його ж. Касперівська ікона Божої Матері - культурна та духовна пам'ятка Півдня України // Збірник наукових праць: "Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку". УЗ-х ч. - Ч.2. - Миколаїв-Одеса, 1999.

- 11 Валенко В. Довга дорога до храму: Від минулого... До сьогодення... // Голос Таврії. - 1992. - травень; Історія нашої церкви // Маяк. - 1996. - 10 жовтня; Калиниченко І. Відновлено єпархію // Голос України. - 1991. - 3 квітня; Мазур В. Собору Успенія Божией Матери - 200 лет // Православная Таврия. - 1998. - №6. - С.5; Олешківська обитель // Християнин Таврії. - 1998. - №4-6 червень-серпень. - С.4-6; Пам'ятка архітектури XVIII ст. Дерев'яна церква у м.Бериславі // Трибуна. - 1993. - 19 жовтня; Паталах О. Собор // Наддніпрянська правда. - 1990. - 14 жовтня; Свет из обители // Факт. - 1991. - 25 октября; Свято-Успенський собор // Наддніпрянська правда. - 1991. - 15 лютого; Сериков П. Монастир над Дніпром: Корсунці - 200 років // Нова Каховка. - 1997. - 1, 22 листопада, 27 грудня; - 1998. - 24 травня, 26, 28 червня; Сидоренко І. Монастир // Новий день. - 1991. - 12 жовтня; Ташкевич Л. Дивував і кликав монастир // Радянська Таврія. - 1995. - 24 червня; Трагічна доля Олешківської церкви // Вісник Олешшя. - 1996. - 27 квітня; Феодосий. Херсонский Инкерман // Булава. - 1998. - 21-27 вересня. - С.6; Шумак М. Хто ж він, аскет Созантій? // Приазовська правда. - 1995. - 14 березня; Яценко А. Митрополит Леонтій // Наддніпрянська правда. - 1991. - 14 березня; Яценко А. Прийшов з надією // Наддніпрянська правда. - 1995. - 21 вересня.

С.Ш. АЙТОВ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ЖУРНАЛ «ОСНОВА» ЯК КУЛЬТУРНА СИСТЕМА

Проблема суті та значення внеску часопису «Основа» (1861-1862) у розвиток української культури, суспільно-політичної та історичної думки у другій половині ХІХ ст. являється однією із порівняно мало досліджених в українській історіографії. Кілька невеликих статей, зокрема, дослідження В.Дудко у «Київській старовині» (№5, 1997 та №2, 1998) та монографія М.Д.Бернштейна «Журнал «Основа» та

український літературний процес кінця 50-х-60-х років ХІХ ст.» (К., 1959.), присвячена розв'язанню суто літературознавчих питань, складають майже всю історіографічну «базу даних» з цієї проблеми. Водночас, журнал являє собою один із найбільш яскравих феноменів української культури. На сторінках 22 його книжок, протягом двох років, «зустрілися» праці таких провідних істориків, як М.І.Костомаров, П.О.Куліш, М.О.Максимович, О.М. Лазаревський, В.Б.Антонович. Саме у «Основі» побачив світ ряд важливих для української історичної думки студій, зокрема: «Мысли о федеративном начале древней Руси», «Две русские народности», «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси» М.І. Костомарова, «Хмельницщина» та «Виговщина» П.О.Куліша, «Моя исповедь» В.Б.Антоновича. І ці праці, і взагалі робота журналу, спрямована на національно-культурне відродження українського народу, дістала високу оцінку «будівничого нації», М.С.Грушевського. На його думку, «...»Основа» как армия борьбы за обособление и самодовление украинской жизни имела большое значение...[1]. Особливо учений відмітив статтю М.І.Костомарова «Две русские народности», яку він назвав «евангелием украинского национализма»[1,с.24]. Ця оцінка і показником значення, яке мала діяльність часопису для розвитку українських самопізнання, громадської думки та культури, але не пояснює причини успіху «Основи». Діяльність та досягнення часопису розглядаються М.С. Грушевським у «аксіологічному», а не «аналітичному» аспекті. Однією із причин маргіальності «Основи» в українознавчих дослідженнях являється «багатовимірність», полідисциплінарність «інтелектуального простору» журналу. Справді, на відміну від видатних попередників- «Чтения Общества истории и древностей российских» та послідовників- журналу «Киевская старина», присвячених вивченню історії українського народу, у «Основі» друкувалися статті не тільки з цієї проблематики, а і з географії, етнографії, природознавства, літературознавства, мистецтвознавства, економіки та промисловості українських земель тощо. Без перебільшення, часопис можна вважати своєрідною енциклопедією українознавства 1860-х років. Разом з тим, найбільш потужним напрямом діяльності журналу був напрям історичний.

Очевидно, що для вирішення проблеми причин вдалої діяльності «Основи», феномену ефективності цього журналу, необхідно розглядати його інтелектуальний простір як єдине інтегральне ціле, як цілісну культурну систему. Як приклад ефективного вивчення культурної системи іншого роду, реалізований з точки зору вказаного підходу, можна вказати на невелике дослідження етнологів С.П'ятаченко, у якому він проаналізував, як ціле, народознавчий на-

прямок творчої спадщини П.О.Куліша[2]. У радянський та російський гуманітаристиці системний підхід до вивчення феноменів культури застосовував видатний філолог, семіолог та культуролог Ю.М.Лотман (1922-1993). Творчі надбання дослідника у галузі культурології можуть слугувати орієнтирами при вивченні властивостей «Основи» як культурної системи та внутрішніх механізмів її розвитку.

Поняття культури та культурної системи як елемента культурного універсуму являється одним із головних у складі культурологічних концепцій Ю.М.Лотмана. Найбільш важливою функцією культури дослідник вважав її функцію як пам'яті колективу. На його думку, безперервність культури забезпечує колективу (від макросоціальних груп до соціуму в цілому) свідомість свого існування[3,с.661]. Лотман розглядає «культуру-цілі» та окремі культурні феномени як системи. З його точки зору, «...система відносин, яка поїднує різні мови семіотичної структури у вищу єдність, поєднує і різні індивідууми у розумне ціле. Сукупність цих двох механізмів створює надіндивідуальний інтелект-культуру»[4,с.17]. Згідно із принципом теорії систем, властивості «культури-суспільної пам'яті» переважають суму властивостей тих підсистем-елементів із яких вона створена, і теж саме співвідношення справедливе для взаємин окремих культурних «підсистем» та їх власних елементів. У складі культурних систем, на думку Ю.М.Лотмана, віносини між їх системами (елементами) не мають автоматичного характеру, а кожен раз мають на увазі семіотичні напруження та колізії, які іноді приймають драматичний характер[4,с.17]. Проте, сталість зв'язків культурно системи переважає їх суперечки, і багатство внутрішніх конфліктів не руйнує їх, але навпаки, забезпечує культурі як колективному розумові виключну гнучкість та динамізм[4,с.16]. Культурному універсумові властивий плюралізм, який виявляється у тому, що частини його (окремі культурні системи), стаючи частиною нового «великого цілого» зберігають і свою власну цілість[4,с.17]. Ю.М.Лотман розглядав культурні системи не тільки як статичні, але і як динамічні створення. Одним із головних джерел динамізму культурних систем учений вважав процес постійного утягування позасистемних елементів у саму систему і одночасний перехід елементів системи у сферу позасистемності[5,с.20] «культурної неупорядкованості». Це позасистемне може бути, на думку дослідника, іносистемним, тобто належати іншій культурній системі[5,с.23]. Крім того, причиною динамізму культурних систем є нерівномірність в їх структурах, наявність у них, за термінологією Ю.М.Лотмана, «ядерних створень», та «структурної периферії». Постійна зміна ядра та периферії утворює один із механізмів структур-

ної динаміки[5,с.30]. Гнучкий механізм взаємозамени ядра та периферії культурної систем виявляється зручним для накопичення структурних форм, які на наступному історичному етапі стануть у системі домінуючими, та перемістяться до центру системи[5]. Джерелом розвитку культурних систем, з точки зору Ю.М.Лотмана, являється також взаємодія різних структурних організацій різних же елементів даної Системи[6,с.27].

Практичне застосування культурологічних концепцій Ю.М.Лотмана було реалізоване в роботах представників тартусько-московської семіотичної школи, і зокрема, в дослідженні В.М.Живова про значення феномену блюзнірської поезії в універсумі російської культури XVIII-XIX століття[7,с.61]. Вихідним пунктом наукового пошуку автора було розглядання даного явища як цілісної культурної системи із власними структурними якість, джерелами та динамікою розвитку.

Порівняно з феноменом блюзнірської поезії XVIII-XIX ст., журнал «Основа» являється культурною системою більш високого рівня, з точки зору складності структурної організації. Діючий майже у середині XIX ст., часопис виконував функцію своєрідного «системного організатора», («перетворювача»), який трансформував неупорядкований, простір українознавства першої половини минулого століття у симетрично структурований космос україністики другої половини XIX ст. Найбільш відомою науковою асоціацією, яка згодом почала видавати і друкований орган було Общество истории и древностей российских та його «Чтения...», під редагуванням О.М.Бодяньського. У першій половині XIX ст. наукові інтереси членів Общества були зосереджені, як доводить сучасна дослідниця О.В.Тодійчук, на зборі та первинній науковій обробці матеріалів з нумізматики, археології, етнографії, іконографії[8,с.15]. У «Чтениях общества...» був опублікований ряд цінних джерел з української історії XVII- XVIII ст.[8,с.16]. Показово, що джерела ці не були зведені до якоїсь системи і друкувалися досить хаотично. Мабуть, причина даного явища полягає у специфіці самого періоду розвитку українознавства у першій половині минулого століття, яка мала на увазі саме накопичення фактичного матеріалу з української історії, але не його аналіз та зведення у концепцію, у наукову «картину світу». Конструювання схем історичного розвитку українського народу, пояснення вже винайдених фактів стали об'єктивною необхідністю наступного етапу українського самопізнання і діяльність «Основи» можна розглядати як початок цього етапу.

Слід відзначити, що саме в інтелектуальному просторі журналу відбулася «передача естафети» у пізнанні української історії від до-

слідників, орієнтованих, головним чином, на збір фактів та їх опис, репрезентованих у часописі постаттю М.О.Максимовича (велика публікація «Письма о Богдане Хмельницком к Н.И.Костомарову») до учених, які накреслили власні схеми та пояснили специфіку вітчизняного історичного процесу: М.І.Костомарова («Мысли о федеративном начале Древней Руси», «Две русские народности», «Москвичам о Руси», «Полякам о Руси»), що висунув та обґрунтував у згаданих роботах ідею незалежного від великорусів, оригінального історичного розвитку українців; П.О.Куліша («Хмельницина», «Виговщина») та О.М.Лазаревського («Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским»), запропонувавши концептуально новий погляд на соціальний розвиток українського суспільства. Показовим являється той факт, що з самого початку видання «Основи», автори часопису мали чітко визначену мету та програму дій, спрямованих на всебічне пізнання історичних українських земель. Програма часопису передбачала такі напрями дослідницької та публікаторської діяльності: літературознавство та друкування літературних творів, історія України у студіях та публікаціях джерел, етнографія, мовознавство, нариси суспільного та приватного побуту українців, виховання та освіта природничі науки, нариси економічного життя[9, с.1]. Крім цього, редакція планувала друкувати державні постанови та розпорядження, які мали відношення до Піденно-Руського краю, розбір книжок, статей та художніх творів, в яких йшлося про Україну, та розділ листування з читачами[9]. Отже, часописові «Основа» як культурній системі, з самого початку її існування була властива упорядкованість.

Для даного журналу була характерною різномірність друкуваних в ньому матеріалів. Можна виділити два типи такої різномірності. Перший тип різномірності культурної системи часопису «Основа» складається із трьох підтипів: «жанрового», «тематичного» та підтипу, пов'язаного із самою «формою подачі» друкованих матеріалів. До другого типу відноситься різномірність публікацій, зоснована на різниці ідейних позицій та теоретичних підходів до певних проблем окремих авторів.

Під «жанровою» різномірністю ми розуміємо різномірність об'єктів студій дослідників. По суті це «дослідницькі напрями» (історія, етнографія, географія, філологія, мовознавство, та ін.) Всі ці дослідницькі напрями природно розподіляються на окремі теми, що створює наступний підтип різномірності першого типу-«тематичний» підтип. Його можна розглянути на прикладі «історичного» дослідницького напрямку. Це, зокрема, теми: історія Київської Русі (роботи М.І.Костомарова «Черты южнорусской истории», М.І.Сухомлінова

«О преданиях в древней русской летописи»); історія України XVII ст. (праці М.О.Максимовича «Письма о Богдане Хмельницком к Н.И.Костомарову», М.І.Костомарова «Гетманство Выговского», П.О.Куліша «Хмельницщина», «Виговщина», історія України XVIII ст. (дослідження О.М.Лазаревського «Говорил ли Полубок Петру Великому речь, приводимую Конисским», «Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в.»). Третій підтип першого типу різномірності складається із різних форм публікацій, друкувавшихся у «Основі». Серед форм публікацій можна відокремити: предметні статті, присвячені висвітленню певних проблем, полемічні статті, спрямовані на критичний діалог із опонентами, ідейними та інтелектуальними, листи читачів журналу та відповіді на них редакції.

Різнорідність культурної системи «Основи» другого типу базується на множині ідейних та концептуальних точок зору авторів. Як приклади таких, цілком природних, розбіжностей можна навести різні оцінки авторами часопису ролі козацтва в українській історії та методи вивчення побуту та світогляду українських селян. Феномен козацтва привернув увагу кількох авторів часопису, але, концептуально, їх точки зору були, значною мірою, різні. Так, М.О. Максимович присвятив свої дослідження (у «Основі») висвітленню постаті Б.Хмельницького[10,с.105]. Взагалі дослідник був схильний до апологетики козацтва[10,с.111-112].

М.І.Костомаров[11,с.65] та О.М.Лазаревський[12], розглядали останні з більш об'єктивістських позицій, а в історичному баченні П.О.Куліша[13,с.81] намітилася переоцінка ролі запорозьких козаків в українському історичному процесі.

Щодо розбіжностей у вивченні світогляду та побуту українських селян, слід відзначити, що М.І.Костомарову був властивий «історичний» метод дослідження, погляд на складання рис світогляду, народної психології, побуту, як-би з «висоти часу», який полягав в загальному дослідженні проявів даних соціокультурних феноменів у ході українського історичного процесу[14], П.О.Куліш[15] та А.Свидницький[16] підійшли до цієї проблеми як «класичні» етнографи, в той самий час П.О.Куліш вважав важливим «літературний» метод вивчення народного світогляду, пов'язаний з інтуїтивним осягненням «душі народу», поетичного тону країни (психологічної атмосфери)[15,№4.-с.68]. Різнорідність культурної системи «Основи» обумовлює її «складний» характер. Це можна побачити при аналізі окремих «дослідницьких напрямів» журналу. Зокрема, етнографічний дослідницький напрям складається із тем: етнографія українських історичних земель, етнографія українських етнічних

груп, етнографія етнічних груп іноземців, постійно проживаючих в Україні, етнографія української діаспори.

Упорядкованість, різноманітність та складність даної культурної системи визначають таку властивість часопису, як об'єктивність у відображенні українського життя, сучасного журналові й минулого. Ця якість проявляється у відсутності в публікаціях «Основи», авторів різних інтелектуальних та ідейних точок зору, ідей національної виключності та ксенофобії, готовності до конструктивної дискусії з опонентами. Добра обізнаність з фундаментальними дослідженнями видатних учених «протилегної сторони» (російських державників, та полонофілів, виключала однобічність у баченні світу та наукових роботах «основ'ян»).

Культурній системі «Основи» властива, також, якість, яку можна назвати «знаковістю». Суть її у тому, що в універсумі української культури часопис відіграв роль символу етнокультурної єдності та цілісності українського народу, яку, у соціально-політичному аспекті, мусить, серед інших функцій, виконувати держава. Аналіз змісту «Основи» дає підстави стверджувати, що вона була «центром кристалізації», «збирачем» інтелектуальних сил та надбань українських наукової думки та мистецтва. Утворивши цілісний образ України у світі культури «Основа» (як символ, знак) передувала створенню у 1917 р. незалежної Української держави. Автори кола «Основи», звісно, не ставили перед собою такої радикальної політичної мети, як досягнення державного суверенітету. Але всебічне пізнання українського народу об'єктивно утворило засади обґрунтованої, добре аргументованої концепції оригінальності та вагомості духовних досягнень українського народу та його законних, легітимних прав на створення- у майбутньому-власної держави.

Із «знаковістю» «Основи», місією збирання «культурних сил» українців, тісно пов'язаний оборотний зв'язок часопису - культурної системи. Функцію останнього у журналі виконували листи-надруковані у розділі «Вісті» із різних регіонів України та навіть із Росії, з місць проживання української діаспори. В «Основу» писали із Чернигова, Києва, Катеринослава, Херсона, Харкова, із невеликих міст та сіл: Лубен, Полтавської губернії, Гадяча, Полтавської губернії, Борзунів, Чернігівської губернії, Борисполя, Київської губернії, села Товканівки під м. Прилуки, та ін. Серед тем, яким були присвячені листи, можна виділити: народну освіту, народні бібліотеки, питання пореформеного землеустрою, свавілля поліції щодо селян, опис звичаїв мешканців певних місцевостей, краєзнавчі нотатки, розповіді про окремі промислові заклади тощо. Наявність та досить висока інтенсивність оборотного зв'язку обумовила обізнаність ав-

торів «Основи» в українських справах, що, в свою чергу, підвищило ефективність функціонування всієї системи.

Серед чинників розвитку культурної системи «Основи», відповідно до культурологічних концепцій Ю.М.Лотмана, можна відмітити: наявність структурної неоднорідності, процес інтегрування позасистемних елементів та процес зміни ядра та периферії.

Динаміка розвитку «Основи», пов'язана із структурною неоднорідністю системи, реалізувалася у структурній різноманітності, полідисциплінарності досліджень авторів часопису. Так, М.І.Костомаров звертався у своїх студіях до надбань етнографії та етнічної психології (крім історичної науки), П.О.Куліш використовував дані з історії, філології, етнографії, етнопсихології, В.Б.Антонович у «Моей исповеди», об'єднав фактичні матеріали та ідеї з польської історіографії, соціальної психології, історії української суспільної думки. Динамічний чинник інтегрування позасистемних елементів проявився у полемічній діяльності часопису. Позасистемними, чи іносистемними елементами у даному випадку являються ідеї та аргументація супротивників, опонентів «Основи», які, після втягування у інтелектуальний простір часопису, ініціювали створення авторами журналу власних теоретичних конструкцій. Принцип динамічного чинника зміни ядра та периферії полягає у «русі» ідей та дослідницьких концепцій, що створювали інтелектуальну «базу» часопису, у бік подальшого їх розвою, вже зовні «Основи». Зокрема, ідеї «Двух русских народностей» М.І.Костомарова знайшли продовження у статті В.Б.Антоновича «Три національні типи народні» (1888); «основ'янська» робота В.Б.Антоновича «Моя исповедь» була, у ряді істотних рис, продовжена ним у рецензії на роман Г.Сенкевича «Вогнем та мечем» (1885). Отже, культурну систему «Основи» можна вважати незамкненою, за критерієм впливу ідей часопису на дальший розвиток української гуманітарної думки.

Вживаючи досить часто термін «культурна система» щодо «Основи» та гуртку її авторів не треба вважати, ніби-то останні створювали «ідейно-організаційний» моноліт. Навпаки, їм були властиві численні суперечки. В.Б.Антонович з жалем відмічав, що, правда, маючи на увазі не тільки гурток авторів часопису, а більш широке коло українофілів, «недостаток всякой солидарности между украинофилами, разногласия и часто личный характер украинских распрей-озлобленный спор г.г. Максимовича и Кулиша по поводу сочинений Гоголя, выходка г. Шатковского в предисловии к его словарю против г. Кулиша и всех сотрудников «Основы»...»[17,с.139]. Але ці суперечки мали, за Ю.М.Лотманом, характер системного напружен-

ня і не тільки заважали, але й ініціювали творчість авторів «Основи».

Діяльність часопису, який проіснував досить недовгий час, була продовжена (на системному рівні) напочатку 1870-х років Київським гуртком, створеним за подобою «Основи»[1,с.341]. Це стало можливим саме з причин ефективності журналу як культурної системи. Закономірно, що за періодизацією, запропонованою проф.І.І. Колесник, один із етапів культурно-національного відродження українського народу та українського історіографічного процесу, (народницького-громадівська доба), починається саме на початку 1860-х років[18,с.341] на які і випадає видання «Основи». У числі найважливіших компонентів інтелектуальних досягнень журналу та його впливу на подальший розвиток українського національного руху можна відзначити властивості «Основи» як культурної системи: упорядкованість, різноманітність, складність, об'єктивність дослідження як минулщини так і сучасності, «знаковість», які проявилися через посередництво механізму саморозвитку, динаміки всієї системи. Саме реалізація усіх цих системних якостей сприяла тому, що «Основа» стала однією із важливих складових пам'яті та самопізнання українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевский М.С. Украинский народ в его прошлом и настоящем: в 2 т. Спб. 1914. Т.1.с.24.
2. Див.: П'ятаченко С. Проблеми етнопсихології українського народу в спадщині Пантелеймона Куліша.(1819-1897).// Народна творчість та етнографія. 1997. №5-6.
3. Лотман Ю.М.. Письма. М., 1994. С. 661.
4. Лотман Ю.М. Феномен культуры.// Труды по знаковым системам Тартуского Госуниверситета. Т. 10. Тарту. 1978. С. 17.
5. Лотман Ю.М. Динамическая модель семиотической системы. // Труды по знаковым системам Тартуского Госуниверситета 10. Тарту. 1978. С. 20.
6. Лотман Ю.М. Культура и взрыв., М. 1992. С. 27.
7. Живов В.М. Кошунственная поэзия в системе русской культуры конца XVIII-начала XIX веков.//Труды по знаковым системам Тартуского Госуниверситета. Т. 13. Тарту. 1981. С. 61.
8. Тодийчук О.В. Украина XVII- XVIII в.в. в трудах Общества истории и древностей российских К., 1989. С. 15.
9. Программа журнала «Основа». // Основа 1861.№1. с.1.
10. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком к Н.И. Костомарову. // Основа. 1861. №2. С.105.
11. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. // Основа. 1862.№ 4. С. 65.
12. Лазаревский А.М. Говорил ли Полубок Петру Великому речь, приводимую Конисским М. // Основа. 1861. №8. С.75.

13. Куліш П.О. Передні слово до історії України од найдавніших часів. // Основа. 1861. №9. С.81.
14. Костомаров Н.И. Две русские народности. // Основа. 1861. №3
15. Кулиш П.А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории. // Основа. 1861. №4, №5, №9.
16. Свидницький А. Великдень у подолян. // Основа. 1861. №10-№11-12.
17. Антонович В.Б. Про українофілів та українофільство. // Моя сповідь. К.. 1995. С. 139.
18. Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання. //Днепропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Днепропетровськ 1997. С. 315.

А.В.БОЙКО

ПИТАННЯ ДОСТОВІРНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ А.О.СКАЛЬКОВСЬКОГО

Історія — досить специфічна галузь знань, яка протягом майже двох століть намагається стати наукою. Можна вести дискусії з приводу співвідношення історії-науки та історії-мистецтва, історичної конструкції та історичної реконструкції, ламати списи стосовно методології історичного пошуку, але слід погодитися з тим, що важливим фактором становлення історії як науки є історіографічний доробок усіх поколінь дослідників. Саме цей доробок стає підмурком і показником змагань у процесі становлення історичної науки. При багатоваріантності напрямків історичних знань такий процес уявляється досить тривалим і перманентним. Однак ті, хто знаходився на початку шляху становлення наукових історичних знань дуже часто навіть не усвідомлювали цих проблем, а воліли услід за Геродотом та літописцями зберегти великі діяння “як еллінів, так і варварів” для майбутніх поколінь. В той же час сучасні дослідники воліють проаналізувати їхню спадщину, виявити методологічні здобутки та недоречності, встановити закономірності дослідницького пошуку, відвести кожному відповідне місце у ряду звитязців, які намагалися творити історичну науку тощо. Але часто густо всі ці оцінки грішать більш ніж суб'єктивністю. Некоректність у співвідношенні загального та одиничного, індивідуального та загального, відірваність від об'єкту та предмету дослідження виучуваного автора перетворює сучасні історіографічні студії з одного боку на річ у собі, а з іншого — на чудові твори мистецтва, краса яких знаходиться у прямій залежності від таланту або рівня запалення мозку. При цьому дуже часто забувається, що процес становлення історичної науки вимагає

конкретизації та зміцнення свого підмурку. При багатоваріантності та специфіки об'єктів дослідження, на порядок денний окремих напрямків історичного дослідження постає питання достовірності історіографічної спадщини. Останнє безпосередньо стосується дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX століття А.О.Скальковським.

При появі чисельних історіографічних та археографічних досліджень його спадщини, специфічного ставлення до марксистської методології і, як наслідок, невиправданого нехтування доробком радянських істориків, для певної категорії дослідників історії південного краю роботи А.Скальковського перетворюються на істину в останній інстанції. При цьому наголошення на його археографічному доробку при недостатньому знайомстві з предметом та об'єктом дослідження А.Скальковського не сприяють укріпленню історичного підмурку, адже чисельні фактологічні помилки тиражуються в історичній літературі і перетворюються на усталену історіографічну традицію.

Одним з головних завдань, яке постає перед дослідником спадщини А.О.Скальковського полягає у визначенні достовірності його праць. Спробуємо це показати на прикладі його чи не першої роботи "Хронологическое обозрение истории Новороссийского края".

Слід зазначити, що А.Скальковський не був історіографом у розумінні навіть громадськості першої половини XIX століття. В час написання "Хронологического обозрения" він був далекий від тих наукових проблем, які дискутувалися в історичній науці того часу щодо методології та методів історичного дослідження. Тому знаходячись в постановці питання мікроісторії попереду своїх сучасників Скальковський залишився далеко позаду у відношенні визначення форми та методів. Як наслідок, маємо традиційну хроніку. Можна гадати, що Скальковський підійшов до написання історії точно дотримуючись літери предписання Воронцова від 8 травня 1835 року, згідно якого третім пунктом наказувалося "из собранных документов попытаться составить историю Новой России"[1; II.]. Не останню роль відіграла і сучасна Скальковському історіографічна традиція. При цьому вибір хронологічного підходу, по відомості самого Скальковського визначився його відношенням до Повного зібрання законів Російської імперії [1; X]. Для нього зібрання законів стає хронологічним показником і головним принципом подачі матеріалів. Водночас такий взірець визначив і підхід до використання документів. Скальковський наголошує, що "Здесь не помещено ни одно произ-

шество, ни одно имя, ни одна цифра, которых бы нельзя было под-твердить документом, извлеченным из местных архивов" [1; IX].

Зрозуміло, що народне життя, традиція, побут, напрямки на-родного господарства не цікавили А.Скальковського. Він побіжно звертався до них лише в контексті наслідків перетворень, що запо-чатковувалися державою. А тому вони сприймалися як данність, яка не могла не постати після таких талановитих перетворень. Тому го-ловне — це перетворення. І саме такий підхід А.Скальковського до історії краю дав підставу дослідникам стверджувати, що "Хроно-логічний огляд" "по змістові своєму являється історією діяльності російського правительства та його агентів, направленої на те, щоб захопити наші степи, закріпити їх за Московщиною та використо-вувати їх в своїх інтересах" [2; 301]. Саме тому певною мірою історична дійсність постає у Скальковського в "односторонній формі", а саме у формі розпоряджень, указів, ордерів, рапортів, звітів, представлень адміністративних установ усіх рангів. І в цьому він залишається вірним своєму принципу розташування всіх цих до-кументальних матеріалів у хронологічному порядку, їхньої повної публікації, або витягів при постійному наголошенні на ретельності передачі текстів.

В той же час, проблеми достовірності використаних матеріалів для нього не існує. І це при тому, що чисельні матеріали, які були у розпорядженні Скальковського повинні були привертати увагу хоча б до такого питання, як кількість населення. Адже чисельні звіти і чисельні матеріали подають різні цифри. Однак такої проблеми для Скальковського на той час не існувало. Звідси — чисельні помилки і невідповідність реальності. Так, посилаючись на зведення чинів російської імперії, яке щорічно друкувалося в календарі Академії на-ук, на 1776 рік Скальковський подає розподіл Новоросійської гу-бернії на дві провінції — Єлісаветградську та Херсонську [1; 128]. Але Херсонська провінція просто не могла на той час існувати, адже указ про заснування Херсону з'явився лише у 1778 році [3; 722]. Крім того, на основі датування наявних у нього документів він робить висновки про призначення на посади губернаторів. Зокрема ми чи-таємо, що "з початком 1776 року генерал-майор Муромцев призна-чений Новоросійським, а генерал-майор Чертков Азовським губер-наторами" [1; 127]. Тоді як Муромцев і Чертков були губернаторами вже влітку 1775 року [4; Арк 214]. Помилки, які часто і густо зустрічаються у першому випуску важко назвати друкарськими. Скоріш за все — це неухважність самого А.Скальковського. Так указ про створення митниць в південному краї він відносить до 21 травня 1776 року, тоді як указ датовано 26 травня 1776 року [3; 385-387].

Дуже часто А.Скальковський не відрізняє публікацію указу від його реального виконання. Тому пункти розпоряджень він подає як таке явище, що вже відбулося. Розглядаючи указ 1776 року про реформування пікінерних полків і роблячи цілком слушний висновок про те, що головною причиною такої реформи була необхідність чимось зайняти і тим самим контролювати колишніх запорожців, Скальковський на тій підставі, що в указі йшлося про те, що Полтавський і Херсонський полки слід було формувати з колишніх запорожців стверджує, що ці два полки "наповнені козаками колишнього запорізького війська"[1; 130]. Однак у 1781 році Потьомкін змушений був констатувати, що справи з формування із запорожців пікінерних полків так і не зрушилися з місця, а тому він відмовляється від попереднього наміру [5; 113-114].

Постійні протиріччя, які зустрічаємо у Скальковського в деяких відношеннях ставлять дослідника у глухий кут. Це, наприклад, стосується відомості 1787 року стосовно кількості землі і населення повітів Катеринославського намісництва. А.Скальковський публікує цю відомість. Однак її зміст бентежить дослідника. У передмові до таблиці автор наголошує, що "Катеринославське намісництво ділилося на 16 повітів" [1; 194]. І це при тому, що в цьому ж розділі Скальковський досить ґрунтовно і докладно цитує розпорядження Потьомкіна щодо розподілу Катеринославського намісництва на 15 повітів [1; 193]. Звідки Скальковський взяв 16-й Нікопольський повіт залишається незрозумілим. Тим більше, що згідно наведеної відомості повіт мав 40 тисяч населення і 1570000 десятин землі. Це ж саме стосується пояснень до генерального реєстру про роздані землі за 1780 р., який було укладено Тутолміним та Синельниковим. А.Скальковський говорить, що згідно "наказам Потьомкіна" роздано з 1780 року 1355 земельних ділянок на яких заведено 758 селищ [1; 195]. Нічого не маємо заперечити проти кількості розданих дач. Навіть вважаємо, що цей список був не зовсім повним. Однак маємо великі сумніви, щодо часу їхніх роздач, а також що це робилося за наказами Потьомкіна. Відомо, що коли Потьомкін прибув удруге до регіону, то у 1783 році він звернувся до Катеринославського намісницького правління з циркуляром, в якому обурювався саме тим, що всі роздачі земель, які відбувалися в регіоні робилися губернськими правліннями та межовими експедиціями без його розпорядження. Саме тому він скасував експедиції і заборонив надавати землі без його відому [6;]. Але ж майже вся придатна земля на цей час вже була роздана і тому Потьомкін змушений був започаткувати перерозподіли земельних ділянок. Тому подібні твердження Скальковського уявляються не точними і не коректними.

Водночас, там де у А.Скальковського йдеться про відношення місцевого населення до урядових заходів та військових дій маємо чудову ідеалізацію, і не дивлячись на те, що Скальковський був значно ближче до часу подій, він був більш далеким від реальності ніж історики ХХ століття. В якомусь квазіромантичному і нереальному світі зображено забезпечення армії амуніцією та провіантом. І дивним уявляється, що Скальковський без застережень цитує документи, які взяв з Катеринославського дворянського архіву: "С неимоверным рвением по деревням перепекались сухари и доставлялись в армию безденежно. После взятия крепости собрано было до 10 тысяч лошадей с повозками и все почти войска перевезены во внутренность губернии для зимовки; причем от жестокости холода и скудности корма большая часть лошадей погибла" [1; 210]. Важко уявити, що Скальковський міг вірити подібному. Тим більш, що в архівосховищах Катеринославського губернського правління, а особливо в ордерах Потьомкіна, зшитки яких використовував Скальковський і які пізніше було опубліковано Богумілом, йдеться про випікання сухарів, як про тяжку повинність, що накладалася на державних селян. Для регіону і особливо для Потьомкіна факт незадоволення населення подібним тягарем був очевидним. Саме тому від провіантських контор вимагалось вирішувати питання випікання сухарів не безкоштовно, а за платню.

Аматорство Скальковського, проявлялося в багатьох напрямках. Відсутність навиків археографічної роботи, необізнаність з діяльністю Товариства історії і старожитностей при Московському університеті, що здається дивним і потребує додаткових досліджень, адже навчання Скальковського у Московському університеті при дійсному захопленні історією повинне було привернути увагу молодого аматора в історичних студіях до історичного товариства. Це дасть відповідь на питання про мотиви історичних студій Скальковського. Чи це захоплення, чи пошук свого місця молодого чиновника в апараті С.Воронцова. Скоріш за все і перше і друге. Крім того, з 1813 року там же у Москві на кошти М.Румянцева було розпочате видання "Собрания государственных грамот и договоров", підготовка яких здійснювалася М.Бантисшем-Каменським, а потім К.Калайдовичем та П.Строевим. Розпочата у 1828 році археографічна експедиція П.Строева певною мірою вже випрацювала основи едиційної та камеральної археографії. Результатом цієї експедиції стала поява Петербурзької археографічної комісії у 1834 році, яка розпочала публікації документів також і з історії України [7]. Безумовно, що діяльність археографічних експедицій підказала напрямки історичних пошуків Скальковського. Але виконання його

здійснювалося на аматорському рівні, без теоретичної підготовки навіть на рівні початку XIX століття. Як наслідок маємо певні недоречності у публікаціях уривків документів. Особливо це стосується тих, які мали значення для внутрішнього розвитку регіону.

Так, наприкінці своїх студій стосовно 1795 року Скальковський звернув увагу на відкритий лист від 24 жовтня 1795 року, який за повідомленням автора було видано Хорватом і оголошено прилюдно у всіх повітах південного краю. Цілком слушно Скальковський акцентував увагу на важливості документу, а його намагання навести документ "со всевозможною точностью" заслуговує поваги. Але наголосивши своє бажання Скальковський без попередніх застережень повідомляє, що "здесь прилагаются главнейшая только статьи" [1; 246]. Скільки було всього статей так і залишається невідомо. І це при тому, що це питання стає принциповим. Відкритий лист було розіслано до повітових правлінь для оголошення. З публікації Скальковського постає питання початкового протоколу та першої редакції цього документу. З приміток до глави дізнаємося, що його взято Скальковським з рапорту Новоросійського генерал-губернатора Бердяєва імператору Павлу у 1797 році. В той же час, у фонді Херсонської казенної палати сьогодні зберігається оригінал відкритого листа, який має певні відмінності від опублікованого Скальковським [8; Арк.242]. Перш за все він складається всього з двох пунктів, тоді як за публікацією Скальковського це пункти 1 та 2. По-друге, у заголовку до відкритого листа, Хорват сповіщає, що П.Зубов своїм ордером від 5 жовтня 1795 року наказує об'явити відкритими листами, що іменним указом від 2 жовтня 1795 року надаються пільги всім, хто оселявся і заводив заводи, фабрики та торгівлю в містах південного краю. Про указ Катерини та ордер Зубова Скальковський не знав, хоча матеріали Вознесенського та Херсонського губернського правління ним і було опрацьовано [9; 81]. Наголос на тому, що відкритий лист складався з великої кількості статей не відповідає дійсності. З великою долею достовірності можна стверджувати, що рапорт Бердяєва, яким користувався Скальковський являв собою зведення розпоряджень за період 80-90-х років, які стосувалися міст Південної України. Саме цим можна пояснити той факт, що наведена Скальковським третя стаття є нічим іншим як розпорядженням Г.Потьомкіна середини 80-х років про пільги старообрядцям [10]. В той же час Скальковський подає всі ці статті як відкритий лист виданий губернатором Хорватом "и обнародованный во всеобщее сведение" [1; 246]. Значення цього документу було давно помічено дослідниками, але з подачі А.А.Скальковського, відкритий лист уособлювався крім економічних

пільг ще й з вільною церковною службою старообрядців, що не відповідало дійсності [11; 59].

В додатках до "Хронологического обозрения" представлено одинадцять документів, які за висловом самого Скальковського "списаны с подлинных, со всевозможною археографическою точностью" [1; 287]. Це, перш за все, чотири документи, що стосуються старообрядців (Послання архієпископа Нікіфора 1780 року; лист старообрядця з відгуком на послання Нікіфора; Об'ява Потьомкіна старообрядцям про пільги, лист Потьомкіна депутатам від старообрядців за 1785 рік), Грамота Потьомкіна калмицькому народу від 1 червня 1783 року; два паспорти, які видані Потьомкіним татарам на право торгівлі по Чорному морю; Відомість 1790 року про врожай хліба в Катеринославському намісництві за 1789 рік; Два рескрипти Катерини II правителю Каховському за 1792 рік; Рапорт Зубова імператриці про заведення соляних магазинів в Гаджибеї і, нарешті, відомість 1773 року про народи Новоросійської губернії. На останньому документі слід зупинитися більш докладніше.

Він має назву "Ведомость учинена в канцелярии Новороссийской губернии коликое число Новороссийской губернии в г. Кременчуге в провинциях Елисаветградской и Екатерининской кроме Бахмутского уезда, купечества, цеховых, государственных и помещичьих поселян, ранговых и отставных обоого пола и каких наций на лицо душ состоит значит под сим. 1773 года" [1; 290].

Чистовий оригінал документу виявлено у фонді Потьомкіна РДБІА [12; Арк.330-331]. Назва повністю співпадає з наведеною Скальковським. Документ являє собою лист перегнутий навпіл до формату in f°. На першому (арк.330), маємо назву "відомості", а на двох внутрішніх сторінках представлена таблиця відомості (арк.330зв.-331). Сам документ не має дати. Водночас він підшитий до рапорту Муромцева Потьомкіну за вересень 1775 року. В цьому рапорті, зокрема, говориться, що при входженні Муромцева на посаду Новоросійського губернатора він надсилає Потьомкіну відомість "колько при вступлении моем в Новороссийскую губернию губернатором людей и наличной денежной казны" [12; Арк.229]. Таким чином, виникає сумнів у достовірності наведеної Скальковським дати відомості. Порівняння даних представлених у відомості з іншими відомостями переконує, що документ відноситься до 1775 року, а не до 1773, як це представлено Скальковським. Можна залучити для цього "Ведомость, учиненную в канцелярии Новороссийской губернии сколько в Новороссийской губернии о последней ревизии состоит купечества, цеховых, ремесленников..." [13; Арк.86-89зв.] за 1775 рік. Порівняння представлено у таблиці:

	купецтво		цехові	
	Відомість 1775 року (РДАДА)	Ведомость А.Скальков ського	Відомість 1775 року (РДАДА)	Ведомость А.Скальков ського
Кременчук	152	159	111	116
Катерининська провінція	76	73	1	1

Невеликі розбіжності, які маємо, слідство того, що відомість РДАДА більш точна, адже дані про купецтво не загальні, а розподілені на види діяльності купців (торговці від'їжджим товаром — 80 чоловік, торговців у лавках — 18, торговців дріб'язковим товаром — 46, при справах у митницях та інших місцях — 13, у прикащиках — 11. А всього 152), тоді як у представленій відомості Скальковського дані узагальнені. Але такі розбіжності не є суттєвими і доводять, що відомості склалися в один і той же рік. Помилка Скальковського при датуванні документу є очевидною.

Втручання Скальковського у текст документів не є поодинокими. При публікації матеріалів та даних документу він без застережень намагається виправляти помилки, які присутні в оригіналі. Однак такі виправлення робляться на свій розсуд. Так у відомості РДАДА маємо явну помилку у підрахунках. Кількість поміщицьких селян українців у Єлісаветградській провінції складає 17065 чоловік, у Катерининській — 10962. Загальна кількість — 28038. Останнє узагальнення явно помилкове. Адже повинно було бути 28027 чоловік. Ця помилка була помічена Скальковським і він вдався до реконструкції, а тому по Катерининській провінції показано 10967 чоловік, а загальна кількість — 28032 чоловіки [14].

Друга частина його праці, яка вийшла з друку у 1838 році. Маємо певні неузгодження між першою і другою частиною його дослідження, які слід враховувати. Дало взнати те, що друга частина вийшла через два роки після першої. Так у додатках до першої частини наведена складена Скальковським таблиця головних начальників південного краю. Згідно таблиці Бердяев займав посаду головного командира з 1796 по 1798, а Каховський від 1798 по 1800 рік [1; 288]. Однак вже у другій частині наводиться указ про призначення Каховського Новоросійським генерал-губернатором від 30 листопада 1797 року [15; 14]. Теж саме стосується і генерала від кавалерії Івана Міхельсона, призначеного військовим генерал-губернатором у 1800 році. У Таблиці він називається генерал-аншефом, тоді як за

уточненими даними другого випуску він генерал-від кавалерії [15; 26].

Таким чином, археографічний доробок А.Скальковського є одним з перших у формуванні дослідницького підмурку історії Південної України. Він далекий від наукового. В нього багато хиб і недоречностей. Можна закидати методологічну недоречність, невідповідність рівню сучасних йому наукових знань. Але він був першим і цим все сказано. Інша річ, що при існуючій ситуації в дослідженні історії Південної України, коли майже всі комплекси документів останньої чверті XVIII століття у місцевих архівосховищах загинули, а археографічна робота в південному краї була зведена нанівець, роботи Скальковського все більше привертають до себе увагу. Підвищення інтересу до історичних знань у 90-х роках XX століття, при відсутності синтетичних, комплексних досліджень історії Південної України зробило праці Скальковського майже настольною книгою чисельних дослідників. Саме така ситуація вимагає особливо ретельного ставлення до проблеми достовірності археографічної спадщини А.О.Скальковського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. — Одесса: Городская типография, 1836. — Ч.1.
2. Біднов В. Аполон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений президентові проф. Т.Г. Масарикові.—Прага, 192.
3. ПСЗР. —Т..XX.
4. РДВІА. Ф.52. Оп.1.Част.І. Спр.92. Част.1.
5. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788-1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. —Вып. VII. — СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894.
6. ЛЕУАК
7. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. —К.: Наукова думка, 1993. —С. 34; Библиографический указатель изданий Археографической комиссии. 1836-1936. (К 150-летию Археографической комиссии). —Ленинград: БАН ССР, 1985. —С.4; Археографические комиссии // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. —Спб., 1890. —Т.2. —С.221-222.
8. ДАХО.Ф.22.Оп.1.Спр.1.
9. Журба О.І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII — XIX століття. Випуск 1. —Запоріжжя: РА "Тандем У".
10. Материалы для истории Новороссийской православной иерархии // ЗООИД. —Одесса, 1875. —Т.9. —С.283-284; 288-289; Екатерина II и

Г.А.Потемкин. Личная переписка 1769-1791. —М.: Наука, 1997. — С.192.

11. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків: Видавництво "Союз", 1920.
12. РДВІА. Ф.52.Оп.1.Част.1.Спр.79.
13. РДАДА.Ф.276.Оп.1.Част.1.Спр.1712-6.
14. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края...—С.290; РДВІА. Ф.52.Оп.1.Част.1.Спр.79.Арк.330 зв.
15. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.—Одесса, 1838. —Ч. II.

А.АТАМАНЕНКО

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ

В сучасній українській історіографії намітився ряд пріоритетних напрямів, серед яких помітне місце посідає історія вітчизняної історичної науки, розвиток якої передбачає інтегральне дослідження таких її відгалужень, як історія формування та розвитку джерелознавства, археографії, палеографії тощо. Саме синтез досліджень окремих складових розвитку науки дає можливість встановлення повної картини цього процесу, тому що рівень розвитку опрацювання джерельної бази історичних досліджень, безперечно, мав вплив (серед інших факторів) на творення концепцій.

На жаль, нині такі напрями історії науки як історіографія джерелознавства та археографії, хоча і мають давню історіографічну традицію, розпочату творами І.Крип'якевича[19], М.Горбаня[10], по суті, тільки починають розроблятися і представлені працями М.Ковальського [11;12;14;15;16], В.Хмарського[29], В.Воронова[4;5], І.Верби[3] та інших. Але кількість досліджень монографічного характеру з цієї тематики ще є недостатньою.

В цілому, дослідження з історії джерелознавства та археографії можна поділити на декілька основних напрямів.

Першим із них можна вважати узагальнюючі студії з історії джерелознавства та археографії, які висвітлюють процес становлення та розвитку методики дослідження та публікації джерел. В українській історіографії сьогодні, на жаль, майже відсутні узагальнюючі праці з історії джерелознавства. Серед них можна назвати вже згадані праці І.Крип'якевича[19], М.Ковальського[11;12;14;15;16] тощо.

Узагальнюючі ж праці з історії археографії є здебільшого студіями, в яких висвітлюється процес становлення та розвитку методики публікації джерел. Сьогодні відомі роботи в цьому напрямку М.П.Ковальського[11;13], Ю.А.Мицика[13;22;24], Г.К.Швидько[30], С.А.Яковлева[33], які висвітлюють шлях розвитку археографії.

Другим напрямом є персоніфіковані дослідження, які висвітлюють внесок окремих істориків у процес формування наукового джерелознавства та археографії, розкривають їх підходи до вивчення та введення до наукового обігу історичних джерел. Подібні праці дозволяють простежити багато важливих аспектів розвитку науки, серед яких рівень розвитку джерелознавчої методики на різних етапах її становлення, особливості ставлення до джерел у відповідні періоди розвитку історичних знань, розуміння поняття "історичне джерело" тощо. Крім того, подібні дослідження дозволяють виявити унікально-особистий внесок історика у процес розвитку науки, взаємозв'язки та взаємовпливи діяльності дослідників різних епох: попередників, сучасників та наступників, тобто ті аспекти наукового знання, які відносять до категорій "кооперація вчених" та "колективність наукового дослідження".

Подібний підхід дозволяє також простежити, як слушно зауважив відомий сучасний російський дослідник С.О.Шмідт, в якій мірі ті чи інші вчені виступали попередниками сучасного джерелознавства, чи не користувались вони (іноді стихійно) тими дослідницькими прийомами, що в наші дні підтверджуються в науці, та який вплив мали праці цих вчених (часто опосередковано) на розвиток сучасної джерелознавчої методики[32,55–56]. Тобто, дослідження джерелознавчої методики на різних етапах її формування дозволяє ясніше уявити закономірності та перспективи її сучасного розвитку.

Українське джерелознавство в своєму розвитку, як і джерелознавство будь-якої іншої країни, пройшло довгий шлях від прагматичного використання джерел та відпрацювання навичок роботи з ними в історичних творах XI–XVII ст., до поступового формування в кінці XVIII – початку XIX ст. джерелознавчої методики, яка в другій половині XIX ст. почала перетворюватись на наукову дисципліну зі своїми методами дослідження, вдосконалення яких відбувається донині. Тому основні напрямки вивчення цього розвитку в Україні можна визначити, як зазначав відомий російський джерелознавець О.П.Пронштейн стосовно російського джерелознавства, по-перше, як дослідження методологічних поглядів істориків, які працюють з історичними джерелами; по-друге, як з'ясування процесу накопичення конкретних знань про історичні джерела, їх групи, види та типи і, по-

третє, як вивчення розвитку теорії та методики підходу до них[25,С.9].

До цього напрямку можна віднести праці Я.Дзири[6], В.Воронова[4;5], І.Верби[3], О.Дячка[7] та багатьох інших дослідників. В історіографії археографії початок подібним дослідженням поклали роботи видатних істориків нашого століття про археографічну діяльність М.Костомарова, Д.Багалія, В.Антоновича, які сьогодні перевидані у розпочатій Археографічною комісією АН України, Інститутом української археографії АН України та Національною бібліотекою України ім. В.І.Вернадського серії видань – "Історія української археографії: Персоналії"[10]. У цій же серії видані дослідження наших сучасників – В.М.Хмарського про А.О.Скальковського[28], З.М.Матисякевича про Я.Ф.Головацького[13]. З'являються також твори про археографічну діяльність окремих істориків і в інших виданнях[17;20]. Подібні дослідження є основою історії археографії, що, як і будь-яка галузь історичної науки, складається з діяльності особистостей.

До третього напрямку можна віднести дослідження джерелознавчої та археографічної діяльності наукових установ, об'єднань, навчальних закладів, редакцій періодичних та неперіодичних видань тощо. Тут зроблено внесок роботами О.І.Журби про діяльність Київської археографічної комісії[8], М.П.Колесника про внесок у розвиток археографії Історичного товариства Нестора-літописця[18], О.В.Тодійчук про українознавчу діяльність Московського Товариства історії та старожитностей російських[26], С.В.Абросимової та О.І.Журби про діяльність Катеринославської архівної комісії[9] тощо. Але більша частина проблем цього напрямку вимагає монографічного дослідження.

До четвертого напрямку історіографії джерелознавства та археографії можна віднести ті розділи узагальнюючих та спеціальних історичних досліджень, що висвітлюють процес вивчення того чи іншого історичного джерела.

Зрозуміло, що наявність сукупності досліджень з історії джерелознавства та археографії передбачає розробку їх теоретичної бази. Проблеми теорії та методики історіографії джерелознавства розглядалися в працях російських та українських істориків С.Н.Валка[2], С.О.Шмідта[31], В.В.Фарсобіна[28], В.І.Буганова[1], М.П.Ковальського[15;16] та інших дослідників. У цій невеликій студії буде зроблено спробу розглянути проблему джерельної бази досліджень з історії джерелознавства та археографії, тому що, безперечно, визначення їх кола має велике значення. Запропоновані роздуми та висновки не претендують на остаточність та безпомилковість.

Джерельна база досліджень з історіографії джерелознавства відрізняється від джерельної бази історичних творів і навіть історіографічних досліджень іншого типу. Так, для досліджень з історіографії джерелознавства основними джерелами, на нашу думку, є: 1) вступні статті та коментарі до різних форм, видів та типів публікацій документальних та наративних джерел; 2) монографії, статті, огляди, рецензії тощо джерелознавчого характеру; 3) історичні твори неджерелознавчого характеру, які демонструють підхід історика до використання джерел, примітки та коментарі щодо історичного джерела в тексті твору (використання подібного джерела в його багатоаспектності особливо виправдане стосовно виявлення прийомів та методів джерелознавчого аналізу істориків XVIII – першої чверті XIX ст.); 4) епістолярні джерела, щоденники, спогади тощо, у яких є згадки про підходи до використання тих чи інших історичних джерел дослідником; 5) джерелознавчі матеріали, підготовлені попередниками, сучасниками та наступниками історика або наукового колективу.

Дві останні групи історіографічних джерел дозволяють розв'язати ряд проблем дослідження: 1) визначення доробку окремих істориків або наукових колективів у контексті стану розвитку тогочасної науки; 2) виявлення професійного рівня діяльності історика або наукового колективу; 3) визначення відповідності стану науки методикі використання джерел та ефективності застосування методів їх аналізу істориком або науковим колективом; 4) визначення ступеня реалізації потенційних творчих можливостей історика або колектива; 5) установа місця історика або наукового колектива у тогочасному історіографічному процесі, включаючи взаємозв'язки, взаємовпливи та взаємозалежності творів різних авторів.

Своєрідністю відзначається також коло історіографічних джерел з історії археографії. До них, на нашу думку, можна віднести: 1) здійснені публікації джерел; 2) вступні статті та коментарі до різних форм, видів та типів джерельних публікацій; 3) теоретичні розробки з археографії; 4) матеріали (епістолярії, мемуари тощо), в яких є згадки про підхід вченого або певного колективу дослідників до методів публікації джерел; 5) оцінки здійснених публікацій іншими дослідниками (сучасниками та наступниками); 6) підготовлені до публікації збірки документів, які з тих чи інших причин не були видані; 7) джерельні публікації, здійснені попередниками, сучасниками та наступниками історика або колективу дослідників. Подібно до історіографічних джерел історії джерелознавства, можна сказати, що три останні групи джерел дозволяють визначити місце окремого історика або наукового колективу в історіографічному процесі.

Як зазначалося вище, подана система не претендує на остаточноість і безпомилковість. Крім того, для кожного дослідження з історії джерелознавства та археографії існує своя джерельна база, в якій кількість та репрезентативність джерел є індивідуальною. Тому для таких досліджень залишається вірною думка В.Муравйова про те, що проблема відбору джерел в історіографічних студіях постає як формування їх системи, заданої, з одного боку, характером, метою та завданнями, а з іншого – визначається об'єктивним станом джерельної бази [23, С.61]. Останній же залежить від великої кількості чинників, серед яких – віддаленність від нашого часу, особливості умов існування тогочасного суспільства, рівень збереженості джерел тощо.

Запропонована вище структура джерельної бази досліджень з історії джерелознавства та археографії може допомогти у розв'язанні проблеми безпосереднього визначення джерелознавчої методики та підходів до публікації джерел історика або колективу дослідників. В той же час, враховуючи наявність різних напрямів історіографічних праць та їх можливу структуру, можна сказати, що їх джерельна база буде розширена за рахунок історіографічних джерел, які допомагають відтворити наукову біографію вченого у біоісторіографічних працях, розкрити різні аспекти становлення поглядів на підходи до методики опрацювання чи публікації джерел, показати процес оформлення та розвитку наукових колективів, продемонструвати вплив введених у науковий обіг джерельних матеріалів на розвиток історичних поглядів та концепцій, визначити взаємовпливи діяльності окремих науковців та наукових колективів у процесі еволюції науки тощо.

Тому до джерельної бази таких історіографічних досліджень увійдуть різноманітні матеріали. Спробуємо розглянути окремі із них.

У біоісторіографічних (персонологічних) дослідженнях особливе місце займає проблема відтворення наукової біографії історика, що передбачає використання відповідних джерел, які можна умовно поділити на дві основні групи: ті, що створені істориком і ті, що створені іншими особами, урядовими установами, науковими та іншими колективами тощо і стосуються його життя та наукової діяльності.

До першої групи належать: 1) опубліковані наукові твори (монографії, статті в періодиці тощо), літературні та публіцистичні твори; 2) неопубліковані твори; 3) археографічні матеріали – публікації джерел різного рівня та коментарі до них; 4) матеріали особистого характеру (епістолярії, спогади тощо); 5) маргіналії історика на рукописах та опублікованих працях.

До другої групи – 1) рецензії на твори, посилання на них та згадки про них в працях інших дослідників; 2) роботи біографічного плану про історика з точки зору оцінки значення його наукової діяльності для розвитку науки; 3) некрологи; 4) матеріали, що характеризують обставини життя та творчості історика (листи до нього та про нього, спогади тощо); 5) історичні та джерелознавчі твори інших авторів, здійснені ними публікації джерел та коментарі до останніх, що використовуються для порівняльного аналізу; 6) матеріали державних (урядових) установ або листи службового характеру від посадових осіб; 7) матеріали, що характеризують загальноісторичну ситуацію протягом життя та творчості історика.

Робота над узагальнюючими працями з історіографії джерелознавства, більшість яких не передбачає створення детальних біографій окремих істориків, обумовлює певне звуження джерельної бази і акцентування уваги на джерелах історії джерелознавства та археографії, які дають можливість прослідкувати особливості джерелознавчої та археографічної методики, своєрідність розуміння поняття "історичне джерело" на окремих етапах розвитку науки. Тому в них джерела до створення біографій, особистого характеру можуть використовуватись з ілюстративною метою. Історіографічні джерела праць, присвячених дослідженню джерелознавчої та археографічної діяльності наукових установ, об'єднань, навчальних закладів, редакцій періодичних і неперіодичних видань, крім загального для більшості праць кола джерел залучають також джерела, які розкривають процес формування наукового колективу, його розвитку, змін у ньому, а також міжособистісних та наукових стосунків його членів. Інтерес являють також джерела, що дають можливість встановити місце цього наукового колективу в історіографічному процесі.

Отже, коло історіографічних джерел досліджень з історії джерелознавства та археографії, в цілому, подібне до джерельної бази інших історіографічних досліджень, але має певні відмінності, пов'язані з особливостями поставлених мети та завдань. Стосовно класифікації цих джерел, слушною є думка відомого російського дослідника Л.М.Пушкарьова, що схема, відпрацьована вітчизняним джерелознавством, може застосовуватись і до історіографічних джерел, які є специфічною частиною історичних джерел[26, С.103]. При цьому джерельна база кожного конкретного історіографічного дослідження може мати свої особливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буганов В.И. Основные итоги и перспективы развития источниковедения отечественной истории дооктябрьского периода // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных историчес-

- ких дисциплин и их преподавание в вузах. — М., 1979. — Вып.1. — С.76 — 85.
2. Валк С.Н. Исторический источник в русской историографии XVIII века // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1934. - №7 — 8. — С.33 — 47.
 3. Верба І.В. Н.Д.Полонська-Василенко — історик і археограф: Дис. ...канд. іст. наук. — К., 1994.
 4. Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. — С.200 — 219.
 5. 5 Воронов В.І.Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1996.
 6. Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969. — С.158 — 179.
 7. Дячок О.О. Робота автора Густинського літопису з наративами іноземного походження (на прикладі "Хроніки Європейської Сарматії" А.Гваньїні) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник... - С.386 — 397.
 8. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843 — 1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993.
 9. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип.1. — С.34 — 46.
 10. Історія української археографії: Персоналії. — К., 1993. — Вип.1.
 11. Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI — перв. пол. XVII в. — Днепропетровск, 1978.
 12. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI — перв. пол. XVII в. — Днепропетровск, 1977.
 13. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — перв. пол. XVII в. — Днепропетровск, 1984.
 14. Ковальський Н.П.Источниковедение истории Украины XVI — перв. пол. XVII в. — Днепропетровск, 1978 — 1979. Ч.1 — 4.
 15. Ковальський Н.П.Обзор историографических источников истории Украины XVI — перв. пол. XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVI — XIX вв. — Днепропетровск: ДГУ. — 1982. — С.26 — 48.
 16. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харків: Ін-т історії — ХДУ, 1995. — С.131 — 137.
 17. Козлова Н.А. Архивоведение и археография в творчестве Н.Н.Бантыш-Каменского // Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины. — М., 1980. — С.129 — 132.
 18. Колесник М.П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории ... - С.123 — 129.

19. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI – XVIII ст. (Литографований курс). – Львів, 1923.
20. Лаптева Л.П. Профессор университета Св. Владимира Н.Д.Иванишев. (1811 – 1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Украинський археографічний щорічник... - С.47 – 58.
21. Матисякевич З.М. Український археограф Я.Ф.Головацький. – К., 1993.
22. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
23. Муравьёв В.А. Проблема отбора источников в историографическом исследовании // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXV съезда КПСС: Матер. Всесоюз. научн. конференции. – Днепропетровск, 1985. – С.60 – 62.
24. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – Днепропетровск, 1988.
25. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. – Ростов, 1989.
26. Пушкарёв Л.Н. Определение, систематизация и использование историографических источников // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. – Калинин, 1980. – С.101 – 115.
27. Тодийчук О.В. Украина XVI – XVII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989.
28. Фарсобин В.В. К оценке некоторых положений А.Г.Лаппо-Данилевского в области источниковедения // Материалы симпозиума по некоторым проблемам источниковедения. – М., 1972. – С.1 – 2.
29. Хмарський В.М. А.О.Скальковський – археограф. – К., 1994.
30. Швыдько А.К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвуз. сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1987.
31. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С.264 – 275.
32. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – С.7 – 58.
33. Яковлев С.А. Українська радянська археографія. – К., 1965.

Л.О.ЦИБУЛЕНКО

ДОРАДЯНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В сучасних умовах розбудови української державності зростає розуміння значення регіональних проблем, важливості формування

інститутів місцевого самоврядування, з'ясування умов їх ефективного функціонування. З огляду на це набуває актуальності історичний досвід реформування суспільства у 60-х-70-х роках XIX ст. як етапу, який започаткував процес трансформації суспільства до його громадянського стану, який вже не могли призупинити навіть контрреформи 90-х рр. У цьому процесі відбувалась подальша еволюція місцевого самоврядування, зростало його значення як органів управління у регіоні.

Особливу роль у цьому процесі відігравали міста як консолідуючі центри певних регіонів. Вони, являючись основою країни в цілому, виступали індикаторами розвитку економіки. Ефективність їх господарської діяльності залежала від оптимального розвитку різних форм муніципальної власності. Актуальність теми соціально-економічного розвитку міст, результативність їх діяльності в цій сфері обумовлює вивчення історичного аспекту даної проблематики та розвитку історичної думки з питань формування та розвитку різних форм муніципальної власності.

Ряд робіт присвячено вивченню фінансової власності міст. Так, В.А.Лебедев здійснив спеціальне дослідження[1], присвячене місцевому самоврядуванню як фінансовому організму, який реалізує право фінансової влади вільно встановлювати власну фінансову систему. У роботі органи міського самоврядування розглядаються як складові державного організму, аналізується розподіл фінансової влади між ними і державою. Подається теорія системи місцевих податків як складова фінансової власності міста. Праця представляє інтерес для вивчення фінансової основи міського господарства.

Роботу П.Г.Гаврика[2] присвячено вивченню податкової і оціночної справи в управлінні економічним життям великих міст, розглянуто співвідношення між збільшенням міського населення і міськими платниками, між нерухомим майном і обкладення його податками та зборами на основі середньої прибутковості.

В працях А.А.Мошкіна[3,4] подається аналіз динаміки міських бюджетів у цілому і наводяться дані по містах Півдня України, зокрема по Одесі, Херсону, Миколаєву. Дається загальна характеристика джерел надходжень до міських бюджетів.

Здійснено класифікацію бюджетів відповідно до їх потужності та значущості міста і визначено їх потенційні можливості. Дається характеристика юридичної основи як державного бюджету, так і бюджету міського, їх однорідності. Більшою мірою приділяється увага податковій політиці місцевих самоврядувань.

Треба виділити в окрему групу ряд робіт, написаних діячами органів міського громадського управління, які несуть в собі історичну інформацію і конкретику практиків.

В роботі І.О.Фесенка[5] - міського голови Харкова - міста, промисловий, науковий та загальноосвітній рівень яких був досить високим, узагальнюється досвід діяльності міських громадських управлінь за 20-річний період їх існування, розкривається роль міських громадських банків як різновиду фінансової діяльності громадських управлінь і один із шляхів для стимулювання розвитку промисловості, торгівлі, підвищення благоустрою. Розглядаються чинники, які впливали на зміну цінності нерухомого майна, його роль в операціях міського банку, вплив на податкову систему, особливо в разі невдалих операцій банку. Але І.Фесенко приходить у результаті аналізу до висновку про необхідність перетворення міських громадських банків в суто комерційні установи і припинення зв'язків з міськими громадськими управліннями, перетворення цих установ в акціонерні чи приватні товариства, що повинно було зменшити ризик для нерухомого майна міських громадян.

Протягом 90-х рр. виходить ряд ювілейних видань діячів міського самоврядування Півдня України. Робота Г.М.Ге[6] присвячена 100-річчю м.Миколаєва, Д.М.Горловського[7] до 25-ї річниці діяльності громадського управління міста Херсона. Громадське управління Одеси до 100-річчя заснування міста підготувало ґрунтовне видання[8].

У цих роботах в узагальнюючих рисах по окремим проблемам відбито динаміку розвитку міст від часу їх заснування. Робиться спроба осмислити досвід діяльності міських громадських управлінь після 1870 р., здійснюється загальний порівняльний аналіз розвитку міського господарства дореформеного та післяреформеного періодів. Характеризуються стартові умови діяльності самоврядованих структур, напрямки їх діяльності, проблеми, з якими вони стикалися, результати роботи, причини невирішеності тих чи інших проблем. Це загальний огляд розвитку міст і досягнень міських громад.

На початку XX ст. вийшло ряд праць, які, по-перше, намагалися узагальнити досвід, накопичений міськими громадськими управліннями протягом більш, ніж тридцяти років, по-друге, після контрреформи 1892 р. намагалися переосмислити Міське положення 1870р., іноді вдаючись до ідеалізації його.

Праця Д.Семенова[9], яка вийшла в 1901 р., давала характеристику основним засадам самоврядування, найголовнішим з яких було визначено процес децентралізації, що надає широкі і достатньо самостійні повноваження самоврядованим структурам. На цій основі

проведено порівняльний аналіз Міських положень 1870 та 1892 років, визначено масштаби зменшення компетенції міського громадського управління, особливо в комерційній сфері. Розглядалися позитивні сторони муніципальної реформи - перш за все отримання містами бюджетного права, що було відсутнім до 1870 р., і самостійний вибір засобу завідування міськими підприємствами.

Власне робота визначала, що являє собою самоврядування і в яких умовах воно діяло в Російській імперії протягом другої половини XIX століття.

Г.І.Шрейдер у своїх роботах[10,11] аналізує зміст міської реформи, робить спробу підвести підсумок діяльності міських громадських управлінь за три десятиліття, узагальнити муніципальну ініціативу підприємницької діяльності в порівнянні з приватною ініціативою. Аналізуючи причини зростання прибуткової частини бюджету, він відмічає значення розвитку різних форм міської власності, але це питання не досліджується спеціально.

А.Г.Михайловський[12], використовуючи метод порівняльного аналізу і розглядаючи реформу 1892 р., деякою мірою ідеалізує закон 1870 р. Автор критично ставиться до Міського положення 1892 р., яке обмежувало компетенцію громадських управлінь міст, визначає необхідність діяльності в межах правового поля не тільки для самоврядувань, але і для державних інституцій різного, навіть самого вищого рівня. Розглядаючи сфери компетенцій та співвідношення самоврядованих і державних структур, А.Михайловський виступає проти можливостей монополізації влади і значення судових інституцій у цих взаємовідносинах. Окрім правового аспекту розглядаються загальні питання соціально-економічного плану.

В роботах В.О.Тотоміанца[13-15] приділяється увага залежності міського господарства від широкого муніципального виборчого права. Велика увага надається аналізу господарської діяльності муніципалітетів, різним формам муніципальної власності, їх значенню у формуванні міських бюджетів. Автор подає матеріал по західному досвіду ефективної експлуатації муніципальної власності. Розглядає доцільність монополії муніципалітетів на певні види діяльності, піднімає питання соціальної спрямованості використання надходжень від експлуатації власності міської територіальної громади. У роботах аналізуються переваги кредитування муніципалітетів в порівнянні з приватними особами чи акціонерними товариствами на підставі наявності значного і різнопрофільного міського господарства. Проте більшою мірою матеріал викладено на прикладі досвіду західних муніципалітетів. Такими висновками стали заперечення прибутково-

сті вітчизняних міських земельних господарств, та практична відсутність росту прибутків муніципальних підприємств.

А.Дамашке, розглядаючи структуру міського господарства, особливу увагу приділив висвітленню значення земельної власності і податкової політики як регулятора її подальшого розвитку. У роботі показано взаємозв'язки між ростом населення, промисловим розвитком і збільшенням незаслуженої цінності землі та ростом земельної ренти, можливості системи обкладення податками як регулятора земельної ренти[16].

Автор розглянув проблему відчуження міської землі та доцільність збереження монополії міста на свій земельний фонд. Навівши приклади закордонного досвіду по експлуатації земельного господарства, зокрема, застосування громадськими управліннями суборенди, коли вони, орендуючи казенні землі перездають їх наступним орендарям.

М.Загряцков[17] багато уваги приділив закономірностям росту земельної ренти, залежності вартості квартир від вартості землі, ролі міської общини як власника міської землі і регулятора вартості квартирної платні в місті. Він розглянув питання взаємної обумовленості рівня розвинутої міста і розвитку промисловості безпосередньо в місті та навколишньому регіоні, необхідність ініціативи громадських управлінь в цьому напрямку і соціальну значимість цього процесу. М.Загряцков зазначив переваги муніципальної форми виробництва при виробітку нового ладу промислових відносин. Отже, місцеве самоврядування розглядалось як планомірний регулятор приватно-правових відносин. Робота М.Загряцкова як і робота А.Дамашке ґрунтуються на прикладах закордонного досвіду міських громадських управлінь.

В 1919 р. вийшла монографія В.Твердохлебова[19], де розглянуто діяльність міських громадських управлінь в складний період між Лютневою революцією та жовтневим переворотом, специфіку ситуації в північних та південних частинах колишньої Російської імперії. Особливо представляє інтерес аналіз економічного стану муніципальних господарств в означений період та господарсько-фінансова діяльність громадського управління.

Важливе місце в історіографії означеного питання посідають праці, в яких розглядалися аспекти політико-правового оформлення системи місцевого самоврядування, що виступало підґрунтям у розвитку соціально-економічної сфери громадського управління.

Представник державницької теорії самоврядування А.Д.Градовський у фундаментальній роботі "Начало русского государственного права"[20] розкриває зв'язок держави із суспільством

саме через самоврядування. Поняття самоврядування він пов'язує не просто з механічним процесом децентралізації, що може мати місце при переміщенні різних функцій із рук центральних органів уряду в руки місцевих органів того ж таки уряду, не передбачаючи розвиток власне самого самоврядування, з участю суспільства не тільки в адміністративних справах місцевості, а і в загальнодержавному управлінні. Тобто Градовський визначав поняття самоврядування як поняття політичне. Недоліком для Росії він уважав розподіл місцевого управління на урядове та суспільне, що ставило самоврядування поряд із системою державних установ, а не в ній самій. В праці подається правовий аналіз діяльності самоврядованих структур. Думки, що самоврядування здійснює державні інтереси на місцях дотримувався також В.М.Гессен[21], але він критично ставився до подвійного контролю з боку держави щодо місцевого самоврядування як за законністю, так і за доцільністю, визначаючи відношення самоврядування до держави. Робота висвітлює правовий аспект діяльності місцевого самоврядування.

Прибічник державної теорії самоврядування М.І.Свешніков[22], аналізуючи витoki теорії самоврядування, причини виникнення, розвитку, класифікує існуючі теорії самоврядування і надає їм характеристики. Він ставить проблему побудови правової держави в залежність від співвідношення її з системою самоврядування, взаємозв'язок між можливостями самоврядування і сферою свободи громадян даної держави.

Таким чином, в дорадянській історіографії було зроблено спробу узагальнити досвід міських громадських управлінь, у тому числі в економічній сфері. Але більшою мірою вивчався досвід західних муніципалітетів по розвитку різних форм міської власності, ефективність їх діяльності в цій сфері. В цих роботах автори намагалися окреслити загальні принципи функціонування системи муніципального виробництва та інших видів міської власності, визначити перспективи їх подальшого розвитку. В роботах цього періоду робилися спроби простежити взаємозв'язок міського самоврядування, як і самоврядування взагалі, з розбудовою правової держави на демократичних засадах, формуванням громадянського суспільства, де інститути самоврядування відігравали одну із провідних ролей.

Одним з основних компонентів у цьому процесі вбачалося саме формування і розвиток муніципальної власності і виробництва, як важливіших складових, а також, і, що найголовніше, важливіших формоутворюючих та форморозвиваючих систем громадського управління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедев В.А. Местные налоги. (Опыт исследования теории и практики местного обложения). - СПб.: Типо-литогр. А.М.Вольфа, 1886. - 583 с.
2. Гаврик П.Г. Основные задачи податного и оценочного дела: Руководство для податных инспекторов, земских и городских управ по разным вопросам податного и оценочного дела. - К.: Изд. кн. магаз. Н.Я.Оглоблина, 1912. - 180 с.
3. Мошкин А.А. Учет бюджетов городов и земств. - М.: Изд-е кн. м-на И.К. Голубева под фирмою "Правоведение", 1911. - 42 с.
4. Мошкин А.А. Бюджеты земств и городов. - М.: Типогр-я "Прогресс", 1915. - 91 с.
5. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городского общественного управления: В 2 т. - Харьков: Тип. М.М.Гордона, 1890. - Т. 1. - 166 с.; Т. 2. - 126 с.
6. Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования г. Николаева (1790 - 1890). - Николаев: Н.Рус. Типо-литогр., 1890. - 122 с.
7. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. - Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1896. - 188 с.
8. Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. К столетию города. - Одесса: Тип. А.Шульце, 1895. - 836 с.
9. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. -СПб.: Электро-Типогр. Н.Я.Стойковой, 1901. - 387 с.
10. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки. - СПб.: Паровая скоропечатня "Восток" М.М.Гутцац, 1902. - Т.1. - 337 с.
11. Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. //История России в XIX в. - СПб.: Изд-во Т-ва Бр. А.И.Гранат и К, 1903. - Т. 4. - Отд. 2. - С. 1-29.
12. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. - М.: Книгоизд-во "Польза" В.Антик и К., 1908, - 112 с.
13. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий. - М.: Изд. м-на "Кн. дело", 1902. - 176 с.
14. Тотомианц В.О. Задачи городского самоуправления. - СПб.:Изд."Товарищ", 1906. - 23 с.
15. Тотомианц В.О. Самоуправление и городское хозяйство. -СПб.: Изд-во "Вестника Знания"(В.В.Битнера), 1910. - 80 с.
16. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. СПб., 1892. - 296 с.
17. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. - М.: Изд-е Д.С.Горшкова, 1904. - 325 с.
18. Загряцков М. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе: Вып. 1: Проблемы муниципализации. К.: Тип. Импер-го Ун-та Св. Вл. Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1906. - 68 с.
19. Твердохлебов В. Местные финансы. - Одесса: Книгоизд-во А.А.Ивасенко, 1919. - 304 с.
20. Градовский А.Д. Собр. соч.: В 9 т. - Т. 9: Начала русского государственного права. - Ч. 3: Органы местного управления. - СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1904. - 600, CLXXX с.

21. Гессен В.М. Вопросы местного управления. - СПб.: Изд. юрид. книж. склада "Право", 1904. - 237 с.
22. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. СПб., 1892. - 296 с.

НАШІ АВТОРИ:

Айтов Спартак Шавлович - аспірант кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського державного університету

Андрєєв Віталій Миколайович - к.і.н., ст.викладач кафедри історії України історичного факультету ХДПУ

Андрєєва Світлана Серафимівна - викладач кафедри загальної історії та соціальних наук історичного факультету ХДПУ

Атаманенко Алла - к.і.н., викладач історичного факультету Острозької академії

Бойко Анатолій Васильович - к.і.н., доцент кафедри історії України історичного факультету Запорізького університету.

Вирський Дмитро Станіславович - аспірант кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського державного університету

Ворончук Ірина Олексіївна - к.і.н., ст.науковий співробітник Інституту української археографії та Джерелознавства НАН України

Горбик Вячеслав Олександрович - д.і.н., професор, зав.відділом Інституту історії України НАНУ

Давлєтов Олександр Рашидович - к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного Університету

Давлєтова Ганна Володимирівна - аспірантка кафедри всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного університету

Добролюбська Юлія Андріївна - аспірантка кафедри філософії Південно-Українського педагогічного Університету

Добролюбський Андрій Олегович - д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України історико-філологічного факультету Південно-Українського педагогічного університету

Казакова О.М. - аспірантка кафедри всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного університету

Колесник Ірина Іванівна - д.і.н. професор кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету

Коник Олександр Олександрович - к.і.н., доцент кафедри загальної історії та соціальних наук історичного факультету ХДПУ

Максименко Ірина Валеріївна - аспірантка кафедри нової і новітньої історії історичного факультету Одеського державного педагогічного університету

Мердак Альона Михайлівна - аспірантка кафедри історії України історико-філологічного факультету Південно-Українського університету

Мішуков Олег Васильович - к.ф.н., доцент, заслужений працівник культури України, член-кореспондент РАПСН, перший проректор ХДПУ

Нестеренко Людмила Олексіївна - к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного університету

Попова Тетяна Миколаївна - к.і.н., доцент кафедри нової і новітньої історії історичного факультету Одеського державного університету

Ржеуцький Вячеслав Валерійович - аспірант кафедри історії України історичного факультету ХДПУ

Сарбей Віталій Григорович – д.і.н., професор, по квітень 1999 року завідувач відділом Інституту історії України НАНУ

Срогош Тадеуш - доктор хабілітований, професор, декан історико-філологічного факультету Вищого педагогічного інституту м.Ченстохова (Польща)

Ступак Федір Якович - докторант, к.і.н., доцент Національного медичного університету м.Київ

Таран Лідія Валентинівна - д.і.н., професор, лауреат премії ім. М.Василенко НАНУ, Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права

Тригуб Олександр Петрович - аспірант НаУКМА

Удод Олександр Андрійович - докторант, к.і.н., доцент кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського державного університету

Цибуленко Лариса Олександрівна - викладач кафедри загальної історії та соціальних наук історичного факультету ХДПУ

Чернецка Ганна - аспірантка історико-філологічного факультету Вищого педагогічного інституту м.Ченстохова (Польща)

Наукове видання

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

“Південний архів”

Історичні науки

Випуск II

Бюлетень ВАК України 1997р., №4

ISBN 966-7403-94-7

Комп'ютерне макетування Бравцев Д.А.
Технічний редактор: Дудченко С.Г.

Здано до набору 05.12.99. Підписано до друку 27.12.99.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Arial.
Друк - різнографія. Наклад 300 пр. Без об'яви

Надруковано в ООО “Айлант”.
73000, м.Херсон, пров.Пугачова, 5/20, т.26-67-22.